नं: ८३ घ
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या
तर्कचन्द्रिका
पत्राणि ९८

नं॰ ८३

सिद्धांतकौमुदीटीका

तर्कचन्द्रिका

पत्राणि ६८

८३

श्लोकसंख्या १२००० न्यायमकरंदचंद्रिका०

२५५ २५६५

॥अद्दःपुस्तकं ... चन्द्र॥
॥पाठकी ... ॥

नं० ८३

म

सेकृष्टादेवीजमति॥ नत्वा स्वीयपितरं हि बुधं रंगोवर्द्धनं भक्तितो नत्वा रघुनाथनामतचरणौ श्री
जानकीमातरं ध्यात्वा व्यासपराशरौ जैहीदंचिरं श्रीमल्लस्य महाभिधो मोनी संततनूत सत्तासु सुखकरी न
कौदिकाचंद्रिका ॥ अइउण् ॥ ऋलृक् ॥ संहितापाठे विवक्षणात्प्रग्रहत्वेन प्रकृतिभावाद्वा संधिर्न भ
वति। स्वरसंधिस्तु न भवति वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादनादिति केचन ॥ नवानास्तु त
चितस्य वर्णोपदेशे तत्संज्ञाया मन्त्रस्यापहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानामपि यणादीनां सुधीयुपास्यु
रत्याद्यौ तत्स्यइवाद्विरूपतावच्छेदकाक्रान्तवर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा तुल्यास्य
त्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यादित्याहुः ॥ तत्रैव चिंतावर्णानुपूर्वीबोधके वर्णोपदेशे गुणादिप्रवृत्तौ अइउ
णिति सुणिति वा स्यात्तथा च इकारस्याच इण्इकुसज्ञानस्यादित्यभिप्रायेण पराजादिसंज्ञानस्या
न्नदित्युक्तम् न चलाणित्यत्रानुबंधोत्तरे कर्त्तव्ये पुनर्णकारानुबंधकरणात्तज्ज्ञापितव्याख्यानतो विशेषप्र
तिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषया अ ओत्तानसास्तोरितिवन्नित्ताः इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमि रामं०
त्यादावसंदेहार्थं तपरकरणे नैकदेशविकृतस्यानन्यत्वज्ञापनात् ॥ अन्यथा तत्र तपरकरणं विना २

पिपरिभाषैवसिद्धो किंतेनेतिदिक् हयवरट्सूत्रे हकारोपदेशः इग्रहण अनुग्रह हयेषु हकारग्रहणार्थः अतो हथ२
रुत्वग्रहणप्रयोजनं बहुधुमुक्षुर्हात्यादौ धुमः स्वप्प्रेमपतेइतिरुः यत्तनुवानाः इणग्रहणोपिष्ठितिः ननु ड
सूत्रं अनुग्रहणेपि ग्रहणं तत्फलं तु बहुधुम् कुहात्यादौ धुमः खयातिरुत्वं गावित्सयमाहेत्यादिवं दम
का दांतत्वात्कारादेर्नजश्त्वमितिचेन्न हयवर्डित्यादौ सुटति घोरित्यादौ चकारो घुड्चारणेन शास्त्रबोधि रा
ताजव्यवहितहलः समुदायस्यासा धुत्वबोधानात् अतएवोक्तंरुदात्तइतिसूत्रे भाष्ये नस्तुनरंतरेण
चेभ्अजनंस्यो च्चारणमपि भवतीति स्फोरित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः अतएवादि हकारप्रयोजनकथना
वसरे शष्छोटीति उपन्यस्य तदुदाहरणेनोपान्यस्तं हकारपरणकारस्यासंभवात् तत्र संयोगोच्चारितमि
ति कैयटेनव्याख्यातम् अमि च हकारप्रयोजनमितिच भाष्येनोक्तमितिदिगित्याहुः तद्समंत्मा ना
भावात्न च हयवरडित्यत्रानन्यार्थो कारोच्चारणमुक्तं मानमिति वाच्यम् ईङ्दीदित्यत्रानन्यार्थत
कारोचारेणेनहलं विनाचुमुदायस्यासा धुत्वमितिज्ञापितुल्यपुत्र्या वक्तुं शक्यत्वेन स्फोरि

[redacted] भवति। नचमक्लेतदस्ति। नहि ४

तर्कचंद्रिका॥

२ त्तिवदृइडगित्यस्यसाधुत्वेपि ङउडपेहि इत्यादौनामप्यसाधुतापत्तेः लोपोव्योर्वलीतिलोपव्याहत्मातस्यच
रितार्थत्वाच्च॥ किंचहयवरडित्यानुपूर्व्याःशास्त्रबोधितत्वमस्तिनवानाद्यः हयवरडित्यानुपूर्व्याःशास्त्र
बोधितत्वेनाचंविनापिस्कोरित्यादाविवसाधुत्वोपपत्तावृत्ताइत्यार्थज्ञापितेपिव्यर्थत्वस्यतदवस्थत्वेनाज्ञ स्य
ज्ञापनासंभवात्तव्यर्थोहितदेवज्ञापयतियेनतस्यसार्थक्यंतीयः उसाधुतापत्तेः नचस्वस्यस्वबोध्यत्वा
शब्दस्यापि नुपपत्तिःशाब्दिकानेतेशाब्दबोधेनानाभ्युपगमेनतदापस्येवतत्तेभवात्॥ किंचग्लौस्लौग्लुस्लाविवत्यादौना
मसाधुतापत्तिःमंत्रेकूटानामसाधुतापत्तिश्च किंचस्वस्त्रास्वरस्वारस्यचतुरेःमुद्गितिघोरित्यादौप्रथमो
पास्थितोकारपरित्यागेनेकारकरणेनशास्त्रबोधितविताती यो चंविनाव्यञ्जनस्यमुदास्यामसाधुत्वंवाच्य
मा तुल्यपत्वात्तायाचजवगाउदृग्रासुच्चारयेतस्यासाधुतापत्तिः तस्मात्स्वेच्छयासाधुत्वासाधुत्वमनु सम
त्वितमितिदिक्कुयदपिस्वोक्तेर्थेनपुनरचंविनाव्यंजनस्योच्चारणमपिभवतीतिमाष्यमनुपूर्वकमकत्तु २
कृततिकिंमलीगेमंत्रादिन्यायेनोच्चारणप्रतिबंधकउतासाधुत्वबोधकंनाद्यः हलोनंतराःसंयोगइत्यादौ

नोव्य[illegible] र्थत्वापत्तेःलोपः स्येतिद्विशकारकोनिर्दैशे इति भाष्योक्तेः स्वचनोयः उच्चारणार्थहस्यतद र्थत्वाभावात्त
स्माद्दत्वं विनाव्यञ्जनानां स्वरूसम्नपयमिति पाचामेवचोदात्तादिधर्मेतत्पाठ्य[illegible]स्मात्तमहस्यातदर्थ[illegible]भावात्तु
जनानां स्वरविशिष्टो च्चारणान भवतीतितदर्थावाच्यः प्रकरणास्यानि यामकत्वात्तयथाश्रुतार्थासंभवाच्च
यद्यपि ऊतएवृत्त्यादि व्याख्यातमिलितैरपि न्समन्नतदतिस्यवाद्यः हकारपरशकारस्यासंभवाद्धिहधातु
ग्रहणान्न तुहत्तिपुद्देवृस्वेतिषत्वप्रहत्यर्थलेवृकेपतारायोवोध्यः णो ष्येशस्त्रोतीत्यस्या दाहर
णाह्नुपन्यासेवीजत्तु ऊनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायातदश हीत्यादौषत्वप्रवृत्याजपत्वग्रहस्या
वतिवाध्यम् यद्यपि ऊञ्जव्यवृहित्तहत्तसमुदायस्यासाधुत्वेन मङःणानमित्यत्रमकारप्रत्याहारव्याख्यानुड
मयन्नइतिप्रत्याहारत्रयेञकारेणप्रत्याहारस्वीकृत्य[illegible]कारपरस्त्वापिरूत्वमाशंक्यनञकारभकारपरः मकार
स्वपरत्वात्ययाञकारभकारयोरपिञकारभकारणंनाशंक्यनञकारभकारोञकारभकारपरोक्तेइतिभा
ष्यं साधकत्वेनोपन्यस्तंतदपिनुविधेजरत्वेनतत्तत्कार्याभावस्यभाष्याभिप्रेतत्वात्पहापि ऊमिहका
रप्रयोजनमितिच भाष्येनोक्तमित्युक्तम्मृतदपिनभाष्ये इणाहशय्यहणाभावेतत्[illegible]न्वत्तयोरपिग्रह

म२ ग३ ग्र१

इत्युक्तं तथाहलोयमांयमिलोपइतिञकारभकारयोरपिञकारभकारयोर्लोपमाशंक्यञकारञकारोञकारभकारपरो ३

२ वृद्धिः। किं च भाष्ये शश्छोटीत्युपन्यस्योदाहरणानुपन्यासान्नतु शाहीत्यादीनामसाधुत्वं पादद्वयोः क्रियते न हि नु। अपुस्साभा
ष्यस्कौरिति तत्रैकाभर्थे वाच्य यमित्यादौ संयोगादि वा हृत्पर्थं किंचमाणाघरतः प्रतिषेध इति वार्त्तिकान्तु संयोगादि लोपे
ति वार्त्तिके संयोगादिपदस्यापि वैय्यर्थ्यं त्वीक्रियता। अन्य ६ था स्यान्निवद्भ्रावेनेवल्लोपव्याहृतौ य कितन्नेतिदि ह२
तर्कचंद्रिका णाभावप्रसंगात्तपन्नचप्रयोजनमस्तितत्रोपदेशः कर्त्तव्येस्यादिनेणाहशग्रहणयोरिव नमुग्रहणस्या
३ पि सचितत्वात्तेलणसु ङोजसित्याद्यावुकारइ वल्लकाराकारोनुनासिकः तत्सामर्थ्यादनंतो नापीता
3 मृत्याहारसिद्धिः तेनोरणरपरइत्यादौ रप्रत्याहारग्रहणात्तवल्कारादिसिद्धिः लपरत्वव्याख्यानीतिभा
ष्यणाव्याख्यास्यानीतिकैयटेन स्वितं पुनुनुवीनः अकारश्चेतितेनरप्रत्याहारसिद्धिः अनत्सत्व
त्पुष्युक्तिः उदत्तुल्यास्य त्वप्रस्थकेयदान्नुराधिनपरेत अस्यानुनासिकत्वेतोल्लोतिपाणिनिलौ
रं नोचारयेत्प्रत्याहारेणैवनिर्वाहात् किंचास्येत्सत्वकत्वेपुणचटित्तवहमुग्र दुर्मात्रालाघवाद्ध
हेनपप्रत्याहारेणैवं भवहरतू किं चानुबंधानामच प्रत्याहारग्रहणाभावे ज्ञाचोमरादप्रधानत्वा
ल्लोपस्वबलवत्तरइतिभाष्यतस्तत्ताशहेतोरव्यापकत्वापत्तिः नवुलोपस्यवलवत्वे पिहलप्रत्या
५ हारसिद्धेः प्रागच्यदोनिष्प्रत्यभावेनोपदेशोजिरसस्यवाक्यार्थो भावत्वलाणीत्यकारस्येत्संज्ञालो
पयोरभावेनप्रत्याहारेषुजातिग्रहणपक्षस्येवभाष्यकृतासिद्धांतितत्वेनहलप्रत्याहारेलणीस्यका राम
रस्यवेशमामानास्यापस्वेत्सत्वानुनासिकाःपक्षे अनुस्वारापत्तिर्दुर्वारास्तोस्तोत्यादेसलोपापत्तिश्च २

अतएवप्रत्याहारेष्वनुनधानाकथमजग्रहणोपुनेत्यनेनप्रत्याहारेवर्णास्समाम्नायेपठ्यतेह्युत्रजवोध
कस्तेषुप्रत्याहारार्थः अनुबंधाः क्रियंतेतेषामनुग्रहोनग्रहणंकस्मान्नेत्यर्थःकेनाचप्रत्याहा
रेशंकाह्येतानहल्प्रत्याहारेभाष्येचाइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनास्यप्रवृत्तिर्दर्शितातत्रप्रा
धान्यप्रत्याहारेषुग्रहणार्थत्वरूपेहल्षुचतथोपदेशेस्तेषांस्वरूपेषुतुस्वराणामेवतथोपदेशइतिप्रा
धान्यात्तेषामेवसंज्ञित्वमितिभाष्येस्पष्टम्नचहयादिप्रत्याहारेटग्रहणस्यापत्तिरितिवाच्यंहकारादि
षुपुनःपुनरकारोच्चारणात्तोच्चारणार्थंवर्णविरहितहलोत्ततद्घटितप्रत्याहारेग्रहणाभावस्यावक्तुंशक्यत्वात्
तांद्विषयत्रयोगाणामनभिधानाद्वतस्मादस्यानुनासिकत्वमप्राप्तिकेडुणरपरडत्यत्रलग्रह
णंकर्तव्यमितेवक्तव्यवर्णाप्यःसावर्ण्यवदित्याहुःतन्नकेपलादिसकलग्रन्थविरोधेतत्रैवलग्रहणा
णाभावेफलदोषयोरभावेस्वातंत्र्यस्यानुचितत्वात्नचोरणपरडत्यत्रैवरकृत्तोहलादेर्लेषो
रित्यादावपिप्रत्याहारग्रहणापत्तिःअतोलांतस्यैवसूत्राईमत्रालाघवेनरांतस्यैत्यवबवक्तव्यगुरु
निर्देशकरणेनयत्रभाष्याद्युक्तिःकेयवादीनांसमानतिष्ठत्ततत्रैवप्रत्याहारग्रहणमितिज्ञापितत्वात्

तर्कचं ४ ५

किंचलपरत्वेन स्यामात्ति भाष्यस्य भवदुक्तव्याख्यायां लकारस्य धर्मिकल्पनाकै यदाद्युक्तव्याख्यायांनु
धर्मकल्पनात् याद्धु धर्मिकल्पनायां धर्मकल्पना याः ह्य घीय स्वाके यदाद्युक्तमेव सामंजस्यं यदपि किंच
त्यादिव्यवहारो दिलसंतेन यदुक्तं तदपि न युक्तं घटितत्वाकोपि पुइ कोपुणवीत्यादौ यत्प्रत्याहारेणाइकोयाचीति
निर्देशो कृते ह्रस्वमात्रालाघवे सत्यपि किमनुनासिकत्वविशिष्टः यकारो विधीयते उत व्यंजनमात्रं उत प्रत्याहार
इत्येवं रूपानेकसंदेहप्रसंगे सन्दिग्धार्थबोधकानुबन्धसद्भावे तेन वनिर्देश उचित इत्यभिप्रायेणावस्ने ५प्रा
कारादानात याव्यवहारात् यदि तु मात्रालाघवे दुराग्रहस्तत्र हि मास्तु णकारानुबन्धः तस्य हीणणयास्स
पयोगः तत्र इणः षीध्वमित्यादौ पात्षीध्वमिति निर्देशेनाणुदिदित्यादावदित्सवर्णस्येत्ति न्यासेनैव नि
वीहात् व्याख्यानेनैव अअअ इति पदच्छेदेन प्रत्याहारबोधसंभवात् न च णकारानुबन्धाभावे परिभाषाज्ञा
पनाभावः अकारानुबन्धस्यैव तत्संभवात् किंचातो ल्लांतस्येत्यत्र लकारोपदेशेन भाष्याद्युक्तत्यादिसहकारि
कारत्वं विनालणोत्सत्राकारानुबन्धेन प्रत्याहाराभावबोधनात् यदपि किंच त्यादौ प्रत्याहारित्वं तेन यदुक्तं द राम ४
पिन लणोत्सकारानुबन्धस्वीकारे तस्य हलप्रत्याहारसिद्धेः प्राग्चसंज्ञायाः अनिष्पत्त्या इत्संज्ञालोपयोरभावे
न लोपश्च वलवत्तर इत्यस्याप्रसक्त्या जातिपक्षे कारस्य वाकारादानानपि हल्त्वात् मां मांस्त्रा यस्वेत्यादौ मानु

स्वारः सोस्तीत्यादौ सइत्यकारस्य हल्त्वाद्धल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपापत्त्यात्तीयसमाधानस्याप्रवृत्त्यापत्तिर्हित्वयोक्तौ तत्र सो
चीतितिर्देशेनाकारस्य लोपानुमानात्तत्तीयस्य व्यापकत्वोपपत्तिः द्वितीयोपपत्तिस्तु प्रधान्यप्रत्याहारेषु ग्रहणार्थे
त्वरूपेत्तद्व हल्षु हलामक्षु अचामेव संज्ञित्वमिति भाष्यात् अप्रधान्यं नकारस्य ञो हृण इत्यादावकारोत्तरस्य लोपा
प्रवृत्त्याचारस्यापि व्यापकत्वएवं चाचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर इत्यस्य चतुर्दशसूत्रीविषयत्वं न तु भव
दुक्तं अत एवेत्यादि अनभिधानादित्यंतेन सूत्रचतुष्टयविषयत्वं हशादिप्रत्याहारे टकारादिग्रहणापत्तेः नच हकारादिषु
पुनः पुनरकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितहलांततद्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावो वक्तुं शक्य इति भवत्कल्पनासाध्वी
अनयैव सूत्रचतुष्टयेपि निर्वाहे आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर इति समाधानभाष्यस्य प्रत्याहारेनुवंधाना
मित्याशंकाभाष्यस्य च निर्मूलत्वापत्तेः त्वदुक्त्या लाणीत्यकार स्य लोपाभावेनोच्चारणार्थवर्णरहितहल्त्वात्तद्घटित
प्रत्याहारे ग्रहणाभावेन दोषाभावात् स्वोत्तरग्रंथविरोधश्च किंच त्वदुक्त्या चं विना व्यंजनस्योच्चारणाभावेन तदर्थ
चरितार्थस्याकारोच्चारणस्य ज्ञापनस्य वक्तुमशक्यत्वात् अनभिधानो किंतु साहस्रमात्रमवग्रहणः टकारस्तु सौ
रपति आदित्य इत्याद्यभिधानमेवातः टकारस्य हस्त्वेन हशि चेत्यस्य प्रवृत्त्या यकारस्य बलत्वेन लोपो वेत्यवलोत्व

स्य प्रवृत्त्या दोषसंभवात् किंच व्यक्तिपक्षे आकारस्य दन्त्यत्वाभावेन माऽस्तु न्यायस्येत्यत्र दोषाभावेऽपि गौरीति जातिपक्षे
पितेदृक्रूप्यार्थे अनन्वितताद्दृशप्रयोगेऽभवदुक्तानभिधानवदन्यथापि तद्दृक्शाकांततवतिन्मे लानभिधानापेक्षया
सूत्रकारभाष्यकारयोरेकवाक्यतारूपमनुलसमं लानभिधानस्य युक्तत्वात् उच्चारणे नागागुणस्य विवक्षितत्वेन
[illegible]ऽस्तीत्यादावपि दोषाभावः तस्मादुप्रत्याहारस्वीकारे दोषाभावात् भाष्यादिसकलसंमतत्वाच्च कौमुदीव्या
ख्याप्रवृत्तैर्दुराग्रहेणारप्रत्याहारखंडनमनुचितमिति दिक् हलिति सूत्रकारमतेवर्णवत् प्रसिद्धार्थ एव हल्पदार्थः पु
नं चैतत् अन्यथा आकरणज्ञानविकलानां हल्पदार्थज्ञानं न स्यात् यणवलादिप्रत्याहारास्तु आकरणव्यवहा
रमैत्रोपयुक्ताः तेषां तु ज्ञानविकलानामनवबोधे इष्टापत्तिः भाष्यरीत्या तु शास्त्रसिद्धस्यैव शास्त्रग्रहणमिति स्वीकृ
तान्योन्याश्रयस्य प्राप्तस्य परिहारार्थं बहवः प्रकारा उक्ताः तत्र भाष्ये अन्योन्याश्रयपरिहाराय हल्स्त्रेवेति वक्तव्य
मित्युक्तं उपदेशेंत्यं हलित्संज्ञं भवति उपदेशेंत्यो लकारश्चेत्संज्ञो भवतीति तदर्थः ततश्च हलिति लकारस्य द्विती
यवाक्येन तत्संज्ञायां हल्प्रत्याहारसिद्धिः न च लकारस्य वर्णापत्तिः हलंत्यमिति न्यासे द्वितीयवाक्येन लकारस्य
संज्ञायां लोपसंभवात् एते न द्वितीये संयोगांतलोपो दुर्लभ इत्यादिकमनोरमाग्रंथः भाष्याशयानवबोधविजृंभितः
[illegible]ते ऽइति दिक् पक्षान्तरेतु लकारप्रश्लेषः इग्यणादि इत्यादौ विवस्त्रशाटकवन्दाविसंज्ञा अयणामिदं चे[illegible] ५

मध्यविभाषेत्यनेनोक्तं तथापि तुल्यन्यायत्वादिहाश्रितं यद्वाह हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतमाश्रयणं तत्र शब्द
तन्त्रमर्थतन्त्रं चेति द्वे तन्त्रे शब्दतन्त्रं नाम सकृदुच्चारितत्वोष्ठपुटादुच्चारितेन शब्देन द्व्यर्थप्रतीतिः इदं च सकृदुच्चरितः शब्दः सकृ
दर्थं गमयतीति पक्षेऽन्यत्र नियमाभावे तु सैन्धवादिवद् द्व्यर्थप्रतीतिः अर्थतन्त्रं तदभावे श्रुतपदस्यैवार्थद्वयबोधक
त्वमिति नियमेन प्रवृत्तिः इदमेकशेषप्रत्याख्यानपक्षे तत्तत्ते लेकशेषः तत्र हलित्यस्य हस्य हल् हाल् लिति वा समा
सः उपदेशे हकारसमीपो हात्परो वा लकारो इत्संज्ञक इत्यर्थः आन्त्यत्वे पदे शेइदंत्यं अच अनुनासिकः इति सू
त्रमे देवान्यो सा एव पूर्वपरिहरतीत्याजित्यनन्त्यार्थं तत्रीयं तु नियमार्थं अचेदिन्द्र वृत्तिर्नहि अनुनासिक एवेति विप
रीतसंशुनमिदं चोक्त्या दितिज्ञापकात् अथवा ह यवरेत्यादि शेषसरांतं समुदायमुद्दिश्य हे लित्यनेन हल् संज्ञा विधी
यते पश्चादुद्देशविधेयांतर्गता नां हलंत्यमित्यनेनेति सर्वं सिद्धिः केश्चित् संपूर्णीस्तु अहं यानुवृत्तिः हत्तातत्रे गो
वै४ च रवंस्यष्टमेव के चित्तु आसमंतादेति गच्छतीति सहेतामध्यमो वर्णाइल एवं इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वदंति मन्त्रन भाष्यवि रोध:४
वीनाः पयपाहदृशो विषये उच्चारणमिति तु सत्तत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं वोद्धुं स्त्वाहुत्माचो धइत्येवानुभवसिद्धं ते
षामपि व्यवस्थिते वान्यतमसत्तातेन वोध्यत इत्यदोषः एकशेषश्च प्रत्याख्यातो ऽसहविवक्षायामपि शा

तर्कचन्द्रिका स्वमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन ग्रन्थकृदुक्तः इत्याहुः तन्न सर्वत्र विषाणयोरिव युगपदेकोभयवोधात् अन्य
८ थासाहित्याभावेन तत्राप्येकशेषोत्पत्तिर्दुर्घटा न स्यात् तस्मादेकशेषसत्वे तेनैतद्भावे तत्रैणाद्युत्पावेति म
6 दुक्तिरेव साध्वी ॥ यदपि एकशेषस्थ्यत्यादि ग्रन्थकृदुक्तम् इत्यन्ते तदपि न सत्राणां हि दृष्टादृष्टप्रयोजनं यत्र दृष्ट
प्रयोजनं नास्ति केवलादृष्टार्थं तैर्वतत्र प्रत्याख्यानं यदि शास्त्रप्रक्रियोपयुक्तत्वं स्यात् तर्हि दृष्टप्रयोज
नसद्भावेन प्रत्याख्यानमेव न स्यात् ननु तर्हि एकशेषनिर्देशादिति कथमुक्तमिति चेन्न तेन तस्यास्य
निपातनात् तत्तामद्दासादौ सहविवक्षाभावेपि द्वंद्वकरणेन वक्ष्ये विवक्षाभावेपि द्वंद्वस्य साधुत्वं तेन
२५ लोचनाधेहृताहतराग विहृता विहृता देहं घ्नेति तेव द्वंद्वे इति च देवदत्तयज्ञदत्तौ स्थित इति गतिमित्ताविन्यादि
प्रयोगसिद्धिः एवंच तदपवादैकशेषस्यापि साहित्यं विनाकृतिवित्यवृत्तिः विस्तरस्तु मत्कृत वृत्तिदीपिकायां
द्रष्टव्यः यत्तु नवीनाः क्लिष्टत्वादिति वास्तगास्य केवल इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावा
दिप्रतीतिवदेनं तु रसमीपादिशब्दयोगमंतरा सामीप्याद्यप्रतीतेस्तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात् तत्प्रयोगे राम
त्वेसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे सोत्र तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति ना ६६

वा १

वः तद्देत दाहनहीत्यादिनातत्रानिष्टं इत्सेतेन चित्रगवीणमिति ॥ कुमतिं चेत्तिणत्वं । दंत्यपाट स्तु लेखकप्रमादा
त् । एवं चित्रगवीणमित्येकशेषप्रकरणस्यकैयटप्रयोगोपि वोध्यं अस्ते: समीपे नेतरे वेत्यादिना षष्ठ्यन्तत्व
नं तरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिकास्यान् पदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिका वाष
ष्ठीत्यभिप्रायकं अतएव मनुप्सूत्रे कैयटेन गावोस्य संत्यनंतरादुल्यर्थे मतुप् [illegible] शंका परभाष्यव्याख्या
स्य ५ वसरे अनंतत्प्रन्म[illegible]र्थवत्स्य सूत्रोपाधिरित्युक्तः नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमनुक्तं भाष्यकृता च
तत्रासामर्थ्यात् तत्रे हेत्स्भाव उक्तः षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात् क्वासामर्थ्यं स्यात् । पुत्रअषष्ठ्यंतमात्रमपो
गेऽनंतत यो पर्यतीति स्त्तत्रानंतरादिपदाध्याहार एव वोध्यः तत्रास्तिग्रहणमावत स्यान्यफलं कले
र्थातप वास्यानुपात्तस्य र्थाति [illegible] विणमत्वर्थीयवृद्धहेवाहिवुद्धत्याम्नतानुत्तर्थीयर्थातभी वेणविज्ञाः गावोस्य
सतिअनंतराद्यत्यापेक्षे वहुव्रीहिमत्वर्थीयोर्न भवतोनभिधानादितिमतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । अनंतरा
देरिदमर्थत्वे तस्येदमिति षष्ठिकोप्यनभिधानान्नेति तस्येदमित्युत्रभाष्ये । तदुक्तं अनंतरादिषु न स
मासो नभिधानादितिस्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणं । अनंतरादिशब्दैः
षष्ठ्यन्तस्तु रूपस्तु [illegible] भवत्येव । ग्रामस्य समीपे गोष्ठमित्यादौ समीपे एवाव पवत्वारोपेण समासः स्य षष्ठ्येव प
ग

रातिमिपर्यंतस्येतिस्त्रेकेयटइतिदिक् । किंचहस्यलित्यर्थेहलविलेखनेइतिधातोर्लस्येत्वापत्तिः । नचफला
भावः देवदत्तहलइत्यादौ ऽतिस्सामर्थ्यादेभस्यापिदेलोपेवलित्वेसामर्थ्यात्प्रसंयात्स्वत्वाभावेपिलित्वरस्ये
वफलत्वंवृंकुशकामित्य[redacted]विबोधेपयपिहलसीरादितिनिर्देशेनतस्यनेत्वमितिकल्पयितुंश
क्यततयापिज्ञापकस्वीकारापे[redacted]क्षयास्त्वत्राप्तिरेवलघोयसीतिदिक् इत्याहुः । तन्न । ब्राह्मणस्यकं
बलः चित्रगुरित्यादौसामीप्यार्थाप्रतीतेरनुमानत्वात् । अन्यथातत्रप्रतीतस्यैवषष्ठ्यर्थत्वेस्वस्वामिभाव
संबंधातिरिक्तसंयोगादीनामपितत्राप्रतीतत्वेनसामीप्यवत्तेषामपिषष्ठ्यर्थत्वंनस्यात् । नचेष्टापत्तिः
ऽए[redacted]कशतंषष्ठ्यर्थइतिभाष्यविरोधात् । सत्तितास्यैपब्राह्मणस्यकंबलइत्यादौसामीप्यार्थप्रतीतेश्च ।
एतावानपरंभेदः । तत्रपानेतरादिपदाध्याहाराद्बोधः स्वीकृतः मयातुषष्ठ्यर्थत्वात् । किंचसामीप्यस्यष
ष्ठ्यर्थत्वाभावेस्तोमैरित्यत्रसमीपशंकापरंभाष्यमसंगतंस्यात् । सामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावेनतदर्थोपस्थि
त्यभावेशंकापाकानुत्थानात् । सैंधवादिनानार्थस्थलेतुभयत्रशक्तिसत्वे ऽश्वोवालवणंवेतिशंकासंभ
वतिः नचाध्याहारेणशंकेतिभवदुक्तेतभाष्यपोजनंसंभवः । शक्यार्थस्यप्रत्यक्षोपस्थित्यातेनैववाक्या
र्थबोधेनिर्बीजाध्याहारेणशंकायाअनुचितत्वात् । अन्यथाघटमानयेत्युक्तेघटोवापटोवेत्यध्या

हारेण शंका स्यात्। तत्त्व यापि षष्ठी शेषेति सूत्रे सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वस्वीकारात्। अतो ऽतोत स्ये स्यत्र सूत्रका
रेण हस्य त्वहल्लिमुक्का हकारसमीपोल्लकार इति तदर्थवदतो ऽके पूर्टेन गंगा त्तीरं ग्राम कूप इत्यादौ सर्वैरपि
सामीप्यार्थस्य स्वीकृतत्वात्। न च मन्दिरपि सामीप्ये अव्ययत्वलोपेण प्रयोग इति दुराग्रहेणोक्तं। पदपि
चित्रगवीनामित्यनादि प्रयोगे कुमति चेति णत्वापत्या लेखक प्रमाद इत्युक्तं। तदपि न स्तुत्यादि त्वेन नतन्नि
षेधात्। तत्र पाठे वीजं तु स्त्रीगवीनामिति सेक शेषप्रकरणस्थ कैयटप्रयोगः। [redacted] वेनत
न्निषेधात्। तत्र पाठे वीजं तु स्त्रीगवीनामित्येकशेषप्रकरणस्थ कैयटप्रयोगः। अथवा ग्रहणमनुव
र्त्यमवस्थितविभाषया णत्वाभावः समर्थनीयः। एवं निर्वाहे लेखक प्रमाद कल्पनापि नोपास्य ग्रन्था
दकल्पनस्यैवोचितत्वात्। ननु आनंतरादिषु न समास इति भाष्यविरोध इति चेन्न। तस्य हि आनन्तरादि
पदघटितवाक्येषु असामर्थ्यात् न समास इत्यर्थः। न तु आनंतर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति। अर्थपरत्वे
आ[redacted]दि ग्रहणस्य व्यर्थतापत्तेः। मदुक्तौ तु अनंतर निकट समीपेत्यादिपदग्राह्य संभवः। किंच भाष्य
स्य पदिसामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावो ऽभिप्रेतः स्यात्तर्हि वाक्यं विहाय समासपर्यंतानुधावनं व्यर्थं स्यात्।

किंचसंबंधत्वेन संबंधः षष्ठ्यर्थः संबंधो वा संबंधविशेषस्तु तात्पर्यगम्यः ऽअतएवास्तेर्भूरित्यादावस्ते
रिति षष्ठ्याः संबंधसामान्ये ऽप्युपस्थिते तात्पर्यग्रहात्स्थानिविशेषजिज्ञासोपपद्यते। किंचान्यस्वामिकदंडसो
हितो यो ण्णीषसंयुक्ते दंडी लोहितोष्णीष इति प्रयोगात् तादृसे युक्तेतरस्वामिके चाप्रयोगात्तुल्ययुक्त्या संयोग
स्यैव षष्ठ्यर्थत्वे स्यात्स्यावृत्तस्य स्वामिनोऽवसंबंधस्य ऽतथा च प्रयोगविशेषप्रतीतिस्तदृश्याभावनिपा
त्तिका न भवति ऽअन्यथा हतेत्यत्र गमनाप्रतीतौ सोऽपि [illegible] न स्यात्। यदपि मतुप्त्वत्र भाष्यविरोधो दावनेतदपि
नास्माकं प्रतिकूलं तत्र हि गावोऽस्य सन्त्यनंतरा इत्यत्र सामर्थ्याद्धेत्वभाव उक्तः। मतुमदुक्तरीत्यानंतरादिव
द्घटितत्वात्। न तु सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्। न चात्र विवदितव्यं॥ गुरोरवत इति न्यासे भाष्यकारेणा
सामीप्यार्थकषष्ठ्युत्तान्मतुप्प्रयोगात्। यदपि हले विले खने इत्यत्र लकारस्यैत्वाभिधानेतत्तं याद्देवमोरेव
प्रसाहतं। तस्माद्भाष्यकैयटादिविरोधेनास्माने ककुकल्पनया भाष्यादिसकलसंमतमलौकिकप्रत्याहारसंव
धनं तु हि दृढं संपद्यसंत्यावृत्तिरेवलघीयसीति मत्तसमर्थनमनुचितमिति दिक्। यत्तु सहविवक्षायामसं
भवादित्यस्य व्याख्यावसरे नवीनैरुक्तं। अत्र वहूनां सहवोधो भवत्विति इच्छा यावत्तु यदिच्छायां एव सहविवक्षे [illegible] न

हूसयो
गम:
८

र्तृणामप्यसहत्वोधएवोचितः। तादृशोऽध्याते ऽर्थं तादृशावबोधजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तेः
।किंच पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तद्भिन्नप्राप्तिमानप्रयोगः। अन्यथाप्रयमादिपदानां निवर्क्क
परंपरयाहल्पदार्थबोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्य वानावतारात्। कालश्चेत्ति वेत्युक्तमित्यादिसमा
धानपरं ग्रंथं संगत्यापत्तेः। न चैवमजादिव्यवहारस्याविलम्ब्यत्वं पाणिनेर्पूर्वं वादिरित्येनेति सत्त्वे पर्यो
नित्यायुक्तं। तन्न सम्यक्। पूर्वोक्तरीत्या प्रकारादेशेऽप्रवृत्त्यापातात्। अस्तु वा हलितिप्रकारादेशे प्रकारः तस्या
समस्तत्वात्। न च संयोगांतपदेऽलो भावाद्व्यापासंभवः। संयोगांतस्य पदांतस्येति पृष्ठेऽसत्ति (?) चोपकृदेव
■ तत्संनुवादात्। अस्तु वा हृदेः। तथापि तस्य सस्थोल्यादाविव सहविवक्षाभावेऽपि तल्लोपवारात्। अस्य पैत्वने
नासन्नद्येसमासस्यज्ञापितत्वात्। न चेत्यादिनादिरंत्येनेत्यस्य वैयर्थ्यशंका। असंगतेव शक्तिग्रहाभावे
तन्नस्त्वकृत्स्नगणपाठ(?)क्तिसंभवाभावात्। यत्तु परामर्शित्वादिति प्रतीकमुपादाय वस्तुतो ज्ञापकादिना
स्यापि न संज्ञाकार्यं। आद्यंतशब्दाभ्यामाद्यंतघटितसमुदायस्याद्यंपाण्यन्येषां निवर्तपोः। या याः संज्ञा
याः प्रकारांतरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानुवृत्तेश्च। न फलमभावाच्च यत्तन्सलितार्थकथनमेव स्व
स्य च रूपस्येति। संज्ञास्वरूपत्वे विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं वोध्यत्वे चास्तु को विरोधः। यथा त्र्यर्थेरित्यत्र गुणा

तर्कचन्द्रका
२
५

दर्शनेनघिशब्दस्यापिघिसंज्ञाबोधकत्वेतदृष्टत्वात् एवमृजा ऽ दिसंज्ञास्वसंज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयो
रपिग्रामोऽस्तेवा। किंचस्वार्थेतद्धिते न केवलंगल्पपरामर्शःसम्भवृत्ति विशिष्टप्राग्रामर्शो। नवाधकं। तत्रसमुदायेफ
लाभावादवृयुवयोर्विशेषणतिसास्यतिः तस्मात् ज्ञापकादिनेवतत्कार्यवारणीयं। किंचासंधानत्वादित्येव
सिद्धेतत्तीयानिर्देशादित्यधिकमित्यलमिति। नवीनेस्तुक्तं। तन्न। संज्ञास्वरूपानंतर्गतयोरावृत्तयोःस्वघटित
समुदायाक्षेपकत्वेऽपितदंतर्गतयोरुक्तयोःसंज्ञायाः पाराध्वनिपाताभ्यां घटितसमुदायस्यैवाक्षेपात्। न
नुकिंसंज्ञास्वरूपंकथंचतदंतर्भावइतिचेत् शृणु। संज्ञास्वरूपेसंज्ञाबोधकवर्णानुपूर्वीत्र्यकारोत्तरच
कारस्तदंतर्भावश्चित्यं। अइउण्इत्यादीनामादिरित्येनेत्यनेनैकवाक्यतयासंज्ञायामत्येनचकारेणादि
रकारोऽचुज्ञसंज्ञकोभवतिएवंमन्त्येनलकारेणादिर्हकारः हल्संज्ञकोभवतीतिवाक्यार्थः। एवंचसंज्ञाविधा
यकवाक्यांतर्गतांघंतपदयोःसंज्ञाबोधकानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीबोधकत्वाभावेसतिसंज्ञानुपूर्वीबो
धकत्वमेवान्तर्भावः। तदंतर्भावं च पूर्वोक्ताभिप्रेतः। अतएवसूत्रस्यचेत्यनुवर्तित्ततिनएतन्मूलकाएवसंज्ञा
स्वरूपांतर्भावेनतयोःपाराध्वनिपातादित्यादिग्रंथाः। नन्वेवंघिशब्दस्यघिसंज्ञानस्यादितिचेन्नाविल राम:
म्बात्। तत्रहिसंज्ञाबोधकवाक्यांतर्गतस्यैकारांतपदस्यसंज्ञाबोधकानुपूर्वीघीतितद्भिन्नानुपूर्वीहिपी ८
वीह रामः

दित्तस्यापि बोधकत्वात् । एवं च समस्तं तेन तद्धारणात्वात् पद्य यत्संज्ञाविधापकानुशासनं संज्ञिप्रतिपादकशब्दस्व
तोऽन्तरसंज्ञाविधापकानुशासनं संज्ञित्वाभावाद् एवं तत्संज्ञा~~विधापकानुशासन~~ स्वरूपं तत्त्वभावः । अस्ति च प्रवृ
त्तेज्ञादिसंज्ञाविधापकानुशासने आदिरन्त्येन सहेता इत्यत्र घुतशब्दयोः । घिसंज्ञायां तु नैवं तत्र हि घिसंज्ञाविधापकं
शेषो घ्यसखीत्यनुशासनं तत्र संज्ञिबोधकमिकारान्तपदं तत्तु नदीसंज्ञाघटकमिति न घिसंज्ञास्वरूपं तत
स्तत् । पदितत्र शेषपदं संज्ञिप्रतिपादकमिति चेत्तर्हि सुतरां संज्ञास्वरूपं तत्त्वभावः । घिसंज्ञास्वरूपान्ति
रिक्तस्वरूपमुकारान्तत्वं तस्यापि बोधकत्वात् । किं च व्याप्यस्य व्यापकं तत्त्वभावः न तु व्यापकस्य व्याप्यात्त्वभावः
। तत्पाच व्याप्याप्यः घिसंज्ञायाः उद्देश्यबोधके कारान्तपदं बोध्यं तत्त्वभावः न तु संज्ञास्वरूपे घिशब्दे उद्देश्यस्या
त एव संज्ञान्तर्भावि इति विहाय संज्ञास्वरूपं तत्त्वभाव इति स्वरूपपदमुपात्तं । एवं च माध्यादि सकलग्रन्थावि
रोधेन निर्वाहे तद्धि रूढाभिनिवेशात्तेन मतेनानन्येदन्यौपम्यमिति विक् । यत्तु मूले उपदेश आद्योच्चारणमित्युक्तं । त
द्व्याख्यातमिदं वाद्यानुच्चारणमित्यर्थः । भावे घञिति भावः । तद्भिन्नस्यासत्यैतच्छास्त्रप्रवर्तका चार्याणा
मेवाद्यत्वं चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वं । उपस्याद्यत्वात् । आदिशब्दोच्चारणाकिंचित्कत्वात् । तन्न । पदस्य प्र
दानामित्यत्र हि तीयो च्चारणविषयस्य पाणिनोज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वरूपाद्यत्वाभावेनास्तत्त्वाभावेनान्व

नकेवदका॥ स २

१० 10

लकारस्येत्वाभावप्रसंगात्। एवं प्राग्दीव्यतोऽणिणिनादिभ्यो णकर्मण्यणीत्यादौ द्वित्वीयतृत्वोच्चारणाविशेष
याणामणादीनामपि प्रवृत्तेस्तात्प्रवृत्तेः काचाणीणामघोषोच्चारणाभावेनोपदेशेऽत्ववत्वाभावात् ककारस्ये
त्वानापत्तिः। किंच भाष्ये प्रत्याहाराख्याने लोपदेशपदार्थत्वस्वीकारात्तल्वदेः संह्वानिष्टस्यादिविहितानां
शतृशानचनोत्तीत्ववत्नामित्संज्ञानापत्तिः। न वा नेरणिराजस्य यकृत्पेचिवसाग्निति [illegible] त्यादिनिपातना
नुमितेकवादीनां प्रत्ये [illegible] त्वानाभावात्तथानुवृत्तष्कृष्ठसौविस [illegible] ककारस्यात्स्त्वाभावादित्वा [illegible] ना
द्विर्लदृ पत्तिरिति [illegible] वदेभावे गाकाराञ्च। परं तु निपातनादित्वमिति तत्र च
कुशाकप्त्वेन ककारस्य च सकारस्याप्यप्रत्यत्वाभावेन सितिचेत् [illegible] तस्मात्तस्याने [illegible] स्येत्व
मितिवत्कुशाकपुत्वेन तद्दोषदर्शाभावात्। न च [illegible] सप्रत्यये चरितार्थमात्त्राप्येत्वाभावस्यतुल्य
त्वात्। न च विमे [illegible] लोपव्यावृत्तेकृहे [illegible] नत्रेत्वमितिवाच्यम्। अन्यथा [illegible] त्वाभावाद
वृत [illegible] तत्स्यात्। न च मेत्तेत्यादिव्याहृत्तिस्तत्क [illegible] संभवात् इति वा
च्यम्। भाष्ये तस्य प्रत्याख्यानात्। किंच भावघञ्तोपदेशशब्देनाघोच्चारणक्रियोच्यते न चेतस्याः ग्राम०
[illegible] तः संभवति निरवयवत्वात्। न च क्रियायाः [illegible] भावात्तद्विषयो [illegible] स यदि [illegible] रूपस्तर्हि स १०

०।०४

६

वोन्नत्र एव दोषः। यदि भाष्यरीत्या व्यवसितं तत्स्वरूपः धातुसूत्रगणोदिरूपस्तर्हि अंतेरं डाविवाहं ज्ञेत्तादिरीत्या
दावेव कुतो न तदाम्नयणं किमनया कुसृष्ट्येति दिक्॥ अत एव वार्त्तिककारेण उपदेश इति भाव घञंतो
उपदेशवद्वचनप्रत्ययोपदेशने जनु न्यासिक इति करणे ल्युडं तेन निर्देशः। ततः व्याख्यातं चोपदिश्यंते प्रति
पाद्यंते साधुशब्दाः येन शास्त्रेण तदुपदेशनं शास्त्रांतरं धातुसूत्रगणोणादिवाक्य आगमप्रत्ययादे
शरूपाणी उच्चरणो चोरद्गुरणं आचार्येण वा गत्या धुरस्य आग्न न डिंत्युदाहरणानि। भाष्यकारेण शा
स्त्र एवोपदेशोपदार्थत्वमंगीकृत्य सूत्राक्षरैरेव करणे घञं स्वीकृत्य सूत्रन्यासः समर्थितः। एवं च
साधुशब्दप्रमितिकरणं शास्त्रमुपदेश इत्येव लक्षणं भाष्यवार्त्तिकादिसम्मतम्। किंच संध्यक्षरेषु
तपरोपदेश अवर्णवत्तपरोच्चारणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकविरोधः। नहि तत्रोपदेशशब्देनाद्योच्चारणार्थे त
संभवति। किं तु तपरं उपदिश्यते येनेनेति करणघञंत एव। एवं चोपदेशशब्दो नानार्थः। करणघञं
तो भाव घञंतश्च। पश्चिनितत्वे कल्पमयुक्तोपदेशप्रवृत्ताविव्याद्यावपि वार्त्तिककारेण करणघञंत
एवोपदेशशब्दः स्वीकृतः। एवं च करणघञंतोपदेशशब्दः शास्त्रप्रक्रियोपयोगीति मुनिसंमतं। तथा

सं३

चकै पदव्यवहारेण त्रिमुनिव्यवहारखंडनमनुचितं। एतेनोपदिश्यतेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इ
त्यादिना भाष्यादित्रिमुनिसंमतार्थखंडनपरः मनोरमाग्रंथः तच्चायुक्तम्। ग्रंथस्यापरास्तः। आपि च
घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यत्र आद्धिशाकारको निर्देश इति आलोपोल्लवे उपदेशेति सूत्रस्थभाष्यहि ती
यः। शाकार इदिति अस्य विरोधो मध्यावनपरमनोरमाग्रंथस्य। व्याख्याने नवीनैरुक्तं। लोपशिति भिन्नपदं
शा इति च भिन्नं पदं स्कोटित्यस्य तु सप्तमी प्रतिपत्तये न प्रवृत्तिरित्यादि तत्किमनुबंधाएकांता इति पक्षे उक्ता
नेकांता इति पक्षे। नाद्यः। भिन्नपदत्वानुपपत्तेः। नोत्यः। लोपस्याशित्वाभावात्। न च शाइ घस्यसमीपे इति
निर्वाहः। तदेवमेते चित्रगुरित्यादौ विवृतदंसम बहुत। वस्तुतस्तु लोपो घोत्वगुलो लोपपदानुवृत्तेरेव निर्वाहः।
द्विशाकारको निर्देश इति त्वेकदेशयुक्तिः। एवं गुणाज्झिन्घः सनित्यादावपि एकदेशयुक्तिरित्येतं दिरोधेनासि
द्धतभाष्यखंडनमनुचितमिति दिक्॥ यत्तु अप्राप्तत इति। स्वरितइत्यर्थः। स्वार इति। स्वर एव स्वारः
स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् इति नवीनेरुक्तं तन्न सोवर्णः स्वतन्त्र इति वदे चागमप्रसंगात्। तस्मात् स्वार इ
ति स्वरितसामान्यस्य संज्ञा तस्य चानेकविधत्वात्तद्विशेषज्ञानाय प्राप्तत इति पदं। नवद्वीत्यादौ स्वा राम०
रपदवैयर्थ्यं च। व्यावर्त्याभावात्। पूर्वत्रासिद्धं॥ एतत्सूत्रपूर्वकायोपेक्षायेतत्सूत्रास्यकार्यमसि ११

द्रुमित्यर्थः । यदि सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेत्युच्येत तर्हि त्रिपाद्यन्तर्गतत्वेनैतस्याप्यसिद्धत्वं स्या
त् । न च बोधकस्य बोध्यत्वानुपपत्तिरिति कैयटोक्तं सम्यक् । न हि हन्ता नास्ति किं च नेत्यादौ न यादृशं नातः । पु
दित यामारभ्यमाने ग्रहस्य तर्हि सर्वथा मिथ्याभावमाजिवाक्यस्यातिरिक्तस्यैव मिथ्यात्वबोधकत्वे तद
द्वेनापि स्वातिरिक्तस्यैवासिद्धत्वबोधकं न तु स्वस्य । स्वस्याप्यसिद्धत्वबोधकत्वे सर्वस्यासिद्धतापत्तेः । अत्र
किं शास्त्रासिद्धत्वमुत कार्यासिद्धत्वं आद्ये यथोद्देशपक्षे तैलोपसलिढुत्वादेशात्पो गात्तस्य लोपड्
ति लोपे तेषामसिद्धत्वात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यैतस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थाने योगेत्यन्तासां परिभा
णा प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च कार्यकालपक्षाश्रयेणा निर्वाहः विप्रतिषेधे परमित्यस्यापि त्रिपाद्यप्र
त्याब गुणे यौवि स्फोयमित्यादौ गुणबाधित्वादीर्घत्वं स्यात् । यद्यत्र यथोद्देशपक्षाश्रयेणानिर्वाहः । आत
एव पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध इति सिद्धान्तः इति चेत्तर्हि द्रोग्धा द्रोग्धुमित्यादौ घत्वस्यासिद्धत्वा
ढत्वं प्राप्नोतीति कार्षत्वहसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । द्वितीये कार्यस्यासिद्धत्वेऽपि
शास्त्रस्यासिद्धत्वाज्झलो झलीत्यादौ तस्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यादीनां प्रवृत्त्या यथोद्देशेऽपि न दोषः । इह लाघ
व हन्ति सुपक्षे द्वेपि कार्यकालपक्षाश्रयेण ॥ यथोद्देशपक्षे लपवादो वचनप्रामाण्यादिति भाष्या

दिगस्यानिर्वाहः। न च कार्यासिद्धत्वपक्षे मनोरथ इति रूपं न स्यात्कार्यस्यासिद्धत्वे विशास्त्रस्यासिद्ध
त्वाद्विप्रतिषेधे परमित्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेरिति वाच्यम्। कार्यस्यासिद्धत्वेऽप्रवृत्तेरेवाभावात्। तथाहि। विप्रतिषेधशास्त्रः
तुल्यबलयोर्विरोधार्थकः। न तु विरोधार्थकः। तथात्वे विरोधे परं कार्यमित्येव वदेत्॥ कार्यशास्त्रयोः सूत्र विधेये रू
ढः। तथा च तुल्यबलविरोधे परं कार्यमित्यर्थः पर्यवसन्नः। यदि परं शास्त्रमित्यभिप्रेतं स्यात्तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्य
र्थं लाघवाच्च विरोधे परं शास्त्रमित्येव वदेत्। एवं च पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धान्तो
पि संगच्छते। अन्ये तु अत्यन्तादौ मुख्यभावे यारासिद्धत्वाद्विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वरूपप्रवृत्त्येष्ट
सिद्धिः। तस्मात्कार्यस्य प्राधान्यात्तस्यैवासिद्धत्वं न्याय्यम्। न तु शास्त्रस्य तस्यासिद्धत्वे फलाभावात्। कैयटेन तु
शास्त्रासिद्धत्वमेवोक्तम्। तच्चिन्त्यं। नियमे प्रमाणाभावात्। भाष्यमत्र तत्तदासीनं॥ ननु पूर्वत्रासिद्धमिति स्वतन्त्रो
विधिर्वा परिभाषा वाधिकारो वा॥ नाद्यः। गोधुङ्मान्मधुलिण्मानित्यादौ घत्वढत्वयोः कृतयोः [illegible] पद इति व
त्वे प्रसज्येत। अन्ये तु जश्त्वानुनासिके कृते द्वाषं तत्वाभावान्दष्भावेन प्राप्नोतीति वदन्ति। न द्वितीयः। सपाद
कृत्स्नाध्यायस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः। तृतीये न कोपि दोषः। अत्र भाष्यं॥ असिद्धवचनं किमर्थं। आसिद्धमुच्य
तेऽस्मिन्निति मुत्स्यास्त्रे किमर्थमिति प्रश्नः॥ आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणाभावार्थं चेति प्र राम: १२

त्तिवचनम्॥ राजभिरित्यादावादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्॥ अमुष्मैइत्यादावुत्सर्गलक्षणाभावार्थं चेति
प्रति[redacted]मिसनेनकार्यासिद्धत्वमेवायाति॥ केयटेतु किं शास्त्रासिद्धत्वमुतकार्यासिद्धमिति प्रश्न इति
व्याख्यातं॥ तत्रिव॥ येयसपादसमाध्याप्यनुक्रान्तातस्याम यपादोत्तोऽध्यायोऽसिद्धोवेदितव्य इ सस्य
मारव्यावसरेदृत्तिग्रन्थोपुक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयतितत्तुकार्यासिद्धत्वमित्यनेन पूर्वनिष्छिन्नतेसंदेहा
योगात॥ ननु प्रत्यक्षे सूत्रेकथमसिद्धत्वमितिचेत्। परत्वपरशब्दप्रयुक्तो विनापि वतिं वलस्थंगमयतीतिन्या
दस्तुतवदुपस्थितइतिवदृत्तिदेशलाभः॥ एवं चास्मिन्सूत्रेकार्यासिद्धत्वनकोपिदोषः॥ केयटस्यतुशास्त्रासि
द्धत्वमितिदृढाग्रहमात्रं॥ नचोचः पूर्वस्मिन्निति सूत्रे पष्ठ्यामस्योतिउद्देश्यत्वनियः परयणादेशः परश्चासोऽव
स्थया॥ पुगपत्त्संभवोनास्ति वहिरंगेणासिध्यतीत्यत्र भाष्यस्पष्टमेव शास्त्रासिद्धत्वमुक्तमिति चेत्। यत्र विजाती
यकार्यंतत्रकार्यासिद्धत्वं सजातीयेतुशास्त्रासिद्धत्वमितिअभिप्रायात्॥ वस्तुतस्तुप्रौढिवादमात्रंतत्तनिस
परत्वयोर्हिल्लोः समुच्चयात्नित्यानित्ययोरतुल्यवलत्वेननित्यपरत्वस्यासंभवात्। एतेन येदिकार्यासिद्धत्व
निष्पतेस्यादिनसिध्येदित्युंतमतोरुमागम्यश्शोरीत्यस्यप्रसंगादितिप्रतीकमुपादोपसिद्धेसिद्धारोपात्सूत्रोदाह
रणसंपत्त्येपरत्वाद्वरूपेकार्यप्रहृत्तेरावश्यकतयापरत्वात्रैपादिकेकार्येजातेतत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपिदेवद

पद्मावहिरंगपरिभाषाविषयंततननतु पूर्वत्रासिद्धमित्येत
द्विषयकं ५

तर्हि हंत्रहतन्यायेन स्थानिमत्तरोरभावाद्दूषिशि चेत्यस्याप्राप्तिरितिभावः॥ स्पष्टं चेदम्प्रकृतसूत्रे चेचः परस्मि
न्निमृत्सत्रपवत्तुकेत्यत्र च भाष्ये॥ तथा चेति॥ शास्त्रस्य तद्बोध्यस्य कार्यस्य च शास्त्रजन्यज्ञानविषयायामसिद्धत्वा
भावे शेरीत्यादेः प्रसंगे चेत्यर्थः॥ व्याकुप्येतेति॥ न च ममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयका
र्यलक्षणाया शास्त्र एवकार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्॥ लक्षणाया मानाभावात्॥ फलाभावाद्गौरवाच्च॥ ननु म
नोरथे दर्शनाभावारूपलोपेभावारोपस्यदर्शनारोप [illegible] रूपत्वेन न दोषः॥ भावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादि
त्यत आह॥ असूइत्यादि॥ अदस्औ अद अस्इत्य व स्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्ये दृष्ट्या
ऽसिद्धत्वेपि पूर्वरीत्या कारणाभावेन पररूपाघनापत्तिः॥ मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये द्रुत्न्याया प्र
वृत्तिरिति चेन्न॥ शास्त्रासिद्धत्वमेवज्ञापयितुं सूत्रं॥ एवं शीभावात्पूर्वमदस्तो मुत्वे दात्परे कारणाभावेनैतदिदि
ति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु॥ न च तौ सदित्यादिनिर्देशे दैवत्तोहतहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यं॥ हते ८
देवदत्ते तद्धंतरि हि तेनोन्मज्जनं॥ हतत्वारोपेनसुत्रांहंतुमुद्यतस्य हननेन तज्जीवनमस्त्येवेति तन्न्यायशरीरं॥
तावित्यादौ वृद्धिहेतुः पूर्वसवर्णस्य हननोद्यमसजातीयप्रसंगमात्रं न तु हननं स्थानीया[illegible]क्षेप्रवृत्तिरितिनत राम०
त्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासंभवात्॥ स्पष्टं चेदं स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे॥ प्रकृतं तु नि १३

रधिष्ठानारोपासंभवे न हन्तेन सजातीयप्रयोगे कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। परास्त इति॥
विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवात्। किंच त्रिपादीशास्त्रं तेहि धानेकरणं नत्वधिकरणं। त्रिपाद्यां विद्यमानेन
शास्त्रेणाविहितं कार्यमिति व्याख्यानेनाल्पं तत् क्लिष्टं तेत्यपि बोध्यमितित्ति द्वारमात्रं ग्रंथस्वापास्तः॥ कार्यासिद्ध
त्वपक्षेपरकार्याभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्त्यापरत्वाद्बलस्यैकार्यप्रवृत्त्यादेवदत्तहेत्त्व हन्तन्यायेन
दोषापादनस्यानुचितत्वात्। न च कार्यशास्त्रस्य पौर्णिकत्वात्तस्य हेमित्वमर्थकत्वात्सूत्रस्य सिद्धत्वेन नानुवि
तत्वमिति वाच्यम्। रूढियोगमपहरतीत्यनेन रूढ्यर्थस्यैव ग्रहणात्। उक्त्वात्तदंष्ट्रो रगवदेतस्य कार्यासिद्धत्वे
न हन्तेन सामर्थ्याभावाच्च॥ किंच सिद्धकार्यकरणासिद्धकार्यकरणयोरतुल्यबलत्वेन हन्त्यहन्तासंभवाच्चे
त्तिदिक्॥ यत्तु अच आचरत्लो उग्ध उल्चरत्लो इति मनोरमाग्रंथ तु पादायाक्रल्य ओ इत्तिस्थिते ऋत्यक इ
ति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे प्राप्ते रलाविसस्यसिद्धिः। रत्लोपित्यागं तु नाकारेणानिर्दिश इत्तिबोध्यम्
।तयोर्वर्णयोरिति। परगुणेत्ति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य। बहुव्रीहेर्ग्रहणे न तदु
भावस्तु भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः। प्रथमातेनेति। प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अयं
पक्षोऽनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये॥ परिनिष्ठितेति। अत्र चैकविभ चापूर्वनिपात इत्तिज्ञापक।
क्ति

तर्कचंद्रक॥ अन्य[illegible]थामालामतिक्रांत इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नियतविभक्त्यंतत्वेनैकविभक्तौ सत्यप्यावर्तमानः।
१५ एकस्यानियतविभक्तित्वे हितद्वारणायैकविभक्तौ इति सार्थकं। परिनिष्ठितविभक्त्या समासे तु अतिक्रांतम
१५ तिक्रांते त्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तित्वं स्पष्टमेव॥ अत एव तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे भाष्यकारेण
परमेकारके परमेण कारकेणेत्यादौ वृत्तिप्रसंगमाशंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भाव इति
न वाने रूके तन्वा॥ गुणस्य स्थानिवद्भावेन सवर्णदीर्घापत्तेः। न च दीर्घविधौ न स्थानिवदिति वाच्यम्। स्व
न रदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव स्थानिवदित्युक्तेः॥ वस्तुतस्तु अल्पक इति प्रकृतिभावे अत्र लाविलेवस्य
त॥ आगंतुना कारेण निर्देश इति तु साह समासत्र्यानुनिर्व्यक्तिं विना तस्य साधुत्वाभावात्। अन्यथा चेयंज्ञे
यमित्यदानामपि च य यज्ञे य यमित्या गंतुना कारेणमाघुत्तापत्तिः। अअलोविति अअलोरिति पाठः मा
प्रदीपिकाः अणुदित्। अत्राणू परेण कारेण। अत्र च ज्ञापकं वृद्धिरादैजित्यत्रैजर्थ आदिति तपरकर
णमन्यथैचोरनुणत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तौ किं तद्ग्रहणार्थं तत्परकरणेन। स्वदेद्द स्वदेषे स्या
दैत्रिमात्रचतुर्मात्रप्रतिपादनपरं भाष्यमपि मानमूनवालासु अत्र च ज्ञापकं उऋत् इति तपर
त्वंमानं॥ नद्दिवुरादि एवंतात्तृ धातोर्लुङ्याञ्चा हेतृदित्यत्र दीर्घ आकारस्य स्थाने ह[illegible] स एव धापास्यादि १५
नै १

तेत्तदर्थी। पूर्वेणाआणग्रहणेनतु इद्देशेन विधेयेन च अकारेणानणत्वाद्भिन्नकालग्रहणेन न तु स्वस्यानि
त्वं न वा देशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात्। न च तत्परसूत्रेणा ऌकारस्य ग्रहणार्थं तत्स्यान्ते तरत मपरिमाणयाम्
कारस्यानेतस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात्। न चैवं ज्ञापितेपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्त
दैव्यर्थ्यं। तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थं तपारवैयर्थ्यं ध्यत्वाभावे न चाविधे
३५ यत्वात्॥ उक्तं तु तपरत्वे भाव्यमानतापि सन्म्यदेत्तदित्याह॥ तन्न॥ इदमोमः सनः सनेर्वा देशोऽस्मादाविवास्या
प्यादेशत्वेन विधेयत्वात्। अन्यथा तुरिति स्थानषष्ठ्या अनन्वितास्यात्। ज्ञापकान्तरसत्वेपि पयत्रैवा
ग्रहणे तर्हि अत इदिति तपरकरणेन भाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहकत्वं क्वचिदिति ज्ञापितत्वात्। अदसोसे
र्दादुदोमइत्यादाविवाज्ञापि सवर्णग्रहणप्रसक्तौ ज्ञापकत्वं सुस्थमेवोपपद्यते रेवग्रघ्यान्तरेऽत्रेति। व्याख्या
नादिति भावः। उपसर्गाद्दतीत्यादि तपरकरणादिति तु न युक्तं। ऌकारग्रहणेन चारितार्थ्यादित्युक्तं॥ तदपि
न स क्वाल्वर्णस्य अवमाद्वोवक्तव्य इति पठ्ये संभवात्। प्रत्तु सादश्येति प्रतीकमुपादाय वाध्या
ते वा सादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यमिति निवीनेरुक्तं। तन्न। वा सादृश्यं क्रियावाचकत्वरूपं तत्र धातु
संज्ञायामुद्देश्यतावच्छेदकं तदाक्रान्तत्वं वाशब्दे प्रसक्तीतिप्रयोगभेदाश्रयणस्य व्यर्थत्वात्। यदि वासी

नकैचद्रक हृश्यमानुपूर्वीग्रहोत्तरहोन्नत्वपालंकारवत्तल्कुयत्नं युक्तं स्यात्॥ यत्वात्तो घोतोरिति प्रांगीकमुपादायत
१५ चलृत्र्यतिनिमित्तकत्वपो बहिरंगासिद्धत्वेनाजानेत्त पीइति निषेधात्॥ ततोपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तक
त्विमक्तिनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरंगत्वाच्च॥ इति निषेधात्॥ ततोपि बहिर्भूतसंख्या
निमित्तकविभक्ति नाप्यपलाशालीकः॥ नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि धातुषु सकारजः शकारश्चुष्टुत्वाद्
गस्तवर्गज इत्यसाभियुक्तौ॥ व्रादिषुलाशालीकानामपि दर्शने नतद्धिणु चेतत्परिभाषायाः प्रवृत्तौ आतो धा
तोरित्यत्र प्रतिपदोक्तोपस्यते इति वक्तुमशक्यं॥ पञ्चसुषइत्येसिध्यापत्तेः॥ पशुसनोतीविद्धाङ्नोरित्यात्वा आ वि
तोनापइति वार्त्तिकमते तु विकल्पात् कानिपातत्वाशब्दस्य धातुत्वेप्रातिपदिकत्वाभावात्तु वभावे पद
त्वानापत्तिदोषः॥ किया लव साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वे साध्यत्वं चोत्पद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः इ
तिनवीनैरुक्तं॥ तन्न॥ लोपनिमित्तभसंज्ञायास्तत्वेपि पञ्च्यात्र्यवर्त्तमाने लोपेजानंतर्याभावेन नाजानंत
र्यत्वस्याप्रवृत्त्याहेतुसमुच्चयबोधकचकारासंगतेः॥ वस्तुतस्तु भसंज्ञापि नाजानंतर्यकत्वे यकारे
पि तत्वात्॥ सामान्यतः प्राप्तपरिभाषायाः नकारजेत्याद्यभियुक्तोक्त्यात्॥ विषये प्रवृत्तावप्यन्यत्र पाभः
हृग्रहवोर्वोजाभावात्॥ पञ्चसुषइति प्रयोगात्तत्पारिभाषानित्यत्याश्रीयते ते नेजन्तादिविषये लक्ष्य १५

पाप्र ३ लि

लोपः अपित्तस्तर्हि भवति लोपः अन्यथा तु अप्रवृणमेवेति दिक्॥ यत्तु शिष्य इति प्रतीकमुपादाय कोलोपि धा
लर्थ्य एवेति नत्विक्रियावाचकत्वहानिः। तस्य धातुत्वे आदेच उपदेशे शिती सात्वंप्रसज्येत। तत्र नैमित्तिकं। धा
तुत्वनिमित्तकं चेति स्पष्टमेव। अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या॥ ति ऊं॰ तस्य तूपदेशाभावान्नात्व
प्रसक्तिरित्याहुः। ननु षष्ठे तत्र सूत्रे धातुग्रहणासंबंध उक्तो भाष्य इति न तद्धातुत्वनिमित्तकं। किंच
शितीप्रसज्यप्रतिषेधोपि शित्परत्वयोग्यस्य (वात्वविधानात् आत्वप्रसक्तिः। अपि च वासा दृश्यम
मानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषो। तत्राहुरेवेति। सूत्रशेषभाष्योक्तेषु आ एवि पत्तिवदृयसा
दिषु धातुत्वशास्त्राविषयत्वे यासाधुत्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तद्दित्तिभावइत्यादि नव्यैरुक्तं। तत्र सम्य
क्। तत्र धातुग्रहणानुवृत्तिपक्षे उपदेशग्रहणाभावात्। न च चेता स्तोतेत्यादावात्वापत्तिः। भानातिभा
नोति दो॰ इं॰ अल्यपि चेत्सत्रे ग्रहणानुवृत्त्या परनिमित्तस्यैव च आत्वं न भवतीति ज्ञापितत्वात्। भावार्थ
ति ऊं॰ तस्य च नाम्न इति मनोरमाविरुद्धत्वाच्च। न च व्यपदेशिवद्भावेनेति ऊं॰ तत्त्वं वाच्यम्। स्वाप्यते शब्दप्र
योगे वाचकशब्दप्रयोगायोगात्। असाधुत्वेन निश्चितेष्वा एव यत्तिवद्दसत्यादिषु धातुसंज्ञाविधा
पकानुशासनप्रवृत्त्या साधुत्वापादनं तु साहसमात्रं। न ह्यसाधुष्वनुशासनप्रवृत्त्या साधुत्वं गगयैस्त्री
पदितु दाप इत्यादि सिध्यर्थं भीनातीत्यादावेज्विषये आत्वमिति व्याख्यायते तद्दादेयमतो किरतो लवने
इत्यादि निर्देशानामुक्तार्थज्ञापकता बोध्या ॥

तर्कचद्रक संज्ञापीको यणुचीत्यस्य ग्रहणात्साधुतापत्तेः। ननुम्वर्ततोत्यादावसाधुष्वेवानुशासनप्रवृत्तिरिति चेत्सा
१६ धुनिष्पादकत्वेन तत्र साधुत्वात्। तस्मात् ग्रहणानुवृत्तिपक्षे दोषेहि रूपमिति तत्पक्षे तु शिष्ट्ये इति प्र
16 त्युदाहरणं बोध्यम्। ।इति संज्ञाप्रकरणं॥ ॥इको गुणवृद्धी॥ अत्र पूर्वसूत्रादेत्यमनुवर्तते तेन वृद्धि
शब्देन यत्रादैज्विधानं गुणशब्देन यत्रादेङ्विधानं तत्रैकपदमुपतिष्ठते इत्यर्थः। एवं चात्र गुणवृ
द्धिग्रहणं मास्तु। अत एव माभूद् इहात्र ग्रहणं किमर्थमिति यथाश्रुतमेव साधु अत्रान्यथैक इति गृह्यते
यस्मिन्निति व्याख्येयं स्यात्। तेन त्यदादीनामइत्यादौ नो व्यावृत्तिः। मनोरमायां तु गुणवृद्धिपदेनुव
र्त्ये गुणो वृद्धिरिति योजनया तद्व्यावृत्तिः स्फुटा। तद्व्याख्यातम्। भिन्नस्तु गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुण
वृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् स्वरूपव्यापाराश्रयेण तद्व्युदासः। उक्तं। तत्र संवेधानुवृत्तिः। ंउकस्तु तिबोऽत्र
यणी पा॥ गुणवृद्धिग्रहणं च कर्त्तव्यमेव तिगोरवं स्यष्टमेव। यत्तु कौस्तुभे शब्द व्यापाराश्रयणे लिंगं
तु इतोत्सर्वनामस्थाने इति सूत्रे ग्रहणमित्युक्तं। तन्न सम्यक्। पथिमाइत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्यार्थ इतेन ग्रहणस्य
चरितार्थत्वात्। न च नकेवलः पथिशब्दः क्विमस्तीति युवोरनाकाविति सूत्रस्थ भाष्यालयजतात् राम०
क्विपोनभिधानमिति न व्याकरीत्यापथिपाइत्यादि प्रयोगाणामसाधुत्वमिति वाच्यम्। भाष्ये ऽसहाय १६

वाचकेन केवलुपदेनोपपदांतरसहितसुपथिशब्दस्य वक्तिवेतकाससहितपथिशब्दस्यापि वारणासं
भवेननभिधानेप्रमाणाभावात्॥ अस्तु वा तादृशस्य पथिशब्दस्यानभिधानं तथापि समपथि अभ्रे
क्विनशब्दयोर्निर्विवादत्वेन तत्रैवेत्वस्याचरितार्थत्वात् तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणं॥ आघृत्तौ ट
किति॥ यत्तु कौमुद्यां मन्थपथिषु पचेरटु इत्यादौ तु यथावर्त्तत इत्युक्तं तत् ग्रहणस्यत्रस्तु दाहर ग्र ८
णमाटजित्युक्तम्॥ अन्ये तु ठस्यैक इत्युक्ते अन्त्यस्य टकुपयोर्वेणा घंतयोरिमन्दित्युक्तं॥ तत्त
र्वमापाततः॥ पूर्वापरविरोधात्॥ किंचाटू आदि यस्य तु र्थः स्यात् तत्र यावल्लाघवादाद्य जित्येव ब्रूया
त्॥ एवं ठस्य क इत्यादावप्यकारान्तादेशपक्षे इकोनो यस्येति अइ आदेशः स्यात् तत्रापि अइ इत्येव गा
पठेत्॥ उदुकस्य लोपयोर्यापि न भविष्यति शब्दपरविप्रतिषेधेन नित्यः परयणादेश इति भाष्येणाप
व्यामर्द्यत्वत्र पूर्ण इव त्रिलेन व्यवस्थोपपत्तेः॥ यद्वा कुकः ककार करणेनानन्यार्थे टकारककार यो
रेवा घंतग्राहकत्वेन तु अवृणार्थकत्वेन सार्थकस्यतस्मादित ग्रहणं विंत्यमप्रयोजनमेव॥ इतिप
रिभाषाप्रकरणम्॥ ॥ इको यणचि॥ यत्तु न तु व्यक्तिपक्षे इकूपदोपस्थाप्यो कॉदिभिन्दीर्घादिग्र रा
हणं न स्यात्॥ उच्चारितः शब्द एव प्रत्यायको नानुच्चारित इत्यादिस्तत्र एव भाष्योक्तिः॥ न चोच्चारितस्यै

तर्कचद्रक। वृप्रत्याप्यकत्वेरहस्सिपुत्तकमीद्रूमाणास्यबोधानापत्तिरितिवाच्यं। तत्रापिपुस्तकहृष्टुः स्वीयस्त्वद्मोख्वा
१८ रणसूत्वादित्यतआह। प्रत्याहारग्रहणेष्विति। एतेनदीर्घकारादेश्चाहकशास्त्रबलेनैकारादिभिर्वोधेवि
तेषामिकुपदेष्टृत्यानुपस्थिततत्वेनतदुत्तरप्रत्ययान्वया[illegible]नुपपत्तिरित्यपास्तम्। इतिप्रयोज्योपस्थि
17 तिमत्वेनादोषाच्च। नन्वणुदित्सूत्रेव्यर्थं। नवा[illegible]स्याविवृत्तादोवाप्रत्याहाराणामपवर्गेषुचरितार्थेन
न्यसवर्णानामिवतत्सवर्णानामपिलक्षणयैवग्रहणसिद्धेः। नचास्यत्वाविवृत्यादौचारितार्थमिति। व्या
क्तिपक्षेस्यप्रत्याहारस्तत्रस्थत्वेनभेदेनाणात्वाभावादितिस्पष्टमणुदित्सूत्रेभाष्यइतिचेन्न। लक्ष्यतावत्ता
वच्छेदकेज्ञानार्थेतच्चारितार्थात्[illegible]। प्रत्याहारेषूपलक्षणान्तद्वाच्यवाच्येतिच। अस्यचाविवृत्तादावपिस्व
सदृशवाच्येषुलक्षणाविरूपकत्वात्। अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणाविधीयमाना
तिरिक्तविषयैवाप्रत्ययइत्युक्तेः। अतएवतुदादीनामइत्यादौनस्वसदृशवाच्येषुलक्षणा। नाज्झ लौ
लावणुदिदित्यत्रतुनलक्षणा। तद्बोधकालेलक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादितिभावः। तत्रप्रमाणमा
ह। दीर्घादिति। अकृत्यहीयाकारेणस्वसवर्णग्रहणेपितत्रनादिचीत्येवसिद्धमितिभावइत्याहुरिन रान:
वोहृतकम्। तन्न। लिप्स्यामतीतस्यशब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वेबाधकाभावात्। नचोच्चारितःशब्दएव १८

मणुदित्सूत्रमित्यर्थस्य बोधितत्वात् । तथा चेणादिप्रत्याहाराणामिकारादिषु आदिरन्त्येनेत्यनुशासनिकी शक्तिः
तत्सवर्णेषु च ८

प्रत्यायको भवति न तु प्रतीयमान इति भाष्यं प्रतीयमानेन शब्देनान्यस्याप्रत्यायनमिति कैयटश्च विरुध्ये
तेति वाच्यम् । ह्रस्वप्रतीतस्य शब्दस्य प्रत्यायकत्वं नास्तीति तदर्थात् । एतेन रहसि युक्तकमीक्षमाणा
स्य स्वीयस्य दृष्टोच्चारणमहत्वमेवेत्यपास्तम् । तस्य ह्रस्वप्रतीतत्वाभावेनैव वारणात् । अन्यथा स्फो
टस्यार्थप्रत्यायकत्वं न स्यात् । तन्नैवमपीक्पदे तत्प्रतीतानामुकारादीनां दीर्घादिप्रत्यायकत्वं न स्यादनु
ग च्चारितत्वादिति चेन्न । व्यक्तिपक्षे णादित्सूत्रेणादीर्घोकारादीनामपीक्पदवाच्यत्वग्रहात् । न च तदनु
च्चारितप्रत्याहारान्तर्गताघवर्णे एव स्वसवर्णे शक्तिग्राहकमिति वाच्यम् । आदीचोज्झसि चेति ज्ञापकात् ल्वो
दिन्यु इत्यादिनिर्देशाच्च । प्रत्याहारान्तर्गतानुच्चारितोकारादिसवर्णेष्वपीगादिप्रत्याहारः शक्त इत्यर्थबोधक
[illegible]णुदित्सूत्रमिति विवेकः । अत एव तद्वाच्यवाच्यनिरूढलक्षणेति मनोरमापि संगच्छते । निरूढेत्यस्ति
ढलक्षणमनुशासनमणुदित्सूत्ररूपं यस्या इति [illegible] तदर्थात् । न चानन्ता वर्णा इति पक्षे स्यच्चाविलसका
रस्याणत्वाभावात्सवर्णग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । अप्रत्यय इति निषेधेन प्रत्याहारे वर्णसदृशेऽपि का
र्ये विज्ञानमितिज्ञापनात् । अन्यथा लस्वादीनामदूत्यादावणत्वाभावादेव सवर्णग्रहणप्रसक्तौ किं तेन । ऽत्ते
नावाचामित्यादावपि न दोषः । प्रत्याहारस्य तकारसदृशाद्वितीयेपि तकारे लोपप्रसङ्गात् । एवं च शाब्दिकम

ते निरूढलक्षणा नैवास्ति । यद्यस्ति तर्हि तस्याः प्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्त्वात् ज्ञानार्थीनैवाप्र
दित्वं चेति परस्परविरुद्धं । किंच निरूढपदं व्यर्थं लक्षणत्वेनैव वदेत । एतेन नचेत्यादि सिद्धमित्यंतं अप
स्तं । भाष्ये तु सवर्णानां ग्रहणान्न परिभाष्यमानाकृतिग्रहणादिति जातिपक्ष एवांगीकृतः । यत्तु शाकाद्यर्थे वृद्धमा
दाचेति मनोरमाप्रतीकमुपादाय व्यादिष्वद्रुत्यादिनिर्देशोऽहितताऽन्यथानुपपत्तिग्रहस्य तत्त्वेऽपि एव
केनवेन सबोधश्राद्धरूपकस्तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने त्वादिष्वइत्यादिनिर्देशा
ल्लक्षणया ज्ञायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षिततद्दीर्घादीनां स्ववाचकान्वयित्वेवान्वय इति भावइ
ति नवेभ्योरख्याता । तन्नु पूर्वोक्तमद्रुकारीत्या लक्षणारूपमूलाभावादेव पराहतम् । यत्तु मनोरमायां स्था
नेन्तरतमसूत्रेणो वृत्तिनिर्वाह इत्युक्तं । तत्रैव कारकेरणं भाष्यविरुद्धं । तथाहि स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्य
किमुदाहरणमिति कायणाचिनेतदस्तिसंख्यातानुदेशेनाप्यतत्सिद्धमिति ॥ यत्तु तद्व्याख्यातृभिः व्यक्ति
पक्षे तद्व्यक्तीनामानंत्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्याभावाल्लक्ष्यासिद्धेश्चेति भाव इति उक्तम् ॥ त
त्विकुशब्देन षट्षष्टिर्गृहीतेत्यादि मनोरमारूपव्याख्येयग्रंथविरुद्धं ॥ यमोयमीति यथासंख्यविज्ञाना राम
त्सिद्धमित्येतत्ग्रंथविरुद्धं च ॥ तत्रापि व्यक्तीनामानंत्येन संख्याज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । यथासंख्यस १८

त्रे च निर्विषयं स्यात्॥ तस्य स्थेत्यादावपि यवक्तो नामानं तस्येन यथासंख्यज्ञानाभावस्य तु स्यलात्॥ वुस्तुतस्तु
प्रकृते यथासंख्यसूत्रे गोवलिवर्दीयः॥ स्थानेंतरतम इत्यस्य प्रवृत्तौ तु तन्न एव ग्रहणं यथा स्थानप्रयत्नाभ्यां त
रतमे स्पर्शे चरितार्थो स्य पूर्वो नुनासिकेनुनासिकोवुलस्य च तु स्यादावप्रवृत्तिः तथा स्थानप्रमाणतोंतर
तमे ह्रस्वे चरितार्थो यमणदीर्घेन प्रवर्तेत॥ स्वादीतादिनिर्देशान्न यणां तु गौरवम्॥ केचित्तु स्थानेंतरतमे पस्य
व वलेत्वादितत्सुक्तौ॥ तन्न तुनसम्यकु यत्र स्थानप्रमाणतोंतरभेदकार्यभेदः चेतात्तोनेत्यादौ तत्रैव तस्य वलवत्वं
न तु समुच्चितं॥ यथासंख्यप्रवृत्तिस्तु जातिपक्षाश्रयेणाभ्युपगन्तोऽभिप्रेता॥ एवं च ऋकारे लृत्वं जाते लृ
कारे ऋत्वं जाते ऽप्यभावात् ऋकारलृकारयोर्लृकारऋकारापादनस्य दोषप्रतिपादनपरो मनोरमाग्रंथोऽप्युप
न्नः॥ यदपि जात्याश्रयणे स्वौजस्त्वित्यादौ सानुनासिकोकारस्थाने सानुनासिकवकारापत्तिमाशंक्यात तस्य
गृह्यग्रहणगुणस्य स्थानेप्यप्रत्यय इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणं मा त नसवर्णग्रहणनिषे
धकस्तपरसूत्रे वृद्धिरित्यत्र दानन्न इत्यादावाद्याविवनदोष इत्युक्तम्॥ तद्दूषित॥ जातिपक्षे गृह्यग्रहणाब
दग्रत्यय इत्यस्यापि प्रयोजनाभावेन तस्य व्याख्यानात्॥ न चोक्तंप्रयोजनमिति वाच्यम्॥ अनुनासिकपा
ठस्याप्रष्टत्वेन निरनुनासिकोकारे वकारप्रवृत्तेः॥ अस्तु वा सानुनासिक एव वकारस्तथापि तत्यागस्य न

१८ ष्टत्वेन दोषाभावात् त्यदादीनामदूष्यादौ तु प्रश्लेषेणापरिहृत (?) ष्यभु ह्नामादिलये व शुद्धा या एव विधानान्ना
नुनासिकः॥ किंच यवलपरे यवला वेत्यत्रापि निमित्तापरत्वपक्षे इति निषेधाद्विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेन सा व
१७ नुनासिकाः यवलाः न भविष्यतीति सर्वोपपत्तेव एव स्यात् ॥ किं च तत्कारणोजोरखमस्य सुपूर्वत्वात्त्वो जसमोद्वितीया
देऽसानुनासिकवकारपाठे इष्टापत्तेऽप्यासोऽत्र लाहृ॥ पुह्रासप्रत्यये विधाय सो जसमोद्वितीयापठनीयः ए
वं चार्द्धमात्रालाघवमपि भवति ॥ अर्वणस्त्रसावनञः इति पाठ्यं ॥ एवं च सार्द्धमात्रान कर्त्तव्येति महल्लाघवे
उक्ते ॥ ईसत्वस्य डैरादेशस्य स्थानिवत्त्वेन भयपुजा इति प्रवृत्तिर्भावापवाद इत्यत आत रत्नाद्दनुनासिकेव
११८ कारे किन्निवृत्तीत्यादि भनेनार मादिसूकल गत्यविरोधश्च ॥ किं चाप्रसंग इति हत्ते नंतरत्वात् पूर्ववाक्येनादित्त्व
कारे किन्निवृत्तीत्यादि ... (see note)
वर्णस्य ग्राहको भवतीत्यस्यैवानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायेन निषेधः स्यात् ॥ न तु जातिप्रा
प्तसवर्णस्यानुपस्थितेरतत्वादुपस्थित परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् ॥ न च कुहोश्चुरि
त्यत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥ सुटत्तिष्ठोरित्यत्र उकारवदुच्चारणार्थत्वेनाप्यु
पपत्तेः ॥ एवं चोत्र इति सूत्रेन व्यानाप्रमादः एवेति वदन्नामेव प्रमाद इत्यादि कू ॥ स्थानिवदादेशोनल्विधौ
॥ अत्र धात्वंगकृत्तद्धितान्ययसुप्तिङ्पदादेशः स्थानिवत्स्युः ॥ अत्रोक्तं ॥ भव्यं केन विद्वान् अपघतनं प्रसु

भासः

स्वराभावः अपवर्त्तावः नः इति क्रमेणोदाहरणानि तिष्ठति तिष्ठन्ति येदुक्तं तन्मनोरमायां दूषितमुपन्यस्तथाहि
किन्त्विदपरिगणने तु तत्पोगमात्रं ॥ नाघः ॥ सिचवक्सः चग्रोडादौ केशुलादेशस्य स्थानेच पूर्वाचार्यमहापते-
नोलः ॥ अव्ययस्यागपदाभ्यां पद्ग्रहणं वै पर्थ्यां पुनः ॥ नवार्णैरपितस्थैरिपूर्ते ॥ आदिनाचणा ॥ नके
वलं च्लादेशानामेवासंग्रहे तु लोहश्चादेशस्येति ॥ तदभावे हि अवादिषातामित्यत्र वृद्धिन स्यात् ॥ कसादेः केका
रस्येष्टं लुशानेचः शस्येतं भाहि दृशी दित्यत्र गुणश्चतस्यादित्युक्तं ॥ ततश्च दाशपानवबोधोत ॥ तथाहि तिवा चेम
सिजित्येव न त्वये के वितिकरणेन यत्र च्ले लुका नापहारस्तत्रैव सिजादयः ॥ एवं शानजा ॥ हि ॥ च्लिरुत्सर्गः
सिजादयस्तदपवादाः ॥ न चं मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुकि तदपवादाः सिजादयो न विष्यन्तीति वाच्यं ॥ सिजि
त्येव वक्तव्ये च्लेरिति करणेन यत्र च्ले लुकानापहारस्तत्रैव सिजादयः ॥ एवं शानजपि प्रत्ययान्तसंज्ञापवाद-
भूतं स्यत्रे अग्रहणं तु यत्र शाप्राप्तिस्तत्रैव शानजिति बोधनार्थं ॥ तेन शबादिविषये व्याहतिः ॥ पद्रु ॥ सिजुलो
पः तदपवादावसादयः ॥ मंत्रेति सूत्रेण सिजादीनामेव लोपो विधीयते ॥ नचादिः सिचोन्यतरस्यामिति स्व
रापत्तिः ॥ तस्य वैदिकत्वपाठेष्ट स्वरस्यानिर्वाधात् ॥ सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थितत्वेनानिष्टस्यानापा
दलात ॥ पदः ॥ सि आकारांतेषु नुस स्यादितित दपिनामन्त्रेता दृशस्योदाहरणाः स्पर्शाभावात ॥ अत्र च भाष्यका

रीमुख्यारव्यानेनैव प्रमाणं ॥ न च शल्इगुपधाद् अनिटः क्स इति सूत्रे अनिट इत्यनेन चुलिं विशेषयितुमपि
चुलिरेष्टव्यः ॥ आस्तां तावत् हि ह्वो अनिट इति धातोरेव विशेषणं स्यात् । तत्र च धातोरूढित्वेन वेट्त्वात् घु ष
निटत्वं तर्हि निस्सक्यामूलये अगुहोदिति न सिध्येत् । यदि सेट्त्वं तर्हि अधुक्षदिति न सिध्येदिति वाच्यम्
॥ गुहादयो हि विकल्पितेटः ॥ इटो भावाभावाभ्यां सिध्यतो तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिचा अनिड्भ्यस्तु क्स इति न
गवन्द्वाप्य कारांश यस्य केपटेन वर्णितत्वात् । इदं च सर्वं क्षिलुङीति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं ॥ एवं च
तदुपजीविवृत्तिग्रन्थोपरि दूषणस्य गर्भस्रावेणोत्पन्नत्वं ॥ तथा चानर्थकेऽपि स्थान्यादेशाभावो नेति
तत्वं ॥ अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावो मुख्यः तस्यैव प्रसंगसंभवादिति भाष्यस्य स्थितम् ॥ तेषां च धात्वे
गादीनां एवं तथा तु सिजादीनां ॥ अत एव तेषां परिगणनमेवेदम् । न च सिजादीनां प्रत्ययत्वाभावे
रुडादयो न स्युः । अत एव तादर्थ्ये चुञ्चिल्करणेन क्याङ्ङादीनां कुङिल्करणेन च तेषां प्रत्ययत्वे
प्रितत्वपुत्तकार्यं ज्ञापनता । न च विशेषणत्वेन चरितार्थत्वान्न ज्ञापकत्वमिति वाच्यं ॥ गातिस्थेत्या
दो सेः परस्मैपदेषु सिस्यादिवृद्धेः । सिचि वृद्धिरित्यादौ तु सिषु वृद्धिरित्यादिप्रयोग । चङीत्यादौ चेति क्त राम॰
स्या चीत्यादौ सस्या चेति एवं लाघवमपि भवति ॥ अथवा इट ईटीति ज्ञापयति अनर्थकेऽपि क्वचित्स्था २०

अथवा ... स्थान्यादेशभाव ५

प एवं च ऐषीदित्यादौ पंचमीसमासमाश्रित्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन लोपापादनमयुक्तं। पंचमीसमासस्याभा
वात् सत्वेपि पूर्वत्रासिद्ध इति निषेधात्। प प ३

न्यादेशाभावः। तस्य च स्थानिवद्भावमा। केचित्तु अस्य सूत्रस्य याधिकारे पाठात् सिजादीनामादेशत्वं प्रत्यय
त्वं चातत्। धाप्यग्रहीदित्यादिषु न स्यादित्याहुः। तन्न। अत्र मोमिलकरणसामर्थ्यादागमत्ववदत्र कृते आदेशबो
धकस्याभावात्। च्लेरिति स्थानषष्ठी निर्देश इति चेत्। पंचमीत्वस्यापि संभवात्। व्याख्यानेन निर्वाहः इ
ति चेत्। न हि तद्व्यलेनोभयसमवति। अग्रहीदित्यादौ तु परीटोतिन्यासेणुदित्त्ववृत्तौ स्पष्टत्वने न निर्वाहः। इ
ट्सिन्नेकारमाहत्तिस्तु अस्तीति माहेत्वर्थेणापि सुलभा। तस्मात्यागिगणेन पक्षे न कोपि दोषः। एवं लो
किके लाघवगौरवस्थानाश्रयणाद्धा वलावद्धन्यो चेतपथमाहणमापद्यावयपनिमित्तकः प्रत्ययोव्य
पशब्देनोच्यते। एवं च स्तुत्यैत्युदाहरणमपि संगच्छते। स्य षष्ठ्यंतौ कोस्तु मे। किं च सिजादीनामित्येवव
क्तव्ये सिजादिचतुर्णामादेशानां कृत्त उच्चारणं विना खु आदिश्यन्ते इति वषन्यवीजाभावः। किं चाव्य
स्यागपदाभ्यामिस्य त्राव्य पस्यागत्वाभावेनाव्यस्येतदंतर्भावोसंभावादेग ग्रहणं व्यर्थापदादेशः
श्रूयमाणापदादेशस्तत्र गृह्यते न त्वातिदेशिकः। एवं च योगमात्रपक्षेपि न दोषः। एवं च परिगणने
योगमात्रे वा दोषाभिधानं तत्तु दूषणोक्त फक्किकायामपि समानं। किं च यलोपवृद्ध्यादिग्रहणाच्चे
हलिंगमिस्तत्र पलोपादिग्रहणं लिंगमित्येव सिद्धे दीर्घग्रहणं व्यर्थमिति वृत्तिकृदुक्तावुत्तरं विचारणी

पमाप पुष्पन्दिः। तथा च बहुधैव बहूनामभिनिवेशादुतिदिक्। अत्रादेशग्रहणमानुमानिकादेशसंग्रहार्थं
त्तेन पेचतुः इत्यत्र तिङः तत्वात्यदत्वसिद्धिः। तथा च एकदेशविकृतस्यापसंख्यानमिति न वक्तव्यमिति भाष्य
हृत्तः। एतेनार्द्धाधिकविकारे एकदेशविकृतस्याप्रवृत्तिरिति केषांचिदुक्तिः परास्ता। पचलित्यादावर्द्धाधि
कविकारसत्वेन तदप्रवृत्त्या भाष्यविरोधापत्तेः। यत्तु नवीनैः आनत्वविधावितिकिमिति। विधिग्रहण
विशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वे प्राप्तमिति। न च सकारे स्वतोऽभिन्नत्वसत्वादभिन्नत्वमवाधेनेति
निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यं। अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्याति
देशस्वभावसिद्धत्वात्। इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्युक्तं। तत्तु न सम्यक्। भाष्ये प्रातिपदिक
निर्देशार्थं तत्र भवन्तीत्यादिना न लृपदेनैव णत्वाभावादिप्रयोजनं साधयित्वा विधिग्रहणानु
त्तरार्थमित्युक्तेन विरोधापत्तेः। यदपि णत्वे प्राप्तमित्यादि स्पष्टमुक्तमित्युक्तं। तदपि न। आतिदेशि
कादुपदिष्टं बलवदिति न्यायेन प्रतिषेधाङ्गबलीयांसो भवन्तीति न्यायेन चाभिन्नेन भवतीत्यस्यै
व प्रवृत्त्यातिदेशस्यैवाप्रवृत्तेः। किं चातिदेशविधेः परिसंख्यात्वेनेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यस्या
भिधानीमादत्ते इत्यस्यागर्दभरशनां नादत्ते इति वाक्यार्थवत्प्रकृतेपि अभिन्नेन भवतीत्येव वाक्यार्थः

६२

ऽत यथा चाउ समवायेन निर्द्धिर्दिश्येत । किंच ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यत्रातिदिश्यमानं ब्राह्मणाय
प्रयुक्तं याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिरूपं कार्यं विरुद्धं क्षत्रियादिषु प्रयुक्तं तद्भावदर्शनेन तादृशानियमेना
नाभावः । कैयटोक्तिस्तु तत्सूत्रे विषयभिणी न तु सार्वत्रिकीति दिक् ॥ मनोरमा समर्थिता चेत्याग्रहश्चेद्दि
त्थं समर्थ्यतां ॥ परिसंख्यापक्षे स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयसत्त्वान्नियमविधी
ता ५ नां सामान्यशास्त्र[illegible]र्थसंकोचकत्वमात्रं तिनाऽभिन्नेन भवतीति वाक्यार्थस्याभावात्तु णत्वं प्राप्तमिति
कस्य गे वाऽइदं वचनं तु मत्ता दास्येति सूत्रे ऽभयपमतेपि पूर्वसूत्रे [illegible]प्राप्तस्य निषेध इत्यादिना कौस्तुभे स्पष्टं ॥ ३ ता
प्रकृतमनुसरामः । स्थानिवत्सूत्रे मास्तु । न चाङ्गोपमहनु इत्यात्वने पदं हन्तेरेव स्यात् न तु घ्नेः स्यादिति वा
च्यम् । युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्रानादेशग्रहणेनादेशेपि स्थानिकार्यानुमानात् ॥ न चानल्विधाविति
प्रतिषेधार्थं ततात्रादोजग्धिर्ल्यप्तिकितीत्यत्र ल्यब्ग्रहणेन तस्यापि ज्ञापितत्वात् । अन्यथा तिकीत्येव सि
द्धे तन्न कुर्यात् । तानचोत्तरार्थं स्थानिवदादेशइत्यत्र ग्रहणेति चेन्न । तर्हि तत्रैव कुर्यात् । अत एव भाष्ये आरभ्य
माणेप्यस्मिन्सूत्रे इत्यत्रापि तास्वरसः सूचितः । वस्तुतस्तूत्तरार्थत्वस्यापि अनावश्यकत्वेतितत्रैव व स्थान
॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अच इति किं । आगसाम लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वस्येति तुक् न स्यात् । पर

स्मिन्निति किं। युवजानिः। स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति। पूर्वविधाविति किं। नैधेयः। निष्पूर्वीव्यृञ्ङः कि
प्रत्यये आलोपे तस्य अच्त्वव्यपदेशो विशेषात्स्वाश्रयघञ्निषेधतो ऽवगन्तापत्तेरिति दिक्। अत्र भा नाभाव
योरिति देशः। तत्र भावस्योदाहरणानि गाम्यते। अभावस्यानुपदं यत्तीति। इदं पूर्वस्येव कर्तव्ये प्रवर्तते न तु प
र्वपरयोः। तेनारत्नुरिसूत्र क्रोष्टृभृतानिति गुणस्य स्वरीदीर्घो न स्थानिवत्। यत्तु मनोरमायामादेशस्य
निमित्तस्य व्याबाधित्वे वै याकरणा इत्यादावायादेशापत्तिरुक्ता। नवीनैरपि यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादत्वा
ति भावः। एवं च चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणस्वरेति षेधात्। अतो यणो निमित्ताकारापेक्षया पौ
कारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्त्वदेव्यंदोष इति भावइत्यादिना परिहृतं। तदुन यम विपा[illegible]र्थकं। ऐचोरसिद्ध
त्वेन दोषाभावात्। न च नाजाते तयेति निषेधः। तस्याश्रितत्वात्। अभावाद्वा। एतस्यासान्नापकं पल
तु कोरसिद्धे इति तेन बहिरंगपरिभाषाया एवानित्यत्वं ज्ञाप्यते। नैवं च माहेशात्पूर्वत्वे दोषाभावेऽपि नि
मित्तास्थ्येत्वे सदा घत्वस्य स्थानिवत्वाद्वा म्यानित्यादौ हो धीः इयत्ती नात्वस्य स्थानिवत्वादेयमित्या
दो गुणः। तस्मानुस्मा। तथा गुणवृद्धी स्यातिवत्वे पूर्वनेनावक इत्यादाववकावोन स्यातामिति वाच्यं। द्वि
योरकस्य देशहटो किरतौ लवनइत्यादिनिर्देशे सत्स्यानित्यताऽस्य गणात। १ पूर्वसूत्रवदिदमप्यनावश्य

कांनपदांतेतिनिषेधेनपदाद्याद्देशेः स्वानुरूपस्थानिवत्त्वानुरूपनिषेध्यस्यापि संभवात्॥ न च द्विर्वचनेची
त्यत्रानुवृत्तस्यार्थेतदिति वाच्यं। निषेधानुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः॥ न चाच्यदानुवृत्त्यर्थमच्च द्विभावस्यकमिति वाच्य
म्॥ अचीत्यस्यतत्रानुवृत्त्यैकशेषान्मतभेदेन विभक्तिविपरिणामेन स्थानषष्ठ्यंतकल्पायित्वात् तस्मादज्जादे
शाद्द्विस्यधेत्वाभेनोत्तरसूत्रापुपयोगाभावात्॰ तस्मात्सप्तमीषष्ठप्रतिपत्त्यर्थमेव सूत्रद्वयमिति निष्कर्षः॥ न पु
दांत॰ पदांतस्यस्थानेविधौ नस्थानिवत्कानि मंतीति॰ न चात्र बहिरंगपरिभाषया निर्वाहः नाजानंतर्य
इति निषेधात्॰ न च वृक्षाविलादौ पदांतस्य स्थानेलोपविधाने न न पदांते-ति टिलोपस्य स्थानिवत्वनि
षेधाद्धलोपापत्तिः पदस्य चरमावयव इति व्याख्यानेन तु लोपस्यावयवत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम्॰ प्रा
तिपदिकाणिजुत्पत्तिरित्यस्य सूत्रभाष्यसंमतत्वेन पदत्वाभावान्न पदांतेत्यस्याप्रवृत्तेः॥ न च सुवंता
दिति हरदत्तमतेन वृत्ति सुपापदत्वात्तप्राप्तिः॥ अंतर्वर्तिसुप्तिनिमित्तकपदसंज्ञायांबहिर्भूतणिजिन्नि
तकटिलोपस्याप्रसिद्धत्वात्॥ अत एवास्मरराजन्नइत्यादौ कुत्वं पठित इत्यादौ जश्त्वं चनेति बोध्यम्॥ सु
प्तिनिमित्तकपदसंज्ञायां वृक्षाविलादौ टिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्धान्कार्यातिदेशाणिचिभत्वेनपदत्व

वाधाद्वा· शास्त्रातिदेशेपि प्रत्ययलक्षणेन भत्वात्· न च वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यं· तस्य ग्रा
धान्यविषयकत्वात्· एतेन पदांतस्य स्थाने इति व्याख्याने दूषणपरः द्वयंक्षं वेत्यादिर्वर्णाश्रयत्वादिति भा
वाः इत्येतत् तेनैव माग्रग्रः न चाचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यं· णिलो
पस्यैव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वांते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेरिति तत्व्याख्यातत्वं ग्र थ ज्या
पास्तः पदस्य चरमावयवे तिलदभित व्याख्यानेपि पटित्त इत्यादौ लदुकारीत्यादौ तेभत्वस्य दुर्लभत्वेन प
दत्वानिवृत्तौ जश्त्वापत्तेस्तुल्यत्वात्· पदस्यापि चरमावापवे इति व्याख्याने फलं तु रापो पनहसत्तीत्यादौ पुराः स्था
निवत्त्वात् तद्दोरिति सुलोपाभावः· रमाः शासिपत्ति रूपं· उत्वे च न स्थानिवत्त्वं· अनेन निषेधादिति तत्व
मित्यत्त देपिन· सुलोपे कर्त्तव्ये बहिर्भूततिनिमित्तापेक्षस्य णः असिद्धत्वादसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्यनया
सिद्धेः उत्वे कर्त्तव्ये स्यान प्रवृत्तिः· नाजानन्तर्ये इति निषेधात्· आत्मनोराजदित्यादौ अजरूत्वादेः शत्वेन स्थाति
वन्दावामवत्याकुलत्वमाहृत्यर्थमस्मात्र्यावइपेककत्वात्· वस्तुपदांत ग्रहणं यावत्. न च कानि संतीत्यादौ वा राम·
क्यसंस्कारपक्षे स्थानिवत्त्वाघाणापत्तिः पदसंस्कारपक्षे आदिष्टादचः पर्वत्वात्· पयाम्यक्तिपक्षे स्च २३

रामु

कारेण कृतमप्यण्ग्रहणं भाष्यकारेण जातिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातं तत्र घेदमपि वाक्यसंस्कारपक्षा
श्रयेण कृतमपि पदान्तग्रहणं पदसंस्कारपक्षे व्यर्थं। न च देवद्रीचइत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे स्यैव स्थित
त्वेनानादिष्टादचः पूर्वत्वेन ■ स्थानिवत्त्वापत्तिः तत्र पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरंगो [illegible] देशः धा ३
अकारलोपो परत्वेन प्रवर्तते तत्र चैत्राप्यादिष्टादचः पूर्वत्वमेव। पदद्वयाश्रितत्वात्प्रकान्तपदान्तविधौ न स्था
निवदिति ज्ञाप्यते। पूर्वत्र स्थानिवद्भावेन यणादेशात्तर्हि दीर्घविधानं व्यर्थं स्यात्। एवं च वाक्यसंस्कारपक्षे
पि कानि सन्तीत्यादौ न दोषः। यत्तु शिशिढ इति तत्र नुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। न चा
स्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्वफलाभावात्। तद्घटितत्वे निवेशापेक्षस्य ततः
पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणापि अतिदेष्टुमशक्यत्वात्। म गो इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूता
नुवृत्तिधर्मत्वेनान। त्रिधाविति निषेधो नु। विशेषणात यालाश्रयणात् भाष्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र च
मेनवरे यलोपस्वरभिन्नानां हि द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्य प्रत्याख्याने न तस्य चरणत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानि
वत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैवं लाभादिदमुदाहरणं विंत्यांणान्तग्रहणाच प्रतिप्रसववार्तिके च लक्षणप्रतिपद त्र
कपरिभाषानेत्युपपादयिष्यते। किं च दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरं अनुस्वारस्य ययि वा पदान्तस्येतो लि

तर्कचन्द्रिका ता। हरितशब्दादाचष्टाणायंतात्क्विपि हरिद्धत्तीत्यादावनुकरीत्या प्राप्तस्यतस्य वारणार्थत्वा ४

२४ उदस्यास्थयोहशः श्छोटाति षट्सूत्रोपात्तेन्तरं स्मलांजश्च झशि अभ्यासे चर्चरवरि चुवाव स्थानेऽश्रणोऽप्र

24 ह्यस्यानुनासिक इति पंचसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमतात्पाणिन्यध्यायीपक्षे परसवर्णादृष्ट्या स्मलांजश्च

शीत्यस्य स्नोरसिरीत्यस्य चास्ति द्वित्वेन यथूपरत्वाभावात्तदप्रादेरिति चेत्सत्यं ॥ पादमत्तेः क्विपि पाद्धुस्तती

६५ त्यादौ श्लयोरिति पूर्वसवर्णेन पंचमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावनिवारणार्थत्वाच्च ॥ अत्रालोपस्यापि तत्रा

स्याको लुप्तमित्यस्याविषयोपि न ॥ हरिल्लमनीत्यादावनुनासिकेत्त द्वाष्टत्यर्थत्वाच्च ॥ हयवरट्सूत्रभाष्य

रीत्यात्र सवर्णग्रहणापकर्षणात्तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तर इति नवीनेन कृतमूलतल्लसस्य कु।

अत्रानुस्वारस्य स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्य प्राप्तस्याचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्य न

पदान्तेति निषेधात्। न चानादिष्टादचः पूर्वत्वास्याशास्त्रीयत्वात्कार्यं स्यानिवदित्यस्य प्रवृत्तिः। अना

दिष्टादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वेपि तमुपजीव्याचः परस्मिन्नित्यस्य शास्त्रीयत्वे प्रवृत्तिसंभवात् तत्

थाचाचः परस्मिन्नित्यतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यं तेन च स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यत इति फलितोर्थः ॥

सतेन तत्तघटितसंनिवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशासहत्वेनाग्रणाम्पतिदेषु नशक्यत्वादित्यपास्तम्। राम.

स्थानिवदित्यनेन कार्यातिदेशात्। अन्यथातिदेश एव व्यर्थः स्यात्। न च फलाभावः निराघ्नवात्यादि त्यादौ २५

ताय ह्योपाधि॒यङित्यादिनाह्नेङ्कः पूर्वो रीरी लोपे कृते पञ्चाद् दृष्ट्वा वेकदेशा विकृतन्यायेन प्राप्तस्य दीर्घस्य ढ्रोद्धि
रिति जगध्या देशस्य हेतोर्वाधकत्विङीति विधादेशस्य चनिवारणेन सफललात् । अत एव तन्पदान्तेन सूत्रे
सवर्णाग्रहणं कृतं । अन्यथा अस्मसारह्योपे कृते पश्चाभ्द्वन्तानुस्वारो आदिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ
स्थानिवद्भावविरहात् सवर्णाग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । यदपि तत्रानल्विधाविति निषेध इत्युक्तं ॥ तदपि
न ॥ यत्रृपवे कस्मादपदेशाप्रवृत्तावति देशोन्मगयते तत्रैव तस्यानल्लोसाधारणेतदानिषेधप्रवृत्तेः
॥ प्रकृते च वाचः पूर्वत्वविरहेण पुंक्ताचः परस्मिन्निति शास्त्रस्याप्रवृत्तेः ॥ न तदल्लोसाधारणेति राघघात्या
दिसमुदायेपि सत्वात् ॥ अन्यथा रामायेत्यादावपि स्थानिवद्भावेन सुप्त्वेन स्यात् । तत्र सुप्त्वस्य स्था
न्यल्वृत्तिलात् । यतूपूर्वो त्रसीत्यानिमित्तात्सर्वस्यादेशात्सर्वस्यैवेति पक्षे स्थानिवद्भावप्रवृत्तावनेननि
षेधः ॥ यदपि भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेत्यादि चिंत्यमित्युक्तं तदपि न ॥ तत्र णत्वग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन प
रसवर्णाप्रवृत्त्या शिणढीति रूपसिद्धेः ॥ यदपि किंचेत्यादि तत्र हे आम्रेरित्युक्तं तेन तदपि न । प्रत्ययः परश्चे
त्यादिज्ञापकान्तमुनेति योगविभागाद्वापदेसवर्णाग्रहणाद्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेन प
यपरत्वात् । यदपि पादयतेः क्विपि पाद्व सतीत्यादि अन्यत्रवि स्तरइत्युक्तं । तदपि न । पंचमी समासे
प्रयोजनाभावात् । वेमिदित्ता माण्विति कः अपीचन्ति ति प्रयोजनत्र यंहि भाष्ये दृत्तं तत्तु अन्यथासि

ष्ट्रं यदि द्विराग्रहेणास्वीक्रियते तर्हि उदाहरणान्तरमविषयक एव भाष्ये परिगणनात् ॥ नन्वं नो स्यादि
त्यादिस्तु असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे इत्यनेन ॥ किं च भवदुक्तेपादेयतः क्विपि पादे सतीत्यापि उदाहरणा
म संगच्छते त्रिपाद्याः असिद्धत्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या निषेधायोगात् । नन्वेवं शिवाहीति उदाह
रणवादिनोपि तुल्यं ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य अनित्यत्वेन प्राप्तिसंभवात् ॥ एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि
वत्त्वं तस्य दोषेत्यापि अनित्यत्वसिद्ध्यर्थं कथं तेन त्वत्पूर्वं ॥ नन्विदं न मापि तुल्यमिति चेन्न ॥ तत्रैव
द्वैकवचक्त्रैष्टत्वाभ्युपगमेन शिवादेरुदाहृतो परसवर्णस्य सर्वसंमतत्वेन तद्दूषणाग्रहस्यायुक्त
त्वात् ॥ भाष्यकारेणानित्यत्वज्ञापकान्तरसद्भावे नैतत्प्रत्याख्यातः ॥ युक्तं चैतत् ॥ अन्यथा सूत्रका
रस्य पूर्वत्रासिद्धेत्यादि पूर्ववचनं इति वादिनोपि भ्रान्तत्वापत्तिरिति दिक् ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ यत्तु
मनोरमायामुक्तं ॥ संयोगान्तं यो पदं स्येति द्विवचनान्तेन समासस्याभावार्थं मन्तव्यग्रहणमित्युक्तं ॥ तन्न ॥ स
त्यन्यस्मिन्यस्मात्परं नास्तीत्येवं रूपान्तत्वस्य संयोगा[illegible]द्वयस्याभावात् ॥ तस्मात् संयोगेति लुप्त
षष्ठी द्विवचनान्तं तत्त्वपदस्येति वोक्तविशेषणं ॥ तथा च । संयोगद्वयान्तस्य पदान्तस्य लोपः इत्येवा-
र्थो तद्ग्रहणं कुर्वन्तः सूत्रकर्त्तॄणामिप्रेतः फलं तु अस्ति त्रिचक्र इत्यत्र सकारनिवृत्तिः । यत्तु नवीनैरुक्तं राम॰
।एवं च प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे स्यान्तराइति सूत्राक्षरस्वारस्यविरोधेन फलाभावेन चासंग २५

तत्वमितितत्रैव भाष्ये ध्वनितं तत मात्रत्वमंतत्र ग्रहणीयमर्थमेव न तु तत्स्य फलांतरेष्विनिवेशः कार्य इति
॥ तन्नाव्यासज्य वृत्तित्से योगसंज्ञायामिव प्रत्येकं पर्याप्तसंयोगसंज्ञायामपि अनेनेतराङ् त्वस्य तन्निमित्तत्वे
नतद्विरोधाभावात् ॰ फलं तु अस्ति सिचङ् त्वत्रो क्रमेव ॰ यत्तु अपरे व्याख्याति तत्र षष्ठ्या विपरिणामस्य वाक्यभे
देन संवेद्यते ॰ तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदंशत्यपि प्रवृत्तिः ० उत्तरवाक्येन च तत्स्य क्वाचित्कत्वे ज्ञाप्यते ॰ अन्ते नुना
त्ति प्रसंगः ० ध्वनितं चेदं ननोनुशिष्ट्यसत्र भाष्ये ० तत्र हि न द्व्यात्मकमादेशं विधाय शिष्टं प्रत्याख्यातं ॥
० एकस्य मस्य संयोगांत लोप इति कैयटे नव्याभ्यावातमिति नवीने रुक्तं ॥ तन्न ० वाक्यभेदे गौरवात् ॰ न चापू
र्ववार्त्तिके तन्प्रत्याख्याने च गिरिवे शत्र गिरिवे डितिफलभेदात्तदेकरूप्यार्थं तत्केस्य न मिति वाच्यात्तीय
वार्त्तिकपक्षे तत्संभवात् ॰ न च बहिरंगपरिभाषया लोपनिलोपयोरसिद्धत्वात् गिरिवे शत्र इत्येवमेवितव्य
मिति वाच्यं ॰ तस्या अनित्यत्वे [illegible] अप्रवृत्तेः ० एवं चापूर्ववार्त्तिके गौरवं ॥ द्वितीये गिरिवे डितिलक्ष्यासि
द्धिः ० तृतीये न कोपि दोषः ॰ तद्याचेपूर्वोपमर्देन उत्तरस्य स्थितिः ॥ एवं च न वाक्यभेदः ० न वा पूर्ववाक्यस्यानि
रवकाशत्वं न वा भाष्यकैयटविरोधः [illegible] तस्य नोम न शनमत् इति वानास्य बहिरंगलक्षणत्वादिति पक्षे सं
योगांत लोप [illegible] सिद्धत्वेना [illegible] दोष न स्यात्तस्मादनो

नै ४
न

१४३

मस्सत्र लोपो व्योरिति लुप्तानिर्दिष्टो यकारस्य इत्येवं भाष्ये सिद्धांतितत्वात् । किंतु अर्थनिरूपणे व पदृष्टइति सिद्धां
तः । यत्तु काव्यकलत्रमालिख्येत दूषणपरमनोरमायां यथा स्याव सरे नवीनैरुक्तं ॥ काव्यित्यादि ॥ संयोगां
तलोपादिति भावः ॥ ननु पूर्वं पूर्वं स्थानिकमंतरंगमिति यौनभाष्यसंमतः । किंतु पूर्वनिमित्तमित्येव ।
किंच प्रातिपदिकावधि त्वत्तेरेव भाष्यसंमतत्वात् यावहिर्भूतत्व मुक्तिमित्तक संयोगांतलोपो वहिरंग इत्य
रूचेराह वोत्तयोरिति ॥ काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपो व्योरिति वत्ते वोत्तत्वमिति कुहुडु वीरः । अत्र लो
च स्वतएवेति तत्र वलोपं वाधित्वा कुहुडुवीरः ॥ विचिति । काव्यशब्देति शेषः । यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्
। एवं च प्राचीनोक्तसंयोगांतलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः । शाल्वेत्तु अल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्नतत्र सं
ति रिति वोध्यमित्युक्तं तन्न ॥ नन्वित्यादिना रूचेरित्यंते नुक्त तीयप क्षे संयोगांतलोपस्वीकारेण किं विकल
तश्रघ गुरुकृत इत्येतेषां साधुत्वपक्षेऽत्र ये चित्सर्वत्र संयोगांतलोपो दुर्लभ इति आदिउदाहृत्तमित्यंत आर्वे
५४ यग्रंथ विरोधात्तु । एवं च विच्यपि नवद्गीत्यासर्वेषां साधुत्वात् त्वसुत रां मैनोरमा विरोधः । एवं च काव्यशब्दे
संयोगांतलोपोदाहरणमात्रस्यायुक्तत्वात् तत्तुत्तदाशयानववोधात् । नहि तेन संयोगांते ति सूत्रेण लोपइ
त्युक्तं । किंतु संयोगांतस्य यकारस्य लोपः येन केनापीत्यर्थः । यद्वा लोपो व्योरित्यस्य स्थानिनिमित्तोन

याश्रितत्वेन बहिरंगत्वं संयोगांतलोपस्य तु स्थानिमात्राश्रितत्वेनांतरंगत्वापवादो लोपो व्योरित्यस्य
स्थानिवद्भावतन्निषेधपर्यालोचनपूर्वकप्रवृत्त्या बहिरंगत्वं संयोगांतलोपस्य तु तदनालोचन
५ स्त्र पूर्वकप्रवृत्त्यांतरंगत्वं तथा चांतरंगत्वात् संयोगांतलोप एव युक्तः फले विशेषाभावे नाहे पुस्
त्रिकानाम् ततः पदर्पि कुण्डं दुर्वीर इति तदपि पाक्षिकं ॥ कौलुपचमिति व्याख्याते लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
न च सर्वधातुगोमानपदे चेति परिगणनान्न तस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यं तस्यानार्षत्वात्। लक्ष्यानुरो
धेन तत्पोर्व्यवस्थेति सिद्धांतात्. किंच लोपो व्योर्वलीत्यस्य प्रवृत्तेश्चेति हेतुसमुच्चयबोधकचकारेण क
स्य हेतोः समुच्चयः संयोगांतलोपाभावप्रतिपादकपणः प्रतिषेध इत्यादीनामिति चेन्न ॥ तेषां वांतयो
न्त ४ रित्यादिग्रंथेन विच्छिन्नत्वात् संयोगांतलोपोदाहरणायुक्तत्वस्य तेनैव सिद्धत्वे पुनरत्र कथनस्यायुक्तत्वा
च्च। कुण्डं दुर्वीर इत्यस्य समुच्चय इति चेन्न ॥ यत्रैवोठ प्राप्तिर्विकारे तत्रैव लोपो व्योरित्यस्य प्रवृत्तौ तत्सम
वात्। संयोगांतलोपोदाहरणायुक्तत्वस्याशंकिप्यापि संभवेन विच्छ्यर्यंतानुधावनस्य व्यर्थत्वाच्च। वांतयो
रित्यस्यैकदेशे का व्यग्रहेत्व याचोगा च्चा। एवं दूषणस्यायुक्तत्वेपि यदि दुराग्रहस्तर्हि संयोगांतस्य लो

२७ हल्ङ्याद्दित्यादिना लोपः॥ तत्र हलग्रहणप्रत्याख्याने तु संयोगान्तस्येत्यनेनेति विवेकः॥ एवं च काचि
27 त्यादिरूपाणां साधुत्वे साधुत्वप्रतिपादनं दुराग्रह इति सुधीभिराकलनीयम्॥ मितिदिक्॥ यत्तु नवीनाः
॥ग्गोऽत एवेति॥ अस्य प्राप्नोतीति शेषः॥ तस्मात्तत्पक्षेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यायां गौरवेडि·त्येव॥ अन्य
थारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः॥ दिगितिदिग्धीस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोप
व विषयतयारब्धस्य यणः प्रतिषेध इति चेत्तस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य झलो लोप इति प्रत्याख्या
नं॥ अत एव तत्र संयोगान्तलोपो झलो लोप इति व्याख्याकृता॥ बहिरंगलक्षणत्वाद्धल्ङ्यस्य तु बहिरंगो
पर्णादेशः अन्तरंगो लोपादेश इति व्याख्यानेन वार्त्तिकस्वारस्येन चेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमे
वावसन्तु तत्तु तत्तोपि वार्त्तिकेऽविसर्जनीयसूत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमनुपक्रम्यायुक्तोयं परिहारो ब
हिरंगलक्षणत्वाद्धल्ङ्यनेन दूषितमित्यलमित्याहुः॥ तन्न संयोगान्तसूत्रस्य बहिरंगलक्षणत्वादि
ति पूर्वपक्षे पूर्वोपन्यस्तेन मुख्यपक्षप्रतिपादनपरेण भाष्येण विरोधात्॥ न च विसर्जनीयसूत्र
स्योत्तरभाष्यविरोधात्तद्वार्तिकं काशपवर्णितमात्रमिति वाच्यम्॥ संयोगान्तेति सूत्रस्थभाष्यात्तस्य पूर्व राम॰
पक्षाशयवर्णनमात्रपरत्वात्॥ ने च विनिगमनाविरहः॥ कुतो नु खल्वेतदित्यारभ्यायुक्तोयं परिहारो न वा २७

वहिरंगलक्षणत्वादित्येतत्स्यासंगतत्वरूपविनिगमकस्य सत्वात्तात् तथाहि। नाकुटर इत्यादौ विसर्गवाधि

~~एवमेषापरिभाषा भवतीत्येतेन तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं पुनः कुतो न खल्वे~~ रणाय वार्त्तिककारेण विस

ग७ र्जनीयोनुस्वार पदे इत्यारब्धं। भाष्यकारेण तु वहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्यैवमेषा परिभाषा भवतीत्येतेन तत

द्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं। पुनः कुतो न खल्वेवमनयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्ध

मिति असिद्धं वहिरंगमिति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमर्द्य असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे इत्येतया व्यवस्था भवि

ष्यतीति न पुनरसिद्धं वहिरंगमन्तरंगे इत्येतामुपमर्द्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्। अतः किमयुक्तो

यं परिहारो न वा वहिरंगलक्षणत्वादिति। व्याख्यातं च कैयटेनाश्रमेत्यादि इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्य द्व८

स्यावकाशः पचावेदमित्यादि वहिरंगपरिभाषायाः नाकुट इत्यादौ तु द्वयोः संनिपातः। यद्यपि पूर्वत्रासि

द्धमित्यधिकारः। तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वापादनात् परिभा

षासाधर्म्यात् परिभाषाव्यवहारः तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात्तुल्यवलयोरप्रतिपत्तौ वाधी

यमानयाना कुट इत्यादौ विसर्जनीयप्रसंगः। पर्यायेणाश्रीयमाणोप पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः। अ

नयोरपरस्परनिमित्तव्याघाततत्परस्परस्योपमर्दकत्वं। तथाहि वहिरंगपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कु

वर्तीपूर्वलक्षणाविषयाभावात्। पूर्वं त्वसिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिः सा च पूर्वत्रासिद्धमित्येषापि वि
सर्जनीयासिद्धविधानेनांतरंगाभावाद्वैपरस्यापि तद्वदेव बहिरंगत्वाभावात् बहिरंगपरिभाषाया:
प्रवृत्तिं विहेति।। तत्र त्वायुक्तोयं परिहारो न तवा बहिरंगलक्षणत्वादिति चोद्यांतमेव भाष्यात् तत्र
विषयसर्जनीयोनुत्तरपदे इति वक्तव्यमेवापदांतलक्ष्यदर्शनवशात् बहिरंगपरिभाषाश्रीयते च
याचक्रे केष्विष्टतो व्यवस्थेति तदायुक्त एव परिहारः। न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यात्तं च
नवीनविरणकारैः। अप्रतिपत्ताविति। जातिपक्षे शास्त्रस्य सकृद्धित्सु हेतोश्चरितार्थत्वाद्विरोधोप्रति
पत्तिरित्यर्थः। पूर्वापरेति। व्यक्तिपक्षेऽदस्यर्थ इति। आदौ संगतत्वं तु आदौ विसर्जनीयोनुत्तरपदे श्री
इति वार्तिकारंभेगोरवंदास्याः पुत्र इत्यादीनामसिद्धिश्वानचोत्तरपदस्थो वृत्तसमासचरमावयवो
गृह्यत इति चेत्तर्हि पयः सम्रूहेत्यादौ दोषः। न चोत्तरपदानिमित्तक इति व्याख्यानं तु संभवति क्लि
ष्टत्वाद्दर्शनभवाच्च। नचरेफस्य तद्धितनिमित्तत्वेपि आदित्वस्योत्तरपदनिमित्तत्वात् तन्निमित्तत्वं नो
रुमित्यादाविव यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिरिति मुख्यादित्वस्य तत्र सत्वात्। इत्यभिप्रायेणेव भा राम.
ष्ये बहिरंगलक्षणत्वादिति सनेनवार्तिकेप्रत्याख्यातं। किंच स्वायत्ते शब्दप्रयोगे वाचकशब्दप्रयोगा २८

दुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति भाष्यात्तत्र च माषाः कारकत्वस्वीकारवत् अत्रापि ह्वयोः प-
रिभाषयोरिति भाष्यात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि परिभाषात्वस्वीकार आवश्यकः। तेन यत्नेन कारक
प्रयुक्तकार्याभाववदत्रापि प्रत्यये इत्यादिलिंगे नानित्यत्वात्परिभाषात्वेपि सपादसप्ताध्यायामप्र-
वृत्तिः सूपपादेति भाष्यस्योभयत्रतुल्यत्वा त्कारकत्वस्वीकारे परिभाषात्वास्वीकारे विनिगमक
विचारणीयं भाष्याद्धेरस्वारस्य चतुरैः॥ परिभाषासाधर्म्यमप्युक्तं। नहित्रिपाद्यसिद्धत्वं परि-
भाषासाधर्म्यं। अप्रतिपत्तिरपि अयुक्ता जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा विप्रतिषेधे परमित्यस्य प्रहृत्या
प्रतिपत्त्यभावात्। यदपि परस्परस्योपमर्द्देकत्वप्रतिपादनेन तथाहीत्यादि विहितत्वेन तत्तदुपसंग-
तो। नहि अंतरंगदृष्ट्या वहिरंगस्यासिद्धत्वेपि पूर्वत्रासिद्धमित्येतदृष्ट्या सिद्धत्वे न पूर्वत्वलक्ष-
णाविषयाभावादितिसंगं स्यात्। तस्मात् कार्यकालपक्षे वहिरंगपरिभाषायाः परत्वाद्विप्रतिषेधे
परमित्यनयावाधाद्प्रवृत्तिरित्येव तत्त्वं। एवं पूर्वत्रासिद्धमित्यनया सपादसप्ताध्यायीं प्रतित्रिपा-
द्याः असिद्धत्वेपि वहिरंगपरिभाषादृष्ट्यासिद्धत्वाभावादंतरंगवहिरंगयोः सत्त्वात्तदप्रवृत्तौ वीजा-
भावात्। तत्र यथोद्देशपक्षेप्याश्रयेणाकृतो नुरवस्वेतदित्यादिग्रंथः। कार्यकालपक्षाश्रयेण प्रवृत्तसं

पे५

२९ योगांतस्तत्रस्य भाष्येणात्तथा विसर्जनीयस्तत्रस्यैव मेषापरिभाषामवतीसनेनभाष्येणाविरोधा
२५ त्त.।भाष्ये च कुतोनुखल्वेतदित्यादिग्रंथस्योत्तराकथनेनतस्यावहे[illegible]नाञ्जे।एवं चासंगतेकुत्तोनु
खल्वेतदितिभाष्यंसमाञ्जित्यवस्तुतंक्ष्विस्यादिनातहिंरंगलक्षणादिनिमुरव्यपक्षं खंउनमनुचित्तमि
त्तिदिक्॥ यत्तु उभयद्वित्वेइत्तिद्विधंद्वियमेकं।पुनर्द्वित्वेत्रिधंत्रियंरःअन्यतरेत्ति।एकधंद्विपंत्रियंच.।ए
कयंद्विधंत्रिधंचद्ध।द्वयोरपिद्वित्वेअन्यतरस्यपुनर्द्वित्वेद्विधंत्रियंत्रिधंद्वियंच।अनुभयद्वित्वेएकधमे
कप[illegible]मित्यादिनवानैरूक्तंतत्तदाशयानवबोधात्।तथाहि।उभयद्वित्वेएकदंद्वियंएकसंद्विसंचर।पुन
र्द्वित्वेद्विदंद्वियंएकसंद्विसंच।अन्यतरद्वित्वेएकधंद्वियंएकसंद्विसंच।एकदमेकयंएकसंच।अ
नुभयद्वित्वेएकधमेकयंद्विसमित्तिनवममित्तिद्वित्वप्रक्रियामादाय[illegible]वरूपाणीत्तैरूक्तानि।एवंचै
कधमेकयमेकसमित्यस्याधिकेपिनदोषः।एकस्याप्यक्षरस्यद्वित्वाभावात्।एवंचमनोरमायांद्वि
[redacted]त्वानामानंत्यापत्तिरयुक्ता॥यदपितद्व्याख्यातृभिरपिअनंत्यापत्तेरित्यस्यचतुःपंचादिका धकार
राणामापत्यात्रिधमित्यादिलद्रुक्तमर्यादाभंगापत्तेरित्यर्थीदित्युक्तंतदप्ययुक्तं।धकारस्यद्वित्वेतस्यज प[redacted]
श्त्वेनदकारेलक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वेएकधकारकद्विदकारकरूपस्यसंभवात्।पुनःदकारयकारयोर्द्वित्वप्राप्ति ३ ।

ल — क्ष्येव स्यात्। एवं च पञ्चादिषु कारपकारापादनमनुचितं। यदपि अनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तन्
न सुक्तम्। उदवोढामित्यादौ उदवहस्तामित्यवस्थायां सिजलोपादेरसिद्धत्वात् तिवि वृद्धौ ओकारे लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति सिचि वृद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। अनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात्। एत
प्रा४ न्दोष्यमाणेनाविकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदात्त्रयणमिति तदपि न। भाष्ये तदभावात्। उदवोढामित्या
दौ वृद्ध्यभावस्तु ओदिति तपरकरणात्। अन्यथौकारस्येत्येव ब्रूयात्। वर्णग्रहणं च न कर्तव्यमिति महाभाष्य
वम्। ओ इति तु अविभक्तिको निर्देशः। न लोप इतिवत्। यदपि समः सुटीति रुविधौ ज्ञापकं लक्ष्ये पुनः लक्ष मं१
णाप्रवृत्तेरिति। अन्यथा समो वा लोपमित्यनेनान्त्यलोपे जाते सकारस्य पुनः द्वित्वग्रहत्वात् त्रिसकारकरूपसि
द्धेः समः सुटीति रुविधानं व्यर्थं स्यादिति तदपि न सजातीयेन तत्सं विधिकारविजातीये दकारे तदप्रवृत्तौ
बीजाभावात्। न च विकारकृतलक्ष्यभेदास्वीकारे एवं नकारस्यैदानामोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदवोढा
मित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधादित्यनेन नवीनैरुक्तं बीजमिति वाच्यं। तादृशभाष्यानुपलम्भात्। यदपि
न च सम्हिविहारोदिति तपरकरणारिति वाच्यम्। अशास्त्रत्वादत्तकालव्यावृत्तेरेवतेन शब्दस्य बोद्धाभा
त् इति नवीनैरुक्तं।। तदपि नात तपरत्वेनात्तकालव्यावृत्तेरिवासवर्णव्यावृत्तेरपि शास्त्रत्वात्। यत्तु संप्रसारणस्यानिकस्येति।

द्वि२ मवे५

स्थानेऽजन्तस्येति शेषः। साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्हल इत्यारंभसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्वा-
ज्ञाकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वे मानाभाव इति भाव इति
नवीनैरुक्तं। तन्न। भवद्रीत्या पून इत्यादावपि सवर्णदीर्घोत्तरं स्थानिवद्भावात्प्रवृत्त्यौकारस्यासंप्रसा-
रणत्वेन न संप्रसारणे संप्रसारणमिति स्याप्रवृत्त्या यकारस्य संप्रसारणापत्तेः। न च पूनस्तिरिति नि-
र्देशेन तत्सिद्धिः। गौरवात्। तस्मादूल इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं संप्रसारणाश्रिते कार्ये नाल्विधाविति
निषेधो न प्रवर्त्तत इति। सुध्युपास्य इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिस्तु संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणमिति वार्त्ति-
कायत्तैवेति दिक्॥ यत्तु कैय्यट इति मनोरमाप्रतीकमुपादाय अत्रारुचिवीजं तु अत्र स्थानित्वस्य नानवका-
शत्वं मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्रास्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात्। तत्र कौडिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविष-
यएवेति स्पष्टं तद्धितेष्वचामादेरिति सूत्रे भाष्ये तदप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विष-
य इत्यादि नव्यैरुक्तं। तन्न। पद्मामध्वत्रेत्यत्रैकोनिमित्तत्वाप्राप्त्या स्थानित्वे चरितार्थे तथा कौडिन्यनाम-
कशूद्रे तक्रं कौडिन्यायेति वचनस्य चरितार्थत्वेन कौडिन्यनामकब्राह्मणेऽपि न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्। एवं रा॰
च न्यायस्यापेक्षेदएव स्यात्। किंच हे येनु भवइत्यादावन चिचेत्यस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे रेफस्य द्वित्वाभावा ३०

निमित्तत्वस्यचरितार्थत्वात्।किंचव्यक्तिपक्षेमहावाक्याद्यवांतरवाक्यानुपपन्नंवंत्ते इतिन्यायेनैकारस्यैका
रेपरत्तोपत्तित्वस्याचरितार्थत्वस्यतद्वस्थत्वात्।किंचवर्के इत्याचरत्तिकेतिलाक्षणिकत्वान्नितित्वाद्दोषणो
मयइत्तिद्विलेमध्वरिभ्रिस्तत्रैकास्थानित्ववद्रेफस्यनिमित्तत्वस्यचरितार्थत्वेनतत्रापिन्यायस्यप्रवृत्तिर्नस्या
त्।तथाचाचोरहाभ्यातिसूत्रस्थंभाष्यंविरुध्येत।तादृशप्रयोगाणामनभिधानमाश्रित्यमनोरमाखं
डनमनुचितमितिदिक्॥इदंसर्वंचरितार्थत्वमभ्युपेत्य।वस्तुतस्तुतदेवनायथाब्राह्मणत्वरूपव्यापक
धर्मपुरस्कारेणविहितदधिदानस्यकौण्डिन्यत्वरूपव्याप्यधर्मपुरस्कारेणविहिततक्रदानेनसामान्य
रहितस्यविशेषस्याभावान्निवर्त्तकं।तथैकोयणचीत्यादावच्त्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेणत्तदुत्त
रसूत्तस्याबोधितस्याचोनिमित्तत्वस्यैकरूपव्याप्यधर्मपुरस्कारेणोकुपदोत्तरषष्ठ्याबोधितेनेकास्था
नित्वेनेकोनिमित्तत्वाप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपनिरवकाशत्वाद्बाधः।यदपिस्यषेचेदंतद्धितेष्वचा
मादेरितिसूत्रेभाष्येइत्युक्तं।तदपिनातत्रहिक्रोष्ट्रीजागतइत्यादौतक्रकौण्डिन्यन्यायेनात्योपधावृद्ध्य
ादिवृद्ध्यावाधमाशंक्यविषमउपन्यासः।नाप्राप्तेदधिदानेतक्रदानमारभ्यतेतत्प्राप्तेरारभ्यमाणं
वाधकंभविष्यति।इहपुनरप्राप्तायामेवत्योपधालक्षणायांवृद्धौवचामादिर्वृद्धिरारभ्यतेसुस्पुतरसो

अनुतः इति। व्याख्यातं च कैयटेन। सामान्यविशेषभावहेतुः स चेह नास्तीति। तस्मादनुशतिकादिगणेषु
बरस्य चन्द्रपाठो बाधः॥ एवं च तन्त्रे कौण्डिन्यापेत्तिविशेषवाक्यसमभिव्याहृतब्राह्मणाय दधि दीयतां
मिति वाक्ये यथा ब्राह्मणपदं कौण्डिन्यातिरिक्तब्राह्मणपरं तथा स्यानषष्ठ्यन्ते कुपदसमभिव्याहृतनि
मित्तसप्तम्यन्तावपदमित्वातिरिक्तात्परं एवं चैको निमित्तत्वमेव न स्यात्। अन्यथा विहितप्रतिषि
द्धत्वाद्विकल्पापत्तिः। एतदभिप्रेत्यैव कैयटेन ज्ञापकोपन्यासः कृतः। तत्रापि विप्रतिपादनं तु भाष्यकैय
टाशयानवबोधनिमित्तमिति सुधीभिराकलनीयमिति दिक्। यत्तु अर्धेर्धस्येति मनोरमाप्रतीक
मुपादाय नन्च द्वित्वमिन्ते पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुधका
रस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमनुचितमिति वाच्यम्। फलेविशेषाभावेन तदनादरणात्। न ह्यत्र जश्त्वात् पूर्व
मनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोस्ति। तदन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्वात्। पूर्वत्रासिद्धमप्रवृत्तौ सम्मतत्वेषु घे
वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरिति। नवीनैरुक्तं। तन्न। जश्त्वोत्तरं द्वित्वप्रवृत्तौ स
कृत्प्रवृत्तिः। द्वित्वोत्तरं तत्प्रवृत्तौ त्वावृत्तिरिति लाघवगौरवरूपफलविशेषसद्भावात्। लक्ष्ये लक्ष
णं सकृदेव प्रवर्तत इति न्यायेन भवद्वाल्यादित्यापृथकारे जश्त्वप्रवृत्तेश्च। परिभाषासंकोचे मानाभा

वाच्या। यत्तु ज्ञापकांतरमिति मनोरमाप्रतीकमुपादाय अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणं हलःपरस्य लोपो वै कल्पि
क इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः। तस्य हलो यमामिति विशेषापेक्षत्वे आह। व्याख्यानमेव वे
तीत्युक्तं नवीनैः। तत्तु न सम्यक्। एवकारस्य व्यर्थतापत्तेः। तस्माद्भक्तिपक्षे णग्रहणं ज्ञापकं जातिपक्षे तु अ
णग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् व्याख्यानमेव शरणमित्येव साधु। एवं च भाष्ये जातिपक्षस्यैव मुख्यत्वादेवकार
संगतिः। एतेन घसलृ सु॥ यत्तु असंभवादिति। न च आ आवतातिओः ज तस्य ओः ऊ नौ इत्यादाववेः ह्वाव
कु१ आङन णोपरादिवत्वेनो द्रवात्संभवोस्तीति। न च वृद्धिरेचीति सिद्धिः। ओमाङोश्चेत्यनेन वा धातत्वात्। अनेन
तु सा नर्थ्यं तद्बाध इति वाच्यं। तस्यानभिधानादित्याश[redacted]यात्। किंच ओमाङोरित्येतद्बाधकल्पनापे
क्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन चैचीत्यसंबंधकल्पनैवोचितेति नवीनैरुक्तं तत्तु न सम्यक्। अगतिक
गतिकमनभिधानमाश्रित्य व्याख्यानस्यानुचितत्वात्। एतेन वृद्धिरादैजित्यत्रादैच्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञापासा
र्वभास इत्यादावुत्तरपदे हृद्रोसर्वं चेत्यनेन पूर्वपदांतोदात्तत्वमाशंक्योत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य यावृद्धिस्त
द्धितउत्तरपदे इति भाष्ये समाहितं। व्याख्यातं च कैयटेन तत्र हि हृद्रोः सर्वं चेत्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तर
पदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं गृह्यते इति अतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्या

प्रातिपदिकमात्रान्न चांतर्वर्त्तिसुपापदत्वं उत्तरपदत्वे वापदादिविधाविति ३ ओ १

दुत्तरपदाधिकारमवगमयतीति। सामर्थ्यादिति केयट व्याख्यावसरे विवरणकारैः सर्वस्य प्रातिपदि
मात्रोत्तरपदमाशंक्यानभिधानं वादृश प्रयोगाणामित्युक्तात्तद्पास्तं। तत्राहि विभक्त्यंतमुत्तरपदंनतु ओ इति
प्रतिज्ञानादेव वृद्धिमदित्यर्थलाभ इत्यादि विधाविति प्रषेधात्। वस्तुतस्वरितत्वप्रति
ज्ञानादेव वृद्धिमदित्यर्थलाभः। कैयटोक्तिस्तु चिंत्यैव नहि तत्रोत्तरपदग्रहणाद्वृद्धिमदित्यर्थः संभवति
येन कैयटोक्तिः संगच्छेतेति दिक्॥ किंचेत्यादिग्रंथस्तु यद्यपि संभवदुक्तिकः तथापि एवोत्तरस्योक्तस्य सं
बंधे सामर्थ्यलक्षणानुरोधो वा हेतुरित्यसंभवादिति व्याख्येयः यथा विरूद्धः। किंच सामर्थ्यात्तिद्धा घइति
सामर्थ्यनैवोत्तरसंबंध इत्युभयत्रापि सामर्थ्यं वक्तुमशक्यं। ओः ओवतीति ओः उतस्य ओः ओ
रित्यत्र बाचरित्तार्थत्वात्। तस्मादूढः ओं तादिव चेति ओतिदृशिकेजादित्वसंभवे पिमुख्ये जादित्वा
संभव इति व्याख्येयः। यद्वा एतसे धेसोः प्रसयातयोरूपादानात्तयोमुख्यमूढस्तु केवलस्यापाद्दा
नादाघंतवन्द्रावेनेति अमुख्यं यद्वा ऊठित्यत्रोकारं प्रश्लिष्योकाररूपे गुणेति व्याख्याने सं
भवस्पष्ट एवेति सुहृदयैराकलनीयमिति दिक्॥ यत्तु आहुरिति। अत्रारु चिबीजंतंतु वचनद्वयम्या ग्राम०
यारो व्यर्थः। पृषोदरादित्वाद्दिलोपेनैव सिद्धेरिति। नवानैरत्त मातन्नाद्दिलोपेहि अभ्ऊलादेशालेनस्या ३२

निबन्धाबविरहात्पदांतत्वेननकारतकारयोर्लोपजश्त्वापत्तिः। तकारसकारयोः पृषोदरादित्वाल्लोपे
ऽकारस्यपररूपेतुस्थानिवद्भावेनतयोरपदांतत्वात्तयोरप्रवृत्तिः। ननु परनिमित्तत्वाभावात्पूर्व
त्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधाद्वास्थानिवद्भावाप्रवृत्तिरितिचेन्न। अकारांतशकादेः अंध्वादि
शुषपररूपमित्यर्थस्यैवशकंध्वादिसिध्यनुगुणत्वेनआदितिप्रश्लेषसंबंधावाधेनचोचितत्वात्प
रनिमित्तलोपपत्तेः। तादृशार्थेमानंतुशकंध्वादिष्विति वार्त्तिकनिर्देशः। एवंच प्रातिपदिकांतस्य
त्तिवल्कंतेतिवचनेनजश्त्वादिः। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधस्तुपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनसिद्धत्वा
तं ६ तस्थानिसत्वेनतत्प्रवृत्तेः। पद्धपदसंज्ञायांकर्त्तव्यायांस्थानिवद्भावः। तथाचनकोपिदोषः। ए
श्र तस्थानिसत्वेन...
वंचवचनद्वयव्यापारःसार्थकः। अन्यथानवदुक्तरीत्यापृषोदरादित्वेनैवसिद्धेशकंध्वादाविति वार्त्ति
कंव्यर्थंस्यादितिदिक्॥॥ ओत्वोष्ठयोःसमासेवा॥ ननुअत्रसमर्थपरिभाषानोपतिष्ठतेसमासेगुणेः सं
गइत्यादौसमासग्रहणेनपदविधित्वात्तिस्रःस्वरसेनचपदत्वेनप्रवृत्तत्वेनबाधत्रस्थाक्षादुद्देश्यतातत्रै
वतत्सरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात्। ओत्वोष्ठादितात्रस्यपदत्वाभावादित्युक्तंनवीनैः शद्वेंदुशेखरे॥ त

न्ता॥ अत्रो त्वोध्यादिभाष्यस्यापि अन्तर्वर्त्ति सुपाप दत्वेन भावपि नदं भवतीति भाष्यात्पदत्वेन वा समर्थपरिभाषोप
३३ स्थितिसंभवात्॥ वस्तुतस्तु तत्र शान्तमेव पदं गृह्यते। अन्यथा समर्थः पदविधिरिति सूत्रस्य भाष्यम् असंगतं स्या
त्। तथाहि। अपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं प्रयोगवन्दावश्च संगृहीतो भवतीति स
मासस्त्वेकोऽसंगृहीतः। अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि प्रयुक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति। अन्यत्र सुसो
सामर्थ्येन च वा हे वप्रयुक्ते इति॥ अपेक्षायां पुनः सामर्थ्यपरिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगंधो ता
म् स सर्वः संगृहीतो भवति समासस्त्वेकोऽसंगृहीत इत्यादिभाष्ये उक्तम्। तत्र पदेनामेति वक्तव्ये गुरुम् त
गं ध्य शाद्दो पादाने न शक्तपदस्यापि सूचितत्वात्। न च भाष्ये पदशब्देन शक्तपदव्यवहारो नास्तीति वाच्य
म्। उरण् रपर इत्यत्र पराद्धे नापूर्क लिमिरित्यादौ कस्मिपदसंघातभक्तौ सौ नोत्सहते व य वस्य पदांततां विहेतुमि
ति विसर्जनीयः प्राप्नोतीत्यत्र सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्रादौ च स्पष्टशक्तपदस्वीकारात्। अस्तु वा सुबन्तमेव पदं तत्र
स गृह्यत इति दुराग्रहः। तथापि परिभाषानुपस्थानमेव। तत्र समासग्रहणेन पूर्वोत्तरपदयोरापेक्षेपणात् पूर्व
पदावर्णा दुत्तरपदे तौ च यो र विपररूपमित्यर्थस्यैव वाच्यत्वेन पदगंध संभवात्। भाष्ये च पदग्रहणास्यप्र राम॰
योजनावसरे तिष्ठतु दध्यशानलेशाके नतथाति ष्ठतु कुमारीछत्रे हर देवदत्तेति वर्णाश्रितमेवोदाहृतं वर्णा ३३

६८

श्रितमानं यस्मात्रेतन्द्रवर्तीतिकथनादनर्थकस्यावृत्तिरेव प्रतीयते तथा च शास्त्रपदस्वीकारे बाधकाभावात् किं
च विभक्तिविधाने प्रातिपदिकाद्यावर्त्यं द्व्याद्योश्च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वानाश्रयणात् परिभाषाप्रवृत्तौ विभ
क्तिविधानं संगृहीतमिति भाष्यमसंगतं स्यात्॥ तथा च सर्वोपप्लव एव स्यात्। भाष्ये च लाघवगौरवप्रद
२८ र्शनार्थं पक्षाः सूचिताः। एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारः १ व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकारः २ द्विविधं साम
र्थ्यमधिकारः। एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षाः। एवं षट् पक्षाः संभवेयुः। द्विविधं सामर्थ्यं परिभाषेति पक्षे प
रांगवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं समर्थयुक्तग्रहणानि च न कर्तव्यानि भवन्तीति महल्लाघवं। अत एव भाष्यका
रैरेकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्सेवं सूत्रमभिन्नतरकं भवतीति वदद्भिरस्मिन्पक्षे सूत्रमात्रस्याभे
दः तन्निमित्तादिग्रहणानि कर्तव्यानीति स्वरूपभेदप्रदर्शनेनास्मिन्पक्षे गौरवप्रदर्शनेनानादरः सूचि
तः। तपरस्तत्कालस्य द्विर्वचने चीत्यादावि वर्णाश्रयादिनातत्संभवात्तान च द्विविधं सामर्थ्यमिति पक्षे क्व
एकार्थीभावः क्व वा व्यपेक्षेति विषयविभागो न स्यादिति वाच्यम्। एकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषेति प
क्षेपि तस्य तुल्यत्वात्। तत्पक्षे यद्द्विगमकं तन्नमास्यातीति दिक्॥ इदं च॥ इदं सूत्रं व्यर्थं। सर्वत्रैव स्वतः विभा
षानुवृत्त्यैव सिद्धेः स्फोटायनग्रहणं तन्व्यवस्थितविभाषार्थं तेन सिद्धे गवाक्षः इत्यादाविवादेशासिद्धेः॥ यत्तु न च

34

अवस्थिततविभाषयेंद्रेतिस्यावङ् सिद्धे इंद्रे चेतिव्यर्थमितिवाच्यं भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणां मन्दप्रामा
णिकत्वज्ञापनार्थं तत्त्वलादित्याहुरित्युक्तं नवीनैः॥ तन्न॥ एतस्याः व्यवस्थितविभाषात्वस्य भाष्यादिसकलसंमत
त्वेन ज्ञापितेपि तस्मिन्नर्थे सार्थक्याभावेन तज्ज्ञापनासंभवात्॥ यदपि द्वाववयवे चोत्यर्थः तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्र
रषष्ठीतत्पुरुषे गवेंद्रयज्ञाऽत्यादाववङ् सिद्धिः॥ अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येंद्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपादिं
द्रशब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यादित्युक्तं तदपि न। तत्रापि उत्तरपदे द्वाववयवे चोत्यर्थः स्यात्तथा च दोषस्य
तदवस्थत्वात्। न चायं दोषः भाष्येपि समान इति वाच्यं॥ तस्य भिन्नाभिप्रायत्वात्। तथाहि। इंद्रे द्वाविति व
क्तव्यं इहापि यथा स्यात् गवेंद्रयज्ञ वीहितितर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं नैवं विज्ञायते इंद्रे चातिक थंतर्हि अवि
भवति कतरस्मिन्निंद्रे चाति। आख्यातं चेदं कैयटेन। इंद्रशब्दः आदिर्यस्मिन् तत्परतरत्वस्यार्थः। केवले चेंद्रशब्दे
व्यपदेशिवद्भावेन भवति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधः प्रत्ययविषयः। इंद्रे चाति। इंद्रश
८ ब्दोऽवयवीत्यवङ् ~~सिद्धेरिति अवयवाचशब्दः~~) विशेष्यः। अचीति विशेषणं सिद्धांते त्वज्विशेष्यः। इंद्रश
ब्दो विशेषणं तथा च पीन्द्रशब्दस्यावयवीत्यवङ् सिद्ध इति। नन्वजादाविंद्रशब्दे इत्यर्थेपि भाष्ये गवेंद्र राम
यज्ञेत्यादावजादींद्रशब्दस्य विद्यमानत्वोक्तयर्थमप्राप्तिराशंकितेति चेत्। अत्र विवरणकाराः ॥ वा ३४

कयेगोशब्दस्येंद्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपात्समासस्येंद्रस्योत्तरपदत्वे एव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्त्तिकारंभः
। उदाहरणे उत्तरषष्ठीतत्पुरुषगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः। इंद्रशब्दो विशेष्य इति। तथा चाज्ञादाविंद्रशब्दे दुस्त्यर्थः
स्यात्। अचीति चन्वयर्थं स्यात् इति भावः। सिद्धांते त्विति। अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भाव इत्याहुः॥ तन्न
॥ अचीत्यस्य विशेष्यत्वेपि विशेषणत्वे वोत्तरपदाक्षेपे उत्तरपदमतेंद्रस्यावयवे चीत्यर्थे दोषस्य तदवस्थ
त्वात्। न चाचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्नत्रोत्तरपदसंबंधो नास्तीति वाच्यम्॥ विशेषणेपि तदंकुशकत्वात्॥ त
स्मादचीत्यस्य विशेषणत्वे विशिष्टरूपोपादानत्वादुत्तरगुणमुख्यन्यायप्रवृत्त्या गवेंद्रयज्ञेत्यादाविंद्रशब्दस्या
प्रधानत्वरूपगौणत्वात् संज्ञा श्वशुरे यत इवाप्रवृत्तिः स्यात्॥ विशेष्यत्वे तु वर्णाश्रितत्वेन विशिष्टरूपो
पादानाभावादत्र इज्जिस्त्रेवपरिभाषाप्रवृत्त्या संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र अ इव गवेंद्रयज्ञवी
हात्यादावबाधि·त्येव भाष्याशयात्॥ न च गुणसंबंधाघत्रारोपस्तद्विषयक एव गौणमुख्यन्याय इति कै
यटोक्तिः साध्वी। महेन्द्रे तस्येंद्रः श्वाशुरिरित्यादो गुणसंबंधादारोपाभावेन परिभाषाप्रवृत्त्या अन्महा
न इत्यालंराज श्वशुरादिति न स्यात्॥ अस्तु वा सत्राप्रमहेः तथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नित्वीहः।
। तत्र हि माशास्त्रस्यार्थकमनुपाइत्तरविशेषणतानापन्नार्थकस्यैव ग्रहणात्॥ पदपीडादाविति वार्त्ति केत

…स्तु सत्यः इंद्राव यवे इत्यर्थः॥ तथा च बहुव्रीहिरिति केचित्। सिंस्यहृत्युक्तं॥ तत्र पंचिंतानन्तुरूपे इंद्राव
यवे इति वा स्यादिमन्तग्राह्ये वा इति भ्रमः स्यादतः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बहुव्रीहिः हेतु इति॥ इमच संधिः॥
स्तोऽश्चुनाश्चुः॥ अत्र स्तितिशिति चेति लुप्तविभक्तिके इति केचित्॥ तत्र छांदसत्वकल्पने गौरवं॥ ननु
सभाहारद्वंद्वे पुंस्त्वकल्पनेपि तुल्यमिति वाच्यम्॥ लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति भाष्यात्तत्र लाघवं
॥ सोऽयं पुंस्त्वमित्युक्तिस्तु चिंत्या॥ यत्तु स्तोः श्चौश्चुरिति सुवचम्॥ तस्मिन्निति परिभाषया तु शादिति निर्देशा
न्न प्रवर्तते इति॥ चित्तं कट्ठ तैलमिलादौ प्रवृत्तिमाशंक्य पूर्वत्वोश विकलासाप्रवर्तत इति केचिदाहुः॥ तन्न
विशेषणांश पूर्वत्वस्याभावे विशेषणांशमादाय परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारस्यानुचितत्वात्॥ अत एव भा
ष्ये किमर्थं तत्रीयानिर्देशः क्रियते न श्चाविस्पेवोच्येत आनंतर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्॥ यज्ञः याञ्चेइ
त्यादि उक्तं॥ यदि भाष्यविरुद्धेपि लाघवे आग्रहस्तर्हि शादिति सूत्रमपि मास्तु प्रश्ने चासन्न काले
इति निर्देशेन संप्रसारणाभाव इव शकारात्परस्य तकारस्य श्चुत्वेन तत्सर्वस्य॥ नकारचकारयोगे च
कारसकारयोर्वा योगे श्चुत्वाकरणे न्यवधाने चितेकट्टैलमित्यादावप्रवृत्तिरित्यर्थस्य च सा राम॰ ३५
धयितुं शक्यत्वात्॥ न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्याभावबोधनार्थं तदिति वाच्यं॥ श्चेति निर्दे

चि १ न २ दि १

शेनतक्ति ऊः। पृनाष्टुः॥ यत्तु ष्टो वृत्तिस्तु [illegible]तां इ ट्टे इत्यादौ न पदांतेति ज्ञापकान्न दोष इति न तोरमा सं
तत्तु किमर्थं तत्तोपानिर्देशः क्रियते तेन ष्ठानिविस्तवो च्यते अतो नेर्थमात्रे यथास्यादित्यादि भाष्यविरोधादनु
चितो भाष्यविरुद्धमपि ज्ञापकेन साध्यते चेत्तर्हि न पदांताहोरित्य शोपि मास्तु। लट् स्मे चिरा तेपदइ
त्यादिनिर्देशादेव पदांतत्टवर्गात्स्य स्पुत्वाभावसिद्धेः। [illegible]रि ॥ वार्त्तिकं तु विधानार्थं कर्तव्यमिति न
हल्लाघवं। उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य॥ यत्तु थस्यासिद्धत्वादिति त्रिपाद्यां परत्वादिति भावः॥ हलो यमानिति न
सूत्रोक्ते भाष्यसंमतत्वात् ध्यायीपाठे थस्यासिद्धत्वाभावेनेर्लैमवत्वेवा अतएवोत्स्पूर्वं स्कंदेरोगे उपसं
ख्यातं उत्कंदोरोग इति भाष्यं संगच्छते मूलं तु प्राचामनुरोधेन॥ नचेदं सूत्रं व्यर्थं सलो झलीस
इत्यादिना सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यम्। सलादौ प्रत्यये इत्यर्थ स्यानेन ज्ञापनात्। उदःस्थादि
नेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यम्। सलादौ प्रत्यय इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात्। उदःस्थादि
ष्पमान त्रतुनिर्दि[illegible]निपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेवस्थानित्वान्न दोष इत्याहुर्नवीनाः। तन्न। उदःस्था
३ स्तंभोरित्यस्यासिद्धत्वेन सर्वेषु झलो झलीत्यस्य प्रवृत्त्याविषयार्थ्यसंभवेपि यकार विशिष्टस्य तत्
कारत्रयविशिष्टस्य वासिध्या रूपसिद्धेरिति हेतोरभावात्। किंच धि चेति पूर्वसूत्रेपि मत्यये च[illegible] न

तर्कचन्द्रिका।
३६
36

श्री १

तस्यावश्यकत्वेन तत्र यत्ने नैवञ्जलौ लोलत्रापि सिद्धेस्तथा च तत्र सिद्धे ग्रहणं कृतं च काश्यामिति
सिध्यर्थं तेन सामर्थ्यात् प्रत्ययपर एव तत्प्रवृत्तिविधेयत्नस्यापि तद्विषयत्वसंभवात्। अत एवो
त्तरसूत्रेऽपि त्रिग्रहणं संबध्यते। अन्यथा मंडूकप्लुतिराश्रयणीया स्यात्॥ अत एव भाष्ये सन्धि:
वध्योत्ते हरीत्यादौ छान्दसो वर्णलोप इत्युक्तं॥ चेकीयीत्येव भवितव्यमिति सिद्धान्तभाष्यात्तत्र सि
ज्यग्रहणमावैतु ध्वंगादिति न्यासेन अंगेन प्रत्ययस्याक्षेपात् प्रत्ययपर एव तद्विधानात्तथान्या य
सेपि अंगग्रहणस्यापकर्षात्। अथवा पदस्येति संबंधात्रपाणामेकपदस्थ एव तत्प्रवृत्त्यासोन
तुस्यात्तस्या हो वारणसंभवेन तापनस्यकर्थ्यलाद्वा। यदपि च वर्लेभवत्ले वेत्युक्तं। तदपि नालोपाभा
वापत्तेयस्येवञ्जवणमितिसकलग्रंथविरोधात्। न च दीधीदाचा याणामित्यस्यानंतरं अनुस्वारस्ये
त्यादिशञ्छोरात्तेत सूत्रषट्कं तदुत्तरं हलो जशक्रश्ली त्यादि अणोप्रगृह्यस्येत्यंतसूत्रपंचकमिति
भाष्यसंमतपाटे यस्यासिद्धत्वाभावेन चर्व्वे स्यासुलभत्वात्सकलग्रंथानामप्रामादिकत्वमिति वा
च्यां आबंकंठरवेणतथानुपादानात्। न च भाष्ये ऽष्टाध्यायेसूत्रव्याख्यावसरे उदस्यादि
पारम्भशञ्छोटि अभ्यासे चर्च्चेत्येवं क्रमेण व्याख्यातत्वात्तथा पाठे उन्नीमत्तेइतिवाच्यमात्मा

राम
३६

ष्येऽदः। उदः सर्वत्वे स्वकदेशः छोदस्तुप संख्यानं। अष्टभ्य इदमुक्तं दारोगे चेत्ति वक्तव्ये ड्लके दोषो गद्दसंतं अ
न्यासे चर्चैन्यतं तत्र स्थमपि लेखकप्रमादेन पूर्वपाठात्।। यथा रायि शृष्ठादस इति प्रथमांतस्य नाष्ट्वे
पठेपि कृतत्रन्यंत त्वंस्वीकृत्य भवन्दिस्तत्र लेखकप्रमादः स्वीकृतः।। किंच नाष्ट्वे ड्लके दत्य त्रैकत्त कारकं
पाठस्योपलभ्यमानत्वेन वार्त्तिकेन तद्विधिकारस्यैव सिद्धत्वेनैकत्तकारसिध्यर्थं तु न्यादेश मग्रे इति वष्टो
दसो वर्ण लोपस्वीकार्यः। तद्दूरे वार्त्तिके बिन्नेव तत्त्वाकार इति दिक्।। मो राजि समः क्वौ।। यत्तु नेति सिद्धे
म इत्युक्तिर्हि म पर इत्येतद्विषये अप्राप्ते न्यूनत्ल यतीत्यादौ मो नो धातोरिति नत्व बाधनार्थांतिषेधस्तु अ
नंतरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात् ध्वनितं चेदमेतदोनमो मशिति सूत्रयो भाष्ये इत्याहुर्नवीनाः। तन्न। न
षट्स्वस्त्रादिभ्य इत्यत्रैव द्विर्वेत राजतो परे समोयस्मात्तंतन्नतन वतीत्यर्थादेव मुत्तरसूत्रेपि म परे हे का
रे परे मस्य यत्वात्तंतन्त्वेत्य र्थोत्प्रशान् न्यूनत्ल ल यतीत्यादौ दोषाभावात्। यद्वानुस्वारस्याप्यवहित त
त्प मनुरूपानंत र्यासंभवेनानंतरस्य विधिर्वैत्यस्याप्रवृत्तौ वाध्यसामान्यचिंतयामो नो धातोरित्य
स्याप्रतिनिषेधसिद्धिः। एवं नषट्स्वस्त्रादावपि इदं बोध्यं। किंच तत्र न्यापस्य प्रवृत्तावपि न क्षतिः यं चेत्य
त्रैव भावस्तु अजादिसाहचर्यात् प्रातिपदिकसंज्ञायामदंतादेव विधानात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद्वा।।

न च नलोपः सुप्स्वरेति नियमान्नासिद्धत्वं। प्रत्यय इत्यादिनिर्देशेन नमुने इति योगविभागेन वा पूर्वत्रा
सिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनैव सिद्धेस्तत्रस्य पक्षस्यार्थत्वात्। एवं शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र शर्परे नेत्येव सुवचं।।
37 न च तत्रानुवृत्त्यानंतर्यसंभवेनानंतरस्यैव सूत्रस्य प्रवृत्तौ वासः क्षौमं मद्भिः स्मातमित्यादौ कुप्वोः कार्यो स्या
तामिति वाच्यं। तत्र शर्परे नेत्यनुवृत्त्यैवाक्यभेदेन तदभावसिद्धेः।। स्पष्टं चेदं कुप्वोरिति सूत्रे भाष्ये।। तत्र
हि वासः क्षौमं मद्भिः स्मातमित्यादौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयाशंकाविसर्जनीयस्य स इत्यनुवृत्त्या वि
सर्जनीयस्थानिकसकारस्य कःपौ स्त इति।। अथ वा शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तत्रानुवर्तयिष्य
त इत्यादिना समाहितं।। एवं च भाष्यरीत्या प्रथमपक्षे पूर्वोक्तमदुक्तव्याख्यानेन द्वितीयपक्षेपि वि
सर्जनीयग्रहणस्य प्रयोजनाभावेन तद्विरुद्धविसर्जनीयग्रहणात्तु विकारमात्रं बाध्यत इति मनो
स्तः।प रमाग्रन्थो भाष्यविरोधादुपेक्षापरां यथासंख्यमनुदेशः समानां। समसंख्यानां यथासंख्यं संबंधः स्या
दिति सूत्रार्थः। नन्वत्र शाब्दं समसंख्यत्वमुतार्थं। नाद्यः एचोऽयवायाव इत्यादौ तदभावात्। नान्त्यः स्य
ष्वे तासी लृलुटोरित्यादौ तदभावादिति चेन्न भाष्ये एवमाशंक्याप्येवं लक्ष्यामि यथासंख्यमनुदेशः समा राम
नां स्वरितेनाधिकार इत्यत्र भवति स्वरितेनेति। एवमपि स्वरितत्वदर्शने संदेहः स्यात् किं यथासंख्यार्थः ३७

म

आहोस्विदधिकारार्थ इति । संदेहमात्रमेतन्न भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशे
षप्रतिपत्तिरिति । समसंख्यार्थमिति व्याख्यास्यामः । इत्यादिना समाहितत्वात् । वस्तुतस्तु स्वतंत्रे
छस्य मुनेर्नियंतुमशक्यत्वेनैवं क्लिष्टं व्याख्याय भाष्ये प्रत्याख्यातमपि सूत्रद्वयं व्यर्थं । व्याख्यान
त इति परिभाषयैव निर्वाहात् । कृतेपि सूत्रद्वये स्वरितत्वज्ञानं तस्य च समसंख्यार्थत्वमुताधिकारा
र्थमिति संदेहाभावस्य च परिभाषयैव निर्वाहे सूत्रद्वयकरणे गौरवं । यत्तु एते यवलाः
निरनुनासिका एव । विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । जातिग्रहणमाश्रित्य वा गुणाभेदकत्वमा
त्तस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । एवं मय उञ इत्यत्रापि । अत एव मत्तोमिस्यनानुनासिको वका
रः । अन्यथा तद्वानासामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्यात्तन्निर्देशासंगत्यापत्तिरित्याहुरिति नवीनाः ।
तन्न । व्यक्तिपक्षे जातिपक्षे वा गुणानामभेदकत्वेनांतरतम्यात्सानुनासिका एव यवला इति सर्वैरं
गीकृतत्वात् । न चा[illegible]प्रत्यय इति निषेधः तस्य तत्सामान्यवर्णविषयकत्वात् । जातिपक्षे तु तदभाव
स्य पूर्वमुपपादितत्वात् । मत्तोमिकारस्यानुनासिकवकाराभावस्तु संयोगादेरातो यण्वतः तद्वान
सामित्यादिनिर्देशाद्दोष्य इति दिक् । तच्छिव इति । यत्तु माचावावसोनेइति च र्लैजत्वमित्युक्तं । त

धातो २

तर्कचन्द्र

का॰ नजस्त्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु मनोरमायां जस्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वादित्युक्तं।

३८ तद्व्याख्यातं च नव्यैः। एवं च तस्मिन्कृते न जस्त्वप्रवृत्तिरिति भावः। न च जस्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्ये

न तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यं। तत्कालेऽवश्यप्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवा

38 दत्वस्य सुलभत्वात् योःकरीतेरसंभवात्। एतदेवाभिप्रेत्याभिदधौ तत्रान्तरसूत्रे भाष्ये उक्तं सत्यपि सं

भवे बाधनं भवतीति। अन्यथा कौण्डिन्यायतक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तस्य दधिदानस्या

पि बाधो न स्यात्। तद्दानोत्तरं तक्रस्यैव वा तद्दानस्य चरितार्थ्यात्। अत एव जादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे प्र

थमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्य तेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि संभवे इति न्या

येन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये दुष्टत्वादिना। तदुभयमप्यसंगतं। फलाभावेनातिव्यादित्यादौ जस्त्वाप्रवृत्त्या

वावसाने चर्त्वस्य चरितार्थ्यत्वेन असिद्धत्वेन च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वायोगात्। यदपि अत

एवेत्यादिभाष्यदूषणं तत्तु दपिनाभाष्योक्तदूषणशंकाभावात्। तथाहि द्वितीयद्विर्वचने प्रथमप्रतिषे

ध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय द्वयोर्बाधकत्वं प्रदर्शितं भाष्ये [illegible]यदि प्रथमद्विर्वचनोत्तरं द्वितीय राम॰

द्विर्वचनं तदा द्वितीयस्य तत्तीयत्वेनासंभवात् असति संभवे बाधनं भवतीति पक्षः। यदि तु यथा ३८

वेत्यादिना द्वितीयद्विर्वचनोत्तरं प्रथमद्विर्वचनं तदा तच् कौण्डिन्यन्यायेन सत्यपि संभवे वा
धनं भवतीति पक्षः। एवं च प्रथमेत्यादिना न्यपक्षे योजनं भाष्यारूढा न च बोध्यनिमित्तं
मिति दिक्। ब्रूब स्तुत स्तु इदं भाष्यं चिंत्यं। अनभ्यासस्येति वचनात् द्विर्भावाभावात्। न वतन्द्राक्षे
मत्याख्यातनिर्तिनिवाच्यं। सन्नन्तात् घञः। त्राहुतिविचतुः। अजुगुप्सत अलोलुपदित्यादौ चङीति द्वित्वा
भावार्थं तस्यावश्यकत्वात्। पदिसंबंद्धित्वप्रकरणमेकं लक्षणं स्वीकृत्य मलक्षे लक्षणे सकृदेव प्र
वर्तते इत्यनेन निर्वाहे तन्न्यासग्रहणं न कर्तव्यमिति चेत्। तर्हि तेनैव पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ प्रकृतभाष्या
नुपपत्तिः स्यादेवस्येव॥ अत्र नवीनाः। अनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यानपरं भाष्यादजुगुप्सत अलोलु
पदित्यादिप्रयोगाणामनभिधानं रूपं प्रत्याख्येमाहुः। मम तु प्रतिभाति सूत्रवार्तिकभाष्यादिसक
लसंमतत्वमेतेषां तत् हि सूत्रकारेणैतेषां साधुत्वार्थं अनभ्यासग्रहणं कृतं वार्तिककारे
णानभ्यासग्रहणं विनापि द्वितीयद्वित्वे प्रथमप्रतिषेधः इति वार्तिके द्वितीयप्रथमशब्दयोस्था
निनिमित्तोभयवाचकत्वाद दृष्टिषत्तीत्यादौ प्रथमैकाचः स्यानितः अजुगुप्सत अलोलुप

३९ दित्यादौ तु द्वितीयचतुर्भिन्नकद्वित्वे प्रथमसन्धिचतुर्भिन्नकयोर्नञ्वनिषेधः । माध्यरीत्या तु स
39 कलद्वित्वप्रकरणस्यैकलक्ष्ये तत्त्वं स्वीकृत्य लक्ष्ये लक्षणं सकृदेवेत्यनेन निर्वाहः । एवं च सकलम
प्यतेनाभिधानकथनं साहसमित्तिदिक् ।। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ।। ननु हेमपरे वा मयण्जो
वो वेति विकल्पद्वयमध्यपाठादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणमर्थ्यमिति चेत्तन्न । तस्य क्वचिद्विकल्प
बोधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् तथा च नपरे नः इत्यादि सूत्रत्रये च केचिद्विकल्पासिद्धिः । यत्तु विभाषा
द्वयमध्ये ये विधयस्ते नित्या इति न त्को सेडिति सूत्रभाष्ये क्तेरिति भावः । न च तन्मध्यपाठे न नि
त्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां नपरे नः इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृ
त्तस्य पुनर्वा ग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मा
नाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वा ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्र एव वा ग्रहणस्य निवृत्तिरिति भाव इत्या
हुर्नवीनाः । तन्न । न त्को सेडिति सूत्रे भाष्येऽनुक्तेः । यद्यपि तस्मादित्यादिना वदुक्तं तत्तन्न दूषितं । राम:
विभाषोपयमने उद्धुयधान्ह्वादिकमितोरन्यतरस्यामिति विकल्पद्वयमध्यपठितानामपि स्यादेवा ३९

रित्त्वे ल्मादीनां न भिन्ना योपमनते उदुपचान्द्राबाद् कर्मणोरनन्तरस्यामिति विकल्पद्वयमपी
पक्षितानामभिप्रायः परेन द्रुल्मादीनामिवनित्यत्वं न स्यात्। किंतु अव्यवहितपूर्ववर्तिनमपत्ति
त्तिष्ठायामित्यस्येव स्यात्। वस्तुतस्तु अनुवृत्त्यननुवृत्ती व्या[illegible] ख्यानगम्ये। तथा च स्वरितेनाधि
कार इति सूत्रमपि मा स्तु। कृतेपि सूत्रे स्वरितत्वज्ञानास्यात्तु नासिक इव व्याख्याने कसाध्यात्वा
ध्ये त्। एवं च विकल्पद्वयमपि पठितानां नित्यत्वनियमेमानाभावः। न च पू.उ.क्तावेति सूत्रस्थं भाष्य
मानमिति वाच्यं। तस्यान्यपरत्वात्। तथाहि भाष्ये विकल्पद्वयमध्यपठिते नापि पू.उ.क्तावेत्यने
नत्क्वानिषेधे कित्वं विकल्प्यते। तथा च कित्वाभावे पवित्वा पवित्त इति कित्वपक्षे त्युकः कित्तीणनि
षेधात् पूत्वा पूत इति रूपद्वयं मा च पवित्वे[illegible]धायकं पू.उ.क्त्वेति सूत्रेन कर्तव्यमिति सिद्धान्तयित्वा भार
द्विकल्प द्वाजीयाः पठंतिति निसमकित्वमिडाद्योः क्वाग्रहणमुत्तरार्थं [illegible] विभाषामध्येवचपेविधयस्तो
नित्यानवंतीति भारद्वाजमतेनुपन्यस्यतन्यते पू.उ.क्त्वेति सूत्रं कर्तव्यमिति गौरवेणानादरः सूचितः।
एवं चानुवृत्तिरननुवृत्तिश्चाननुवृत्ती व्याख्यानमविवेकेनैवेति दिक्॥ ॥॥इति हल्संधिः॥ ॥ शर्परे विसर्जनी
यः। अत्र यद्यप्यत्र व्यंतनमो राजिसमः क्वाविस्रौ नं। यत्तु विसर्जनीयस्य सो शर्परे इति न सूत्रं कृतं।

वाशूरीत्यत्र तेन सर्वविकल्पोसिद्धावपि कुप्वोरित्यत्र शर्परे त्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे अप्रवृत्तावपि कुप्वोरिति सूत्रे चाद्विसर्गत्याभावनापत्तेरित्याहुर्नवीनाः। तन्न। नशर्परे इत्यस्य समस्तत्वे तत्वाद्विसर्जनीयस्य सोनकुप्वोरिति व्याख्यानेनैव सिद्धेः। यद्वा कुप्वोरितिपरं यत्कुत्वं विसर्जनीयस्य सोनेत्यनुवर्त्यत एवं व्याख्येयं। ततः कुप्वोरेवेत्यत्र वा शरीत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्यते कः यो वा भवत इति व्याख्येयं। एवं चच कारोपि भाष्यस्तु। सोपदादौ। यत्तु अन्यस्यासंभवादिति मनोरमा प्रतीकमुपादाय अयं भावः अपदाइत्येव कुप्वोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कुपुवर्गादौ अपदाइत्यर्थे न सिद्धे स्यादिग्रहणमपदस्य वादिरित्यर्थलाभार्थं तेन रः काम्यतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे पुरः के तोस्या दौ न सत्वं। आदिग्रहणसामर्थ्येन तत्कर्थ्याव धारणेन च पदत्वयोग्यमात्रिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादित्याहुर्नवीनाः। तन्न। कुप्वोरित्यस्यापदाइत्यस्य वा विशेषणत्वे समन्यतान्विशेषणाभावेनार्वणस्त्रसावित्यादाविव परिभाषाप्रवृत्त्या वादिग्रहणस्य सार्थक्येन सामर्थ्याभावात्। नव येविभाषेत्यत्र अविष्णुधातुं तु वाभित्यत्रैव समुदायास्तन्तु ग्राकरोपि यथा रामः
परिभाषाप्रवृत्तिस्तथात्रापि न भविष्यतीति वाच्यं। आद्येकारस्योच्चारणार्थत्वेन लूल्वाव्याघातात्। ८०

:प्वो९

द्वितीये त्वस्याऽलघ्वर्थत्वात्। प्रकृते तु कुर्वोरिति समुदायात् सप्तमी स च नालघ्वर्थ इति वैषम्यात्। अहं त्वोरूप
जीयो पञ्जीकभावेनान्वयात् तत्समुच्चयबोधकचकारासंगतेश्च। तस्यादन्यस्य सेभवेयथि वृत्तौ यथाग
णनात्तत्र सत्वं नेष्टमिति सेवति छ्मर्षः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ यत्तु अप्रत्ययोपः विसर्ग इति
मनोरमाप्रतीकमुपादाय विसर्गस्यान्यलक्ष्णपरे फ इति प्रत्ययस्य लक्ष्यान्यलघ्वर्थत्वेन तदु
त्तिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः स्यष्टाच यथोरीति भोभगो इति सूत्रे भाष्ये। किंचै
वं सामानाधिकरण्येस्तोरिति वक्तव्योऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं स्यात्। किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रे
नुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वैयर्थ्यं। परमसर्पिः कुंडिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात्। किंचैवं नित्यं
समासइति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः। तथा हि अ[illegible]यापत्वं प्राप्ति पदि केसर्पिराददित्तत्तो नित्ये प्रा
तेदम् सोः सामर्थ्ये इति विभाषारभ्यते इति हि तत्रोक्तं। प्रत्ययलपधीव्याधिकरणात्व भित्य स्येत्यस्य वैतुध्यु
नतिप [illegible] द्वेपि निस षत्वप्राप्तेरथाप्युत्तनिमित्यादेरसंगतिस्यष्टैवात्र भाष्येत्र पदेतिपपर्थे तेन
सर्पिषाप्रजुर्वेत्यादौ षत्वसिद्धये सुत्तानिपदग्रवनत्व माविति सचिंत्यं। तस्मादत्र प्रत्ययपदे तत्संब

घिपरा। प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्यविसर्गस्येसमर्थउचितः। अत एव कविभिः ह्रतमित्यादौ न दोषः। नि
त्यं। व्याख्याद्दर्शनानुसारेणोतद्वंद्वयसत्वात्। तत्तत्प्रत्ययनपरत्वं ह्यतिनामीमर्दर्तव्येत्यातुर्नेवीतेः समासे इ
ति सूत्रस्यानुत्तरपदस्थलस्यकस्कादिषु सपिष्कुंडिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकत्वे वोचितेत्
ति चेत्सत्यं। व्याख्यादर्शनानुसारेणोतद्वंद्वयसत्वात्। तत्प्रत्ययनपरत्वं ह्यतिनात्तीवादर्तव्येत्यातुर्न
वीनाः। तन्नारायणापेत्यादौ सुपत्वस्य स्यान्यलितया वृत्तित्वे सति स्यान्यलुप्तत्वरूपालुप्धर्मत्वाभा
वेनानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्त्या स्यानिवद्भावसत्ति देशाप्रवृत्ति वस्तुत्वेयत्व स्यापि तादृशालुप्धर्मत्वा
भावेनानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्त्यावत्ति देशप्रवृत्तौ बाधकाभावात्। न च डेःर्य इति यदि घौ विशिष्टस्य
स्थानित्वं विसर्गप्रत्ति तु रेफमात्रस्येति वैषम्यमिति वाच्यं। तत्स्येट्ईटत्त्वत्रे वानाश्रयणेनाकिंचित्क
रत्वात्। अन्यथात्रैव रेफस्य लदीत्याभावेनपदत्वाप्रवृत्तौ विसर्गो न स्यादिति सर्वोपपूर्वं एवस्या
त्। अमद्रित्यातुसुप्त्स्यालुप्धर्मत्वाभावेनैवदोषाभावात्। त्वयातुप्रत्ययपेति ज्ञापकमाश्रयणीयमि रम.
ति गौरवं। स्पष्टं चेदं शाति भौ भगो इति सूत्रे भाष्ये। इत्युक्तिस्तु छात्रप्रत्तारणमात्रं। नहि तेन प्रत्ययत्व ४१

स्याल्लघुधर्मत्वं लभ्यते। तथा हि। तत्र हि अग्रहणाभावे छेदः सुपपः सु इत्यत्र विसर्गस्य स्थानिवत्वे
न रुत्वाघत्वप्राप्तिमाशंक्य रोरीत्यतो रग्रहणमनुवर्त्य रो यो रेफस्तस्य यत्वमित्याख्या [redacted]
नेतालिखितत्वात्स्थानिवद्भावाभावे रुत्वाभावाघत्वाप्रवृत्तावग्रहणमनुत्तरार्थमिति सिद्धं तितान
हि अनेन भाष्येण प्रत्ययत्वमलघुधर्म इति भवदुक्तेर्लभ्यते। एवं च प्रत्ययरूपो विसर्गः सुलभ इति
मनोरमोक्तेः सामञ्जस्यमेव। यद्यपि किंचेत्यादि व्यर्थं स्यात् तदुक्तं तत्तदपि न। सुरासु छद्द इवद्धि सुष्ठु द्वाद
पि आचष्टे इत्यर्थे प्रत्यये रिलोपे द्विष्यरोतीत्यादि सिध्यर्थं नप्रत्ययग्रहणस्य सार्थक्यात्। अन्य
था सोरिति प्रतिषेधं स्यात्। यद्यपि किंचेत्यादिस्य षेवेत्युक्तं। तदपि न। नित्यं समासेनुत्तरपदस्थ
स्येति सूत्रस्य भाष्ये परमसर्पिः कुंडिके सत्यानेन षत्वाभावे पासुसोः सामर्थ्ये इत्यनेन षत्वविक
ल्पमाशंक्य त्रेधा समाहितं। व्यपेक्षाविरहात्। यद्विविनिगमनाविरहादि सुसोः सामर्थ्ये इत्य
त्रोभयपद्विधे सामर्थ्यं गृह्यते तर्हि अपग्रहणे पस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति लि
वोहः। न चैवं परमसर्पिष्करोतीत्यत्र षत्वविकल्पो न स्यादिति वाच्यं। अनुत्तरपदस्थस्येत्यनेन

सुसोर्विषये प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानस्य ज्ञापितत्वात् । यद्वा अस्तूत्पत्तिपक्षे परिभाषानुप
स्थानात् परमसर्पिष्क इत्यादावपि षत्वविकल्पसिद्धेः । एवं चास्तूत्पन्ने प्रातिपदिकमिति नाक्षं संग
तमेवेति अप्रत्ययस्येत्यस्य सामानाधिकरण्येनान्वयेपि न काचिदनुपपत्तिः । तत्रस्त्वस्य पुंमहसोः
प्रतिषेध इति वार्तिके तन्द्राश्चेचा चतुष्पादुन्मोदजित्यादिनिर्देशा अपि सामानाधिकरण्येनान्व
येवाजेन्यथा चतेरुरन्निति सुत्यादितत्वेन प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं न स्यात् । न चास्तूत्पत्तिपक्षे निर्वाहः ।
भाष्ये यजुषेत्यादिसिध्यर्थं षत्वविधौ उत्पत्तिपक्षस्यैव स्वीकारात् । किंच सामानाधिकरण्येनान्व
येपक्षद्वयेपि रूपसिद्धिः । वैयधिकरण्ये तु अगतिकस्य उत्पत्तिपक्षो न रवेति । एवं च तुष्कपालः । चतु
ष्कं चाशदित्यादेः पः प्रयोगाः पक्षद्वयेपि साधवः । न चैवं पेचुःकाष्टैः । सर्पिः पाकः । कविभिः हृतमित्या
दावित्युदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तिः । इसुसोः सामर्थ्ये इति विशेषशास्त्रपर्यालोचनया सामान्यशास्त्र
स्य सुसन्निन्ने उदुपधपरत्वात् । मानं चात्र कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठः ॥ अन्यथा तेनैव सि
द्धे किं तेनापवादेनिति संसमासेति सूत्रे नियमार्थं । इसुसोः स्येन्नित्यं षत्वं तर्हि अनुत्तरपदस्थस्य समासे

एवापदस्य इदुदुपधस्येति प्राप्तं इसुसोरित्यनेन बाधितं तत्र हि पिपठिषोः सकारस्याहच र्येणात्महल्लत्वपयोः
विग्रहेणान्निवारितं तस्य द्वैवदत्त हेन्तहे तत्प्रायेन न नित्यमुभूलप्रवर्त्तकं। एवं च सकलसंमत त्वान्दोष्या
विरोधात्सामानाधिकरण्यपक्ष एव समीचीन इति मन्यन्ते इति दिक्। अन्त्योपधाग्रहणं व्यर्थमि
दुदुभ्यां मन्त्रत्ययस्येत्येव वक्तुमुचितं। अत एव हयवरट् सूत्रे योगवाहानामविशेषेण पाठे प्रयोज
नकथनावसरे विसर्गस्याल्त्वादुपधासंज्ञायामिदुदुपधस्येति षत्वसिद्धिमुक्त्वा नैतदस्ति उपधा
भाष्ये ८ ग्रहणं न करिष्यते इस्सुसोर्द्विस्त्रिश्चतुरिति हलोर्थ। अत्र द्विस्त्रिश्चतुरिति न कर्तव्यं इदुद्भ्यामित्य
नुवृत्तौ वेदुद्भ्यां मुत्तरस्य कृत्वोर्थे वर्त्तमानस्य पदस्य यो विसर्जनीय स्तस्य षत्वमिति व्याख्यानेन पं
च कृत्वः करोतीत्यादि व्यावृत्तिसिद्धेः। स्यपंचेदं भाष्य। यत्तु भाष्ये कृत्वोर्थ इति न्यासे कृत्वो
र्थ इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तेः प्रकरणोप्रकरणमसिद्धमिति पदा
६२ स्यपसर्गादसमासेपीति सूत्रे केचिदपूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एवाउपसर्गादिति सूत्रे चो
पापादपि ष्वेते किंच पूर्वत्रेति सूत्रेप्रेति पूर्वशब्देनेन प्रकरणग्रहणे व्यवहितप्रकरण एव त्रिपाद्यासि

तर्कचंद्रिका उद्देश्यानुसंपत्त्यापत्त्या ध्यायेषा किंचास्याधिकारत्वाभ्युपगमे तस्त्वमुपस्थित्याप्रतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमिति न्य
न्यत्रविस्तरः इत्यनेन दूषयांचक्रुर्नवीनाः शार्ङ्गं दुग्धो स्वरेति त्वत्तउपसर्गादिसमासेपीति सूत्रे प्रकरणेप्र
४३ करणमसिद्धमिति पक्षस्य दूषितत्वाभावात् तथाहि। माष्यपूर्वपदादिति सूत्रे पक्षद्वयमुपन्यस्तं वि
43 धिपक्षः नियमपक्षश्च। तत्र संज्ञायांनियमवचनंतु स्यादिना णगयनादिष्वइत्यंतेन नियमपक्षः उ
पन्यस्तः। नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोतीत्यादिना समासग्रहणमनर्थकं स्यादित्यंतेन विधिपक्ष उपन्य
स्तः। तत्र विधिपक्षे त्यादौ निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वेन प्राप्तणत्वनिवृत्त्यर्थं निमित्तवत्पदभिन्न
पदस्थत्वाभावरूपाख्यं उपदत्वाभावार्थं स॰ यमानामे+मानपदस्य कर्तव्यत्वेन गौरवात् अप्रकारेणो
पसर्गादसमासेपीति सूत्रे, विशेषेणोपसर्गणत्वे वक्ष्यामि। समासे नियमान्न प्राप्नोति। असिद्ध
मुपसर्गणत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेपि ग्रहणं करोति तत्
ज्ञापयत्याचार्यः न योगे योगः सिद्धः। किं तर्हि प्रकरणमसिद्धमित्यंतेन समासग्रहणस्याकर्तव्यत्वेन ला
घवान्नियमपक्षः स्वीकृतः। केयटेन तु समासे नियमान्न प्राप्नोतीति प्रतीकमुपादाय यपदादर्वपदा प्रम.
त्संज्ञायामग इति सूत्रे नियमार्थमिति पक्षः तदेतदुच्यते समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भी ४३

वासिद्धत्वं निषत्स्यते। पक्षान्तु समानग्रहणात्समानमेव पञ्चमीसंपदं तद्दाश्रीयते न दा पूर्वपदादित्य
स्य विधेयार्थत्वादसमासे विग्रहेणस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः। न्यायात्तु प्रकरणोप्रकरणस्यासिद्धत्वं स्य
वस्याप्यतोऽप्रकरणस्यार्थवत्त्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्याद्योगे योगस्यासिद्धत्वा योगान्त
। पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्येपि पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्तमानयो विसर्जनीयाद्युत्पत्ते न हि त्रिपाद्यां तु ये ठंतां
प्रत्याख्यातं। व्याख्यातं च कैयटेन। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति विकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुः करोतीति निषेधत्व
प्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणोप्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्युक्तत्वात्। अत एव इदुदुपधस्य कृत्वोर्थ
वृत्तेः नाप्राप्ते निषेधत्वेऽस्य[illegible]रंभादस्यापवादत्वमिति अपवादो वचनप्रामाण्यात् असिद्धो न भवतीति एवं च
सूत्रे यपचीलोचनयाप्रकरणोत्पादिरोत्पादि त्रिपाद्यां तु ग्रहणमत्यास्यानमेव भाष्याभिप्रेतमिति निश्चीय
ते। किं च भाष्ये कृत्वोऽर्थ इति न्यासे यद्दूषणमभिधानं तन्मन्दबुद्धेस्तु च इति न्यासेपि समाने समाधिरपि उभ
योस्तुल्य इति दृष्टैव भाष्यदूषणमिति विशः। किं च प्रकरणे इति उपसर्गादिति सूत्रे दूषितमेवेति कथं नतु
साहसमात्रं। दूषणं पूर्वशाकपार्थिवादिखंडने एव दूषितपदाभिधानं न तु शिष्यबुद्धिवैचित्र्यार्थं पक्षान्तराभि
धाने इति दिक्। यदपि किंचेत्यादि तदपि नापूर्वशब्देनाव्यवहितप्रकरणव[illegible]वल्मते सूत्र[illegible]स्यापि ग्रह

तर्कचंद्रिका। ४४

णापत्त्योरुभयोस्तुल्यत्वात् । तदर्थं त्रैलोक्यस्य प्रकरणाद्वोपस्थित्या प्रतियोगमुपस्थितसंभावेन द्विजोपस्थाप्यमा
वात् । एवं च भाष्यविरुद्धप्रतिपादनमनुचितमित्तिदिक् ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ ॥ ससजुषो रुः । पदांतस्य
ससजुषशब्दांतस्य रुः स्यादिति व्याख्याने तु अपदे शिवस्वादावनाश्रयणमिति लाघवं । पदांतस्य प्रसक्तविधा
तिप्रतीकमुपादायात एव पदेन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रसक्तविधिनिषेधेरन्निमित्तसादीगस्य माणप्रातिप
दिकेनापि तदंतप्रतिपादनेनस्वसामर्थ्यमस्मत्सुदाहृतं च संगच्छते । अस्य समासप्रत्ययविधाविति नि
षेधानुवादकत्वाय एवं सुकृतां ज्ञापकत्वस्य ज्ञापकं सदर्थोऽस्तीति सूत्रभाष्यपदार्थोदितनिरिंसत्र तदंतविधि
नैवसिद्धे कितेनातात्प्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्यैव ज्ञापकमितिवक्तुमशक्यं । अतएव तदंतविधिसूत्रभाष्ये समासप्र
त्यादिनिषेधवदस्यन कथनमिति वोध्यमिति नवीनैरुक्तं तन्न विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादितिभाष्यादे
वसमासप्रत्ययविधाविस्यादीनामसिद्धत्वेन तत्रज्ञापकोपन्यासस्य व्यर्थत्वात् । अन्यथाकानि पुनरस्य यो
गस्य प्रयोजनानीत्यारभ्य भाष्यमसंगतं स्यात् । तथाहि दित्यग्रहणं च प्रयोजनं दितेरपत्यं दैत्यः । दित्सदित्या
दित्येति अदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । परमादित्सशब्दात्तु अनभिधानान्न भवति । धर्मान्नञः प्रयोजनं ।
नां अधर्मं चरत्याधर्मिकः । अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति । सोम्याण्ग्रहणं च प्रयोजनं । आजकरोणासैंहिकयो राम:
णः । तस्य च यौणः । तथा रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनं रथ्यः परमरथ्यः सीत्यः परमसीत्यः हल्यः परमहल्यो ४४

स्यादिसूत्रोदाहरणेषु ज्ञापकसिद्धस्य मामेत्यादीनां प्रवृत्त्याभावाच्चासंगतिस्स्यादेव। तस्मात्त्वमासमस्तस्य यावि
धौ प्रतिषेधः। उगिदचां ग्रहणवर्ज्जं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदि
केनेति वाक्यानां विशेषणविशेष्यभावसिद्धार्थकथनं तु तत्र ज्ञापकापेक्षा। एवं च सपूर्वा चेति सूत्रे म
ह्वेति महल्लाघवं। सूत्रान्तादृकुद्ग्रानादौ उ सूत्रान्तग्रहणं तु केवलात्सूत्रस्य योऽप्राप्तिव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव। अ
न्त एव स्वमतमिय मदेशोचितत्वो दोन तदन्तविधिः। शोभनाः सुभगस्थूले त्यादौ तदन्तविधिरिति विषयविभागः सं
गच्छते। अनुपसर्जनादिति ज्ञापकानुसरणके शोपिनेति दिक्। ननु व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यस्याकारे
पे च महत्या दाववपि व्यपदेशिवद्भावेनासंख्यादेरिति निषेधापत्तिरिति चेन्न। असंख्यादेरिति ग्रहणसामर्थ्या
न्मुख्यस्यैव ग्रहणात्। भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि। ननु सान्तानुकरणे विभाषा भवदित्यादिवार्त्तिकनिष्प
न्नानां ग्रहणं न स्यादत आह। सान्तं वेति। कृतेतरूपानुकरणमिति अर्थः इति नवीनाः। तत्र तुल्यार्थत्वाभावात्तुल्या
र्थास्तु विकल्पेरन्निति सूत्रविरोधः। समं तु प्रतिभाति। इति कारहरदत्तादिमते वार्त्तिकोक्तगणावत् सान्तानुक
रणे भाष्यस्वरसरीत्या तु सान्तमेवेति विवेकः। यत्तु अलोंऽसस्मति। न च भगो राजसे इत्यादौ रोरिति लोपे एकदे
शविकृतन्यायेन भोः शब्दादेः सस्योकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यं तेषामभिधाने एवं रोरपूर्वस्य रोरिति व्याख्या

तेनादेशो वो ध्यः। अत्र पदद्वैधो शङ्कोत्तरं द्वेषध्याः सो त्रोलु कुवो ध्यः इति न वा नैरुक्तात्तन्नः भगो राजसे से
रुत्वादावेकदेशविकृतन्यायेन भगोः शङ्कत्वेपि सोत्तानुकृतभगोः शङ्काभावेन यत्वानापत्तेः। तथा च यथा श्रु
तैव मनोरमायाः साधुत्वेन क्वाव्याख्यानस्याप्यर्थत्वाच्च। यत्तु अवधेयमिति। पदेरग्रहो भिदिदार्थ इति सूत्रे रु
दः स्थानित्वे न निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वेषम्य अनल्विधाविति स्य
स्थान्यलवृत्ति धर्माश्रये स्थानि संबधि अल्वृत्ति धर्माश्रये चनेत्यर्थः। तत्र स्थान्यलेफवृत्ति रुत्वं स्थानि
वत्वेन दुर्लभमनल्विधित्वात् तस्यषष्ठे वेदे प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा पः पस्विसत्र पत्ववारणाया शाति
तत्रहि रोः सुपीति विसर्गः। नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुविशिष्टः स्थानीति तद्वृत्ति
रुत्वस्य स्थानिवत्वेन लाभः सुकरः। यदि तु रो सुपीत्यत्रापि रइत्यनुवर्त्य रोरेफस्यैवेति न विसर्गस्तदा शास्त्र
हणमुत्तरार्थस्य ष्टार्थमिहैव तेन लाभः हतमिसधेयमित्यादि न वा नैरुक्तात्तन्नाः अनल्विधावित्यस्य
स्थान्यलवृत्ति धर्माश्रये इति व्याख्याने पचतीत्यादौ स्थान्यलवृत्ति अत्वं च यत्वे स्थान्यलेफवृत्तिमि[illegible]वा इति रुत्वे
नल्विधाविति निषेधापत्त्या दुर्लभं तथा च ऊं चेत्यादौ नामप्रवृत्त्यापत्तेः। न चा रुभसाम र्थ्यात् इत्येतो न
उपंतर [illegible] तत्र [illegible]रितार्थत्वात्। स्थानिवद्भावेन रुत्वापत्तापत्तेः इति व्याख्येयमनोर

न्यपेव। १

रम्मादिसकलग्रन्थविरोधाद्गौरवात्प्रमाणाभावाच्च न च भाष्येत्ताहशार्थे मानो तस्यान्याभिप्रायकत्वा
त्। तथा हि। अग्रहणमनर्थकं मन्त्राभावात्। न हि अन्यत्र रुरस्ति अन्यद्धतः औ। ननु चायमस्ति छेदः सु
पपः सु। किं पुनः कारणं सुकारपररूपो दाहि यत्तेन पुनरयं दृश्यतेऽ[illegible] दृश्यतेऽत्रेति। अस्ति तत्र विशेषः वि
सर्जनीयेऽकृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छेदः सुपपः स्विति। स्थानिवद्भावान्न भ
विष्यति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति अनल्विधौ स्थानिवद्भावः अथायमल्वि
धि स्यात्तशाक्यमरग्रहणमनवकं। वा॰ ग॰। शा॰ कं॰। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथमिदमस्तिरोरीति। ततो वस्या
मिखरवसानयोर्विसर्जनीयः ततो रो। सुपि विसर्जनीयः रुइत्येव। उत्तरार्थं तर्हि अग्रहणं कर्तव्यं। हसि
अशिवथास्यात्। इह मा भूत्। वृक्षवपतेरप्रसपः। वृक्षवृकरो[illegible]तीति भाष्यादनल्विधाविति स्तस्य स्थान
त्वान्नित्यादेशे स्थानिवद्भावो न भवतीत्यर्थोऽभिप्रेतः। एवं च खरवसानयोरिति विसर्जनीये न स्थानि
वद्भावः। रोः सुपीत्यनेन विहिते तु स्थानिवद्भावः। यदि तु तत्रापि रग्रहणमनुवर्तते तदा तस्याप्यल्विधि
त्वात्स्थानिवद्भावाभावः। परं तु अस्मिन्नर्थे प्रचेतारीत्यादौ दोषसद्भावात् ~~[illegible]~~ तहीसनेनास्वरसः स
चितः। तथा चानल्विधौ कर्तव्ये इति मूलोक्तमेव साधु। एवं चाग्रहणमिहार्थमपि र किं वा अग्रहणं

तर्कचंद्रिका। ४६ 46 भावे कार्यकालपक्षे परनिमित्तत्वाभावेन पतस्यांतरंगत्वाद्बहिरंगमपि भाषणादिविसर्जनीयस्यासिद्ध
त्वे घत्वं स्यात् यदि तु हलोनंतराः संयोग इत्यादिनिर्देशादत्र पत्वं निवार्यते तर्हि उत्तरार्थमेवाग्रहणं
एवं च स्यान्यत्वं वृत्तिधर्मोऽप्यस्थान्यार्थसंबंधिधर्मोऽप्येवं नेसर्थ इति व्याख्यानं फलाभावादयुक्त
मिति दिक् ॥ छ ॥ श्री ॥ ॥ इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टसुत
श्रीकृष्णभट्टविरचितायां तर्कचंद्रिकायां पंचसंधिप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ अर्थवदधातुरप्रत्य
यः प्रातिपदिकं ॥ अत्र तार्किकाः अर्थवत्वं वृत्तिमत्वं वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा वा शक्तिश्चेश्वरेच्छा पदा
र्थांतरे वा लक्षणा च शक्यसंबंधः तथा च प्रत्ययांतपर्युदासो न कर्तव्यः वृत्तिमत्वाद्वृत्तिसिद्धेः लक्षणादि वादेवत ७
शा५ ते इति संप्रत्ययस्तत्रेवि ध्यर्थः अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेः शास्त्रंगमित्याद्यनर्थकमासे पि संज्ञासिद्धिरि
त्याद्याहुः अत्र शाब्दिकाः अर्थवत्वं वृत्तिमत्वं वृत्तिश्च नेश्वरेच्छा विनिगमनाविरहेण ज्ञानेच्छयोरपि
तदापत्त्या गौरवापत्तेः पदार्थांतरत्वेपि तथात्वे लक्षणा च न शक्यसंबंधरूपा गंगायां घोष इत्यादौ
लक्षणानापत्तेः तस्माद्द्विधाणां स्वविषयेषु नादियोग्यता यथा आनादिरर्थे शब्दानां संबंधो यो रा॥
ग्यतां वेत्यादि युक्तोत्पा बोधकत्वं शक्तिः एवं च गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्यापि तीरबोधकत्वे ४६

नबोधकत्वरूपशक्तिसत्वात् । लक्षणारूपवृत्तेरस्वीकाराच्चाद्यवृत्ति यथा चार्थधीजनकज्ञानविषयप्र
त्ययस्य समर्थवत्त्वं पर्यवसन्नं तादृशार्थवत्त्वे प्रत्ययान्तेवाक्ये प्रसक्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्ययोत्तरपर्युदासः स
मासग्रहणस्य नियमार्थत्वं च वाच्यं । किं च तार्किकरीत्या समासग्रहणस्यानियमार्थत्वाभावे मूलके नो
५६ पदेशामित्यादौ तदभिहितो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदन्तत्वाद्धातिप्रातिपदिकत्वापत्तिः । न
नु स्वरूपसती बोधकत्वशक्तिः कारणं ज्ञाता वा नाद्यः अगृहीतशक्तिकस्यापि बोधापत्तेः । नान्त्यः । अन्यो
न्याश्रयापत्तेः । तथाहि बोधोत्तरं शक्तिज्ञानं शक्तिज्ञानोत्तरं बोध इति चेन्न । पथा सैनिक र्यादिसहितस्यै
व क्रियादेः कारणत्वात् । तथा तात्पर्यग्रहसहितस्यैव घटादेः कारणत्वात् । एवं चागृहीतशक्तिकस्य तात्पर्यग्रह
काभिकारणाभावेनाप्रसक्तेर्दोषाभावात् । द्वितीयपक्षेपि न बोधोत्तरं शक्तिज्ञानं येनान्योन्याश्रयः स्यात्
। किं तु व्यवहारादिनेति दोषाभावात् । अन्यथेश्वरेच्छापदार्थोत्तरं वेति मतेपि दोषस्तद्वत्स्थः । तथाहि बो
धोत्तरमीश्वरेच्छाज्ञानं तदुत्तरं बोध इति । बोधकत्वं शक्तिरित्यभिप्रायेणैव वाक्यप्रसक्तौ तत्र बोधकत्व
रूपशक्तिसत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाव्यावृत्त्यर्थं प्रत्ययोत्तरपर्युदासः । अत एवार्थवद्ग्रहणमनुवर्त्य समा
सग्रहणस्य नियमार्थत्वं चाङ्गीकृतं भाष्यकारादिसकलग्रन्थकारैः । नचैवमेषवं ध्यास्तु तोपातिरवपुष्पक

न शेरवरः नम्रगत्त स्तोमस्तिस्त्वात्ः शशश्रृंगधनुर्धरइत्यादावर्थाभावेनार्थधीजनकज्ञानविषयशब्दत्व
रूपार्थवत्वाभावात्सेज्ञानापत्तिरितिवाच्यं शशादिकमतेशाब्दबोधेऽर्थस्य सत्तापाः कारणत्वस्याभावनिश्चय
स्यप्रतिबंधकत्वस्यचास्वीकारेण शशशृंगादिपदानामपिअर्थधीजनकत्वसत्वात् अन्यथानाहं रहस्यमिति
तिबाधनिश्चयेसतित्वं रहस्यतिरितिस्ताव कावाक्यास्तुखेत्वं चं डालइतिनिदावाक्यर्द्धः खंवचनस्यात् परंत्वस्मि
न्मतेनियमस्यपदिसंख्यात्वेनस्वार्थहानिः परार्थकल्पनाप्राप्तवाधश्चेति दोषत्रयमन्यादावेन च त्वपदस्या
ग्रहादर्थवत्वेनप्रादिंतिपुकत्वापत्तिः नचसमुदायशक्तिरेव पुवशक्तेः प्रतिबंधिकेति युक्तं अन्वेतोगच्छति
त्रात्तः काको देशोपनेत्यादिसमंगम्लेषस्यमंडपेपश्येत्यादियोगिकरूढेश्चो छेदापत्तेः तदर्थसमुदाय
शक्तिस्वशक्तत्ताव छेदकानुपूर्वीभंगजनिकावपवशक्तेः प्रतिबंधिकेति निष्क र्षोवाच्यः तथाचगोरवं
२१ ममत्वत्रकिंचित्स्यत्तिभात्तिनापूर्वोक्ताहतियुक्ताकिंतुकृत्तद्धितसमासेकशेषसनाद्यंताधातुरूपाः पंचवृत्तय
इतिपारिभाषिकवृत्तिमत्वमर्थवत्वं तथाचार्थवत्समासः कार्यएवं चकृत्तद्धितेति सुप्रत्यस्त्वग्रमधातुरत्रत्यप
ग्रहणं चनकर्तव्यमितिमहल्लाघवं नचपंचनावत्रिपइत्यादौ । प्रातिपदिक ... + पंचनावेत्यत्रवृत्ति

प्रातिपदिकमित्येव२

रामः ।
४७

७

सत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिरिति वाच्यं। प्राशस्त्यार्थकमतुपैकार्थीभावान्तर्गतत्वात्तेरेव तत्र ग्रहणात्तच्छ
न्ययापयान्यासेपि तस्याः दुर्वारत्वात्। पंचनावपि यद्यत्र पंचनावेत्यस्य वृत्तिसत्वेनार्थवत्वात्। नन्वेवं
पचतकीत्यादौ तद्धितवृत्तिसमुदायात्संज्ञापत्तिः। सत्यामपि संज्ञायां स्वाघुनतौ स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि रू
पसिद्धेः। न चैतस्य नपुंसकत्वेन घनकेत्यादौ ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वापत्तिः। समन्तेऽधिकरतोच्चे सतेनेन तदभाव
क ५ स्यज्ञापनात्। पचतु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यत्र प्रातिपदि[क]ग्रहणादेव सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्य
करूतौ तदभावज्ञापनात्। न च पचतिकल्पमित्यादौ संज्ञानापत्तिः। ज्ञापकस्य सजातीयत्वेन धात्वधिकारीयप्र
त्ययान्तधात्वर्थविशेष्यकवृत्तावेव तदभावस्य विव[]क्षितत्वात्। कल्पप्रत्ययस्तु न धात्वधिकारीय इति न त
त्राप्राप्तिः। न च मोक्तुं पाक इत्यत्र धात्वधिकारीयप्रत्ययोस्तीति चेत् किं ततः प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन धात्वर्थवि
शेष्यत्वाभावात् अप्रयत्नाद्वा। युक्तं चैतत् शास्त्रार्थवत्वात्। अन्यथा संख्यापाश्रति शदंतायाः कन्निति सूत्रभा
ष्ये नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते। केन तर्हि सप्रकृतिकेनेत्युक्त[]त्वात्तुल्यन्यायेन प्रकृतेरप्यर्थवत्वा
भावः। प्राग्विमतेः त्वदेत स्यन्तर्थे वार्थेनावि घचेद् इति लौकिकार्थाभावाद् अलौकिकार्थग्राह्यस्यादित्ति क्लेशः
। नन्वेवं [भावः। प्राग्विमतेः त्वदेत] वृत्तिरहितनिपातादेर्नो संज्ञा न स्यादिति चेन्न। अनुतत्ति वद्वेतत्त्वापि स

तर्के चंदिका स्त्वादिकस्य नासंभवेन वृत्तिमत्त्वात् पर्यायासेपि अनर्थकानां च कारेण संग्रहः इवमुबौ वुकू इति आदिनि
४८ र्देशेन वृत्तिरहितानामपि संज्ञा याः ज्ञापितत्वाद्वा एवं चानुमतिपक्षेन स्वीकार्यः यदि स्वाक्षिपते तर्हि जा
५४ ति व्यक्तिपक्ष एव [illegible] पक्षानुरोधाद्व्यवस्थापयत्नीया । नन्वेवं [illegible] तावृत्तिपद्‌त्वादौ [illegible] त्वावेतिहितिसत्ता
[illegible] पत्तिरिति चेन्न । काशरत्नार्थकनतुपाहेत्व [illegible] ग्रहणात् । ननु गवित्वस्य पमाहे
त्वादौ सर्वत्र प्रसक्तिपक्षे स्वीकारेण वृत्तिमत्त्वासाधितिपदिकसंज्ञापत्तिरिति चेन्न । इति पदस्य समभिव्याहारे
वृत्तिप्रयुक्तकार्याभावबोधनात् । भाष्यकारादिसकलग्रन्थकारैरनुक्तत्वाद्‌ प्रामाणिकमिति न मन्तव्यं । उप
न्याये ६ पप्रत्तिपत्तस्यार्थमुपायात्र व्यवस्थिता इत्तिनलाघवमस्यैव प्रमाणत्वात् । सरूपाणामेकशेष एक
विभक्तौ । अत्र रूपशब्दोऽवच्छेदकपरः विभक्तिः सारूप्येऽपलक्षणं । तथा च विभक्तित्वावच्छेदेन समा
नशक्यतावच्छेदकानां समानशक्ततावच्छेदकानां वैकशेषः । एवं चात्रैकग्रहणं अर्थविभक्तिग्रहणस्यैवो
पदालेणत्वसंभवात् । वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च त्यादौ समानशक्यतावच्छेदकानामभावः पादाभाषासु
त्वादौ समानशक्ततावच्छेदकानामिति विवेकः । नन्वकूपजातेः शक्यत्वाच्छेदकत्वापेक्षया कूपत्वादौ राम.
वावच्छेदकत्वे लाघवादितिसिद्धान्ते वक्रदंडश्च त्यादौ कथं समानावच्छेदकत्वमिति चेन्न । समानैव स्तुन्य ४८

वछेदकत्वमित्तिसमासेननिर्वाहात्तान्न्वेवंप्रमेयाभिधेयेस्यादावप्येकशेषापत्तिरितिचेन्नाविषयत्वा
न्नेकाद्दिष्ठपथेपिभेदस्वीकारात्तून चदेव देवइस्यादावपिप्रसंष्ट्यापत्तिः।हद्वद्वद्वत्यनुवर्त्यसाहित्येएवतत्प्र
वृत्तेः।४ अन्यथालेवोदरगजाननयोरिवपर्यायापत्तापत्तेः।४। मत्तावच्छेदकैकत्वेसतिशक्ततावच्छेदकभिन्न
पर्या त्वेहि यत्वेनस्यप्रवृत्तेसत्वात्ता [illegible] इहमाच्छेयद्वयपक्षाः उपन्यस्ताः तथा
हि।एष्वकुसर्वेभ्योविभक्तोपरतएकशेषः।१।एकवचनान्तानोवा।२।बहुतदुनोवा।३।। समुदायादेकवि
भक्तोवा।४।युगपदधिकरणवचनेवा।५।अनैमित्तिकोवेतिषट्पक्षाः।६।।तत्रानैमित्तिकपक्षातिरिक्ता
सर्वेपिदुष्टाः मध्यास्यात्तुएकवचनान्तान्नामेकशेषइतिपक्षोविभक्तिविशिष्टेइतिसत्वात्प्रातिपदिक
शेष४ त्वेसुपोधातुरितिलोपेदोषाभावः।एवंचैकंस्यादितिलमपिसार्थकं।एवंचविभक्त्यन्तानामितिपक्षोपि
प्राचांनिर्वाधएववा अत्रैवकारपकर्षोयं।। विभक्तित्वावच्छेदे नेतिव्याख्यानेनैवजननीवा
विपरिछिन्नत्वाचिनोः स्यादितिसिद्धेः।ननुएकवच्चास्यान्यतरस्यामितिसनेनपाक्षिकैकवन्द्भावविधाना
नर१ त्तज्ञापकात्इतरेतरद्वंद्वविषयेएवैकशेषविधानात्समाहारद्वंद्वविषयेअपवादाभावात्घटघटमिति

एवंचद्वंद्वापवादतापसंगछते३

तर्कचंद्रिका ४९ 49

द्वन्द्वापत्तिः। न चादिशब्दसमाहाराभाववत्सरूपाणामप्यनभिधानात्समाहारो नास्तीति वाच्यं दिक्शब्दसमा
हारस्य बाधवत्प्रसक्ते तदभावात् इति चेन्न। एवकारापकर्षेण सरूपाणामेकशेष एव वृत्तिर्नान्येति व्याख्या
नेन तद्व्यावृत्तिसिद्धेः। अत्रैकश्चैकश्चैकाविति सैकावाचकैकशब्दस्य न प्रयोगः एवं द्वंद्वोपि। अनभिधा
नात्वानुरव्यार्थस्यैव प्रतीतेः। तदर्थबोधकद्विशब्दस्य सत्वाच्च। एवं दशानां तु नैकशेषद्वंद्वौ। विंशत्यादिषु
तु न वस्त्येव। ननु तत्रैकशेषयोः को विशेषः तत्रैसैंधवपदवत्साहित्यानवच्छिन्नबोधः। एकशेषे तु पु
ष्पवंतशब्दवत्साहित्यावच्छिन्नपदार्थबोधः। एवं च उच्चारणं तंत्रेणावृत्त्या वेति विशेष इति केचिद्विदुः। तन्न
स्तौ। किंचावृत्त्याबोध इति पक्षे डमरुयत्रतात्पर्यं तदभावे वाकस्य पदस्यैकस्य प्रयोगादिति निर्णेतुमशक्यत्वे
न विनिगमनाविरहाद्दुर्णबोधस्यैव युक्तत्वात्। जातिपक्षेप्रवसरत्यानेसूत्रे भाष्यकारेण। न च सामा
न्ये जातस्याभावाद्वोलाश्चितेसामान्यात्स्यसापुत्वेन स्यादिति वाच्यं पदार्थविभाजकोपाधेरेव जातित्वस्वी
कारात्। किं वैरूपाधेः सामान्यत्वस्वीकारात् त्वस्य पदार्थान्तरतापत्तिः। एवं च सामान्येन सामान्यनि राम.
त्तिताकिं कस्य वाद इस्तुनि पुंस्त्विकत्वादनादेः। यदि तत्रैवाग्रहस्तव तर्हि तत्रैणनिर्वाहः। चूडा नन्वेदिष्टस्य पयो ४९

रनुवृत्त्या वाचाटच्चामरादावतिव्याप्त्यभावेपि त्वं चु सूत्रेणोरत्तिव्याप्तिस्तदवस्थानन्वा त्रपिताच्चिरस्य
सा २ रास्मृत्यापत्तलाभावः वयां पंपतेसिं चेन्नाच्चकारान्तत्वेनिर्देशे यकारस्य लोपो व्योरिति लोपेतस्यासिद्ध
त्वेन चकारस्यादित्वाभावात्। न विभक्तौ तुस्माः। यमुप्रत्ययस्योकारेणेतस्यानिसत्वज्ञापनात्किमो
दित्यादावित्संज्ञासिद्धिः। भाष्ये तु दित्करणेनैव तद्धितविभक्तावप्रवृत्तिः साधयित्वा दानीमित्यत्र यका
रनिर्देशेनाप्रवृत्तिः साधिता। तत्र दानीं चेति न्यासे लोपो व्योरिसस्यासिद्धत्वादेत्त्वाभावेन लोपोनेत्यु रसिद्धे
क्तं नवीनैः। तन्न। यमुप्रत्ययडुवांस्त्वोभावेनेत्संज्ञाभावसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यान्न स्वयत्वात्। ममत्वत्र प्रतिमा
तिः। अत्र विभक्तिग्रहणं मास्तु। यमुप्रत्ययस्यादित्वेन दानीमित्यत्र यकारप्रश्लेषपरभाष्येणाचविभ
क्तिश्चेति विभक्तिसंज्ञके एव प्रवृत्तिस्वीकारात्। अत्रैव वार्थे देशप्रश्नोसितिवति स्वरितंकित्यादिनि
र्देशाज्ज्ञापकान्यनुसंधेयानि। वस्तुतस्तु दानीमित्यत्र यकारप्रश्लेषपरं भाष्यं चित्संज्ञफलाभावादेवे
त्संज्ञाभावसिद्धेः। न चेदम् शब्दे तदशब्दे च फलमस्तीति वाच्यं। इशादेशेन कृते विभक्तौ विवक्षितायामा
नत्वे च कृते तदभावात्। एकवचनं संबुद्धिः। यत्तु सुसंबुद्धिरित्युचितं। संबोधने चेत्यतः संबोधनइ

त्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनेन दोषः। संबुद्धावंगस्य गुण इति व्यवहारान्तर्गतैतस्य संज्ञा। तस्मात्पर यणा द्वावह
ष्टार्थत्वमेवं न्याय्यमिति बोध्यमित्याहुर्नवीनाः। शार्ङ्गदृशोसवरे। तन्न। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावे
न व्यवहारस्य हेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यात्। यणास्वकृन्निरुक्तदन्तविध्यभावे तस्य हेतुत्वानाश्रयणाच्च। वारिदेवद
त्तिष्ठतीत्यादौ तदन्तस्य संज्ञायामपि व्यवहारोपपत्तेश्च। न च वारीत्यस्यांगत्वेनास्तीति वाच्यं। न लुमतेत्यस्या
नित्यत्वेन हे वारे इतिवत्तत्संभवात्। तस्मादेकवचनग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्य ग्रहणमिति तत्त्वं। भवान्दिशपिव
स्य मानग्राहेत्वांगाभावेन नादेशव्यवहारस्य त्यक्तत्वाच्च। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। एङ्ह्रस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित
विशेष्यताशालिनः संबुद्ध्याक्षिप्तस्यांगस्य हल्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालित्वेन व्याख्याने हे क
तैदितीत्यादौ नातिव्याप्तिः। एवं चोभयोरुपादानं सार्थकमिति दिक्। यत्तु संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति। संबुद्धेः प्रत्य
यत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादौ तस्योपस्थितिः। स चात्र योगपत्तपापेव मन्यते इति भावः। प्रत्ययेऽङ्गत्वमारोप
स्मात्स विहितः इत्यादिपरिभाषार्थः सांगस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुमानरूपाक्षेपस्तु नात्र फलाभावाच
था नुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं वत्तथेतस्त्रे तदनुमानेन संबुद्ध्युपपत्तिर्भवति। किं
च प्रत्ययस्योत्पत्तावेवापेक्षितेपि ज्ञानेतदपेक्षत्वाभावेन शाब्दे तदाक्षेपे मानाभावः। अत एवांगस्येति सू

न चाकृते
स्यादवस्थिता
२

एम.
५०

चैतस्यान्तेप्रत्ययइत्यधिकारः कार्यइतिपक्षेप्राकरोदित्यादावुपसर्गास्त्वर्वमडादित्यादित्याशंक्यप्रत्यय
ग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेरितिपरिभाषोपस्थित्यासमाहितेभाष्येनत्वेगाक्षेपेतोतिदिक्।अंगस्येत्यस्या
र्थस्यहेतवश्राविति स्त्र्याद्वलित्यनुवर्ततेइत्युक्तेनवीनैःशब्देन्दुशेखरे।तन्न।भाष्येयथैवेत्यादिनाअंगस्येसस्यप्रयोजना
निप्रत्ययेइत्यनेनाविसिद्धानीत्युक्तेन तु ततैवाग्रहः।तस्यदोषदुष्टत्वात्।तथाहि अंगस्येत्यधिकृत्यका।निपुन
रंगाधिकारस्यप्रयोजनानिनिरुत्तदुरुत्तमित्यादौहलइतिदीर्घाभावः।तथा किंमित्याणपरूपामित्यापरत्वे त्यादौना पा
मिदीर्घोन।तथादधिसनोतीत्यादौदीर्घोन।ब्राह्मणाभिस्सेत्यादावैस्त्वन।प्राकरोदित्यादावुपसर्गात्स्त्वर्वमडादौ
न।युष्मत्तामेत्यादावाकल्पचहितावत्वमित्यादौ ततेश्च।कुमारीश्वामित्यारौनुट्न।प्राणाइत्यादौमुकून।कुमा
रीकापतीतिकुमारीकइत्यादौकेणइतिह्रस्वोन।दधियानामित्यादौदीर्घोनश्च श्लुइत्यादौतत्वेनेत्यादिप्रयोज
नान्युक्तानितानिसेत्तिप्रयोजनानिअर्थवद्ग्रहणेप्रत्ययग्रहणेसंग्राह्याणीतिसूत्रस्यार्थवत्प्रत्यय इति प्रकृत्यांग
कार्यस्यभाष्येप्राकोदित्यादौतुउपसर्गात्स्वर्वडादौप्राप्नुतः।किंतुप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादितदंतविज्ञानादि
त्युक्तेः।केयटेतुभित्तत्वेपरिहारोनोपपद्यतेवर्णग्रहणात्।अतएवाव्यापकत्वमस्यपरिहारस्येतिमत्वाहा।अथवे

तर्कचंद्रिका ५१ 51

तिा अत्तोभिस्स ऐस्मिसादिषु विविभक्तित्वान्भिसादीनां प्रत्ययेन संबंधो दुरूपपादः हल इति से प्रसारणाद्दीर्घ
त्वे च निरूक्तदुरुक्तमित्यादौ न यक्त्कृतं भवतीत्यनेनापस्तद्येपि दोषाभिधानान्निर्दुष्टंऽगाधिकारएवं ग्रन्थे पाति
तिसूचितं। अतएव सर्वैरपि ग्रन्थकारैरङ्गाधिकारेणोवप्रयोजनानि साधितानि।। न खलु कानिचिदप्रयोजना
न्यत्यथापि साधयितुं शक्यानीत्येवं परं नत्वङ्गाधिकारप्रत्याख्यानपरं येतन्मवदुक्तं संगच्छेत। स्यात्तदेतदेवमग्रहे
श्वेत्याकिं यत्तो मन्थं वद्ग्रहणमप्रत्ययग्रहणपरिभाषायो निर्वाह इति न्यायमतःपक्षः। न च भिन्नत्वे दोष इति वाच्यं
।न वर्णग्रहणेष्विति परिभाषाज्ञापकेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वस्यैव ज्ञापनात्। एवं च न वर्णग्रहणेष्विति
परिभाषास्वीकारेण लाघवात्। एवं च यथाश्रुतमूलस्य व्याख्यासंभवे भेक्काव्याख्यानमनुचितमिति दिक्।।
यदपि अनुमानेन संभवतीत्युक्तं। तदपि न। अनुमानेऽनुमेयातिरिक्तफलवत्त्वनियमाभावात्। अस्तु वाग्यस्यो
पनीतभानमात्रे पः अङ्गस्य प्रसपक्षाप्यत्वात्प्रत्ययस्याङ्गव्याप्यत्वोत्क्त्वचिप्रत्ययेनाङ्गाक्षेपः त्क्वविधौ तस्म
त्ययाक्षेपः। यदपि किंच त्यादिमानाभाव इत्युक्तं तदपि न। प्रसपयस्याहतौ अङ्गापेक्षाभावात्। अपिच। अ
त्र पूर्वग्रहणं शक्यमकर्तुं पूर्वसवर्णग्रहणानुवृत्त्याज्ञांतेइत्यत्रैवैकदेशानुवृत्त्यावार्थसिद्धेः। न च द्विमात्रत्वाप रम०
त्तिः। पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धेःमीत्यस्य व्यर्थतापत्तेः। न च कुमारी मित्यत्र त्रिमात्रप्लुतसंपादने चरितार्थत्वेन ५१

सामर्थ्याभावे पूर्वग्रहणं प्रकृतमात्रस्येत्यर्थकं अयवामीत्येकादेशोत्तरं सुपि चेत्यनेनात्र प्राप्तदीर्घत्वाग्रह
णमिति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात्। एतेन पूर्वस्य वर्णाउत्पन्नवृत्त्यैव सिद्धे पूर्व
ग्रहणं तु राममित्यादौ ह्रिमात्रत्ववारणायेति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तं। अत्राजग्रहणानुवृत्तिरपि मास्तु। न च
विशिष्टस्य पूर्वत्वापत्तिः। अचि निमित्तमिति निर्देशेनैव सिद्धेः। अत एव काशिकायामचीति नानुवर्तितोय
स्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृ। अत्र प्रत्यये परे इत्यादिरंगमित्येव वक्तुमुचितं। प्रत्यये परतः संनिधाना
त्प्रत्ययनिरूपितप्रकृत्यादेरेवांगत्वमित्यनेन स्त्री ई पति भवामि भविष्यामीत्यादौ नातिसिद्धिः। आद्ये प्रत्य
यस्य सुप्निरूपितांगत्वेपि स्त्रीशब्दस्येपतिनिरूपितांगत्वाभावे नेयङ्प्राप्त्यभावात्। अप्येनिरूप्यनिरू
प्यनिरूपकभावः यथान्यासेपि अश्वश्यमाअयणीयः। अन्यथा सुप्निरूपितांगत्वेन तत्रेयङ् दुर्वारः। न च
भाष्ये योगविभागेन साधितं प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषासिद्धि
रिति वाच्यं। तल्लक्षणन्यासेपि संनिधानाघतच्छब्दावध्याहृत्य न यापि यत्नाक्ष्तेः स तदादि तदन्तस्य ग्रह
णमिति वक्तुं शक्यत्वात्। यत्तु प्रत्ययविशिष्टस्येति। किं च राजपुरुषइत्यादेन लुमत्तेति निषेधात्पूर्वपदेप

तर्कचंद्रिका दत्वाभावेन न लोपानापत्तिरिति भावस्तथा ततोप्याधिकस्येति। देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिश्य द्धो
५२ पत्तरे सुपे निमित्तीहल्स्य लुङः पर्यंतांगत्वात् तस्य लुङः पूरत्वेन तस्य देवा सूर्वे नप्पुडापत्तिः। अंगसंज्ञायाः प्रत्यय
52 निमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपितांगस्यार्थस्य द्वैलभेत्वादिति भाव इति नव्यैरुक्तं शब्देन्दुशेखरे। तत्त्वासुवे
तस्य पदसंज्ञां प्रति कार्यित्वेन न हि कार्यानिमित्तत्वेनाश्रियत इति परिभाषया पदसंज्ञारूपकार्ये अत्र तिसु
पोनिमित्तत्वाभावेन न लुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः। न च भत्वर्थायिनेनिनारिविषतीत्यत्रैव कार्यानुभवत एवं तथे
तिवाच्यं। प्रकृतेपि प्रत्ययलक्षणेन विशिष्टस्य कार्यानुभवस्याविशिष्टत्वात्। पद्म प्रत्ययग्रहणाभावेपि
विशिष्टस्य नांगसंज्ञाफलाभावात्। न चोरदित्यादौ प्रत्ययस्यानाक्षेपे परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिकेन्द्री
वाप्रवृत्तेर्न संप्रसारणो इत्यस्याप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणासिद्धिरेव फलमिति वाच्यं। व्याप्येनाभ्यासेन
व्यापकस्य प्रत्ययस्याक्षेपसंभवात्। नहि अव्यवहितस्यैव तेनाक्षेपे प्रमाणं फलं वास्ति। किं चैकवच
नं संबुद्धिरिति सूत्रे सुसंबुद्धिरिति न्यासे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाविशिष्टस्य संज्ञा नाशंक्या। गस्य गुणः राम:
संबुद्धाविति व्यवहाराच्चेति भवद्दीक्षितास्तत्रापि जुसि चेत्याहोत याव्यवहारां दृगसंज्ञाविशिष्टस्य नेति तत्पापि ५२

सरूपाणामित्यादिनिर्देशेन हल्ग्रहणानुवृत्तिर्वा ५

पि

वकुशकवत्वात्। पदृत्ततोधिकस्येत्साधुक्तोतदृपिना। यथान्यासेसप्तम्यंतप्रत्ययग्रहणाभावेपि अंगसंज्ञाया:
पस्त्वाकुङादिविधिस्तदंगमितितन्दावभावितामात्रेणप्रत्ययनिमित्तंत्वासन्निमित्तोगत्वमादायैवोपस्थितत्वे
नाङादिव्यवस्थोपपत्तेः। एवंचयथान्यासेपिप्रत्ययइतिमास्तु। ङइदित्यादावभ्यासग्रहणेनापिप्रत्ययाक्षेपसं
भवेनवक्ष्यस्साद्दिप्रयोगसिद्धेः। एवंचप्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारइतिपक्षेपिदोषाभावः। बहुवचनेङ्
स्येत। अत्रझल्यितिमास्तु। नचरामाणामित्यादावतिव्याप्तिः। सन्निपातपरिभाषयातदप्रवृत्तेः। नचैवंसर्वेषां
इत्यादावव्याप्त्यापत्तिः। तस्याः अनित्यत्वस्यावश्यकत्वेनेष्टानिष्टत्वेनव्यवस्थोपपत्तेः। ननुजश्शसोरपिएत्वाप
त्तिरितिचेन्नासवर्णदीर्घेणबाधात्। यद्वाङतोवृद्धिर्लुकिहलीत्यनुवर्तनात्। बहुवचनेकिं। रामाभ्यां। पत्तुरामस्ये
तिप्रत्युदाहरणंपरिभाषाप्रवृत्तसामर्थ्येनंचतदसत्। अनित्यस्थलेलक्ष्यैकचक्षुष्कतायाः आवश्यकत्वेनसन्नि
तत्त पातपरिभाषाप्रवृत्तौबीजाभावात्। इष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौन्यायस्यनिर्विषयतापातात्। अत्रबहुवचनङीत्येवसु
वचं। नचज्ञानयोरित्यादौनुमापत्तिः। अंतरंगत्वाद्धृतोकृतेऽङंततत्वाभावात्। नचवर्णादांगंबलीयः। समानाश्रय
त्वाभावेनतदप्रवृत्तेः। यद्वात्रतन्म्रहपरिभाषयासन्निपातपरिभाषयावानिस्तारः। पदाबहुवचनस्येडित्यस्तु
। एतेनज्ञानयोरित्यत्रनुमायत्यातन्यासस्वेङनेनवीनोक्तं अपास्तं। ह्रस्वनद्यापोनुट्। पत्तुशब्देंदुशेखरेन

तर्कचन्द्रिक वीना आहुः। यत्तु नु उ इति योगविभज्यनुदीर्घे यः। न घापद इत्यनेन दीर्घान्तान्नेव घाप एवेति नियमार्थं
५३ केन दीर्घेषु न दोषः। हलेतान्नेत्येतद्वचनं तु यथैवेत्सर्थकेन षट्चतुर्भ्य इत्यनेन हलन्तेषु न दोषः। एवे
53 ह्रस्वग्रहणेन कार्यं तत्र नान घापइत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्न घाप एवेति नियमपरतयापि व्याख्यातु
कत्वेन नदीत्वाभ्यो योऽर्हस्त्वेपि दृष्टत्वात्त्वदुक्तनियमे दृढतरप्रमाणाभावेन च मतीनामित्यादौ तु उ
नापत्तेरिति। तत्राहुः स्त्रोपि आग्रस्येवाह्वालिंगेपि श्रुतिरवदइत्यादौ तद्दर्शनेन कुमारीणां कुमारीत्या रीति
दौ प्रथमलिंगग्रहणे चेत्यनेन नदीत्वदर्शनेनोभयोस्तुल्यत्वात्। यदि तत्र गौणमिति ब्रूषे आखे
ति तथा च विनिगमनाविरहादुक्तभयविधनियमः। ननु तथापि मतीनामित्यादौ दोषस्तदवस्थ इ
ति चेत् नोऽकारप्रश्लेषेण तत्सिद्धेः। वस्तुनः हि अनिष्टार्थो शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हतीति भाष्यात् ल
तेल क्ष्यदर्शनात् दीर्घविषयक एव नियमो भविष्यतीति दिक्। आदेशप्रत्यययोः। अत्र प्रत्ययपदे
[illegible]मात्रदवयवेलाक्षणिकं। तत्र तां प्रत्यग्राहकं तु हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः सातिग्रहणं चाते षाष्ठ०
न साहित्ये समन्वा वादेहसिद्धेः। प्रत्ययस्येव विषयभेदान्देदस्वीकारे तु साहित्याभावात्सोत्रत्वाद्दृढस्त्र ५३

तिल्ल आचष्टेति सपत्नितंतः क्रियते रि

पणमिति कृशः एतेन सौत्रत्वाद्दृष्ट इति मनोरमायां स्त्रसंवेधहृद्यार्थक इति तत्त्वान्तरग्रे यथ्वापा
स्ततः पतु सिद्धान्तरत्नाकरे तत्त्वबोधिन्यां चादेशाव पवग्रहणेति स्वरइत्या दोषत्वापादनेन तत्त्वान्तरपर
स्यपि सजि स्पृशि स्पृहि सर्वनाम्नामित्यनेन निषेधात्तत्र षत्वाप्राप्तेः एवं च तिस्र इत्यत्र सकारोच्चा
२८ रणाभावमत्वाभावमाशंक्य [illegible] त्यत्र सकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वापादनमयुक्तमिति स्वरइत्य
त्रैव सकारोच्चारस्य चरितार्थत्वादिति दिक्। ननु दधि सेचावित्यादौ षत्वापत्तिः न चोत्तरपदत्वे चापदा
दिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यापदादिविषयत्वेनोत्तरवर्तिसुपा प्रत्ययलक्षणे
न पदत्वात्सात्पदाद्योरिति निषेधान्न दोष इति वाच्यं दध्नः सेचाविति विग्रहे तत्त्वे भवेपि सोप
पदात्तिचे वि चि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यनेन कृदन्तेन स
समासे तदसंभवादिति चेत्। अत्र केचित् अनभिधानान्नेदृशे कच द्रुवृक्तापक्षे तत्र विजेषनो
त्पद्यत इति बहुलारुमाहा। अन्ये तु गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वमाहुः भाष्यकारास्तु पदद्वयादिति पंचमी

तर्कचंद्रिका समासमाहुः। तत्रानभिधानमनित्यत्वं चागतिकगतिकं। पंचमी भयेन सेतु बहुसे चादिसिध्यर्थं
५४ बहुव्रीहुर्वइतिवचनं कर्त्तव्यो इति गौरवं। मन्मतु प्रतिभाति। स्यातेरिति पृथक् सूत्रे तत्तः पदात्। अग ३२
तं सुबंते चोभय विधं गृह्यते तत्र दधि सेचादिक्त्योदा सुबंतं बहुसे चादित्यादे शक्यमिति यथा से
54 मवे वोध्यं न च शक्यपदं भाष्यासंमत्तमिति निरूमित्तव्यो नोर्विशइत्यत्र निरापि पदं विशिरपि पदं स
६५ वैं सर्वं पदादेशादित्या दौतद्दर्शनात्। एवं चोत्तरपदत्वेत्य त्रा पदादि विधावितिबहुव्रीहुर्वइति वचनकर्त साति
व्यं इतिलाघवं। न चेशक्यपदत्वस्वीकारेण पदादिरितिषत्वनिषेधप्रवृत्तौ वुभुक्षतौ स्यादावपि निषेधा ग्रहणं
पत्तिरिति वाच्यं मंत्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशेन ~~साति ग्रहणे~~ न प्रकृत्सु तत्त्रप्रत्ययस्य निषेधाभाव
वोधनात्। एवं च राजपुरुषेष्वित्यादावपि नातिप्रसंगः। अन्यथोत्तरवर्त्ति सुपापदत्वात्षत्वनिषेधः स्या
त्। न च स्वापकाप्रयुक्तो गौरवं। तद्धात्वा ~~दिवि~~ ~~मेष्वि~~ त्यादिसिदावपि नातिप्रसंगः। अन्यथोत्तरवर्त्ति सुपा
~~पदत्वात्षत्वनिषेध~~ धापिरामेष्वित्यादिसिध्यर्थं तदावश्यकत्वात् इति दिक्। भाष्येत्तरपदत्वे स्त्रिवा
र्तिकं भस्याख्यातं। तथाहि स्वादिष्ठि त्यत्र सुतिङ् तमित्यतः सुवित्यनुवर्त्त्य स्वादिषु पूर्वं पदं तद्व राम०
५४

अन्यथा सकार एवाविदध्यात् इति भावः॥ न च षः प्रत्ययोतिस्यादिति वाच्यं॥ षकारोच्चारणसामर्थ्यात्॥ न च [illegible] कारा भावे अकृ
सार्वधातुकयोरिति दीर्घ [illegible] ॥ सन्निपातपरिभाषया तदप्रवृत्तेः॥ यत्तु तत्राक्ङिङि तीत्यनुवर्तनात् नानतप्रवृत्तिः इति नाचेत्यं

यवभ्रन्तं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदसंज्ञं एवं भसंज्ञायामसर्वनामस्थाने यजादौ पूर्वं भसंज्ञं तदवयव
भूतं यदि सुबन्तं तदपि भसंज्ञं। एवं च परमवाचावित्यादावुभयविधपदत्वनिषेधः स्यात् परमवाचेत्यादौ
भत्वात् कुत्वाभावसिद्धिः। उणाकोः। विश्वपासु। यत्तु रामस्येति प्रत्युदाहृतं व्याख्यातं तच्च शरदं दुरोमवरे णाड-
सीति सूत्रे सकारोच्चारणमिरणाकोरित्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावइति। तन्न असन्यक्। विश्व
पास्विति निर्दिष्टप्रत्युदाहरणासंभवे रामस्येत्यादौ सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव व्यावृत्तिसिद्धेः अनुवृ
त्तितात्पर्यफलकत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात्। न च सुपोपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात् लिट्सुप्रशा
न्सु इत्यादौ चरितार्थत्वात्। सर्वादीनि सर्वनामानि। यत्तु तद्गुणसंविज्ञानादिति वृत्तीकसुपादायतस्या
न्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्यान्वयित्वेन यत्रेत्यर्थः। आयः संयोगसमवाया
न्यतरसंबंधेन संबंधी यत्रान्यपदार्थस्तद्गुणत्वं तदतिरिक्तस्वस्वामिभावसंबंधेन संबंधिनस्तत्त्वे ज्ञ
हुणत्वं नागयज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेपि तत्संनिहितत्वावछिन्नवहु
व्रीहौ तद्गुणा तद्गुणत्वमुत षष्ठ्यर्थवहुव्रीहावेवानाद्यः। प्राप्तोदकः ऊढरथः उपहृतपशुः उपदशाः अ
1 नत्वमस्त्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरिं [illegible] न्यौः। अत्रेदं वक्तव्यं। किं बहुव्रीहि 2

तर्कचंद्रिक
५५
55

त्वा

सप्तविंशाद्यादावतद्गुणत्वेपिस्वस्वामिसंबंधेनसंबंधिनस्तत्त्वाभावात् । नञ्समासेतद्गुणसंपर्थबहु
व्रीहौसंयोगसमवायातिरिक्तसंबंधस्याप्रसिद्धत्वेनप्रायःपदस्यव्यर्थत्वात् । भवादिःसर्वाद्यो
षड्इतिसूत्रेमहत्ताप्रयत्नेनसंयोगस्यसंबंधत्वाभावप्रतिपादनेनपूर्वापरविरोधाच्च । किंचना
गयज्ञोपवीतीत्यस्यासाधुत्वेनकर्मधारयान्मत्वर्थीयइतिनिषेधात् । यदितुहृदमसर्पवान्वल्मी
कइतिवत्साधुत्वेषष्ठीसमासेनवातद्यापिबहुव्रीहिप्रकरणेतदुपन्यासनैव्यर्थंसुकूवाससंभोजये
त्युदाहर्तुमुचितं । यदितुमत्वर्थेपितद्गुणातद्गुणत्वेस्वीक्रियतेतर्हिदंडिनंभोजयेत्यादौत्वदुक्त्यासंयो
गस्यसंबंधत्वाभावेनषष्ठ्यर्थत्वाभावात्स्वस्वामिभावसंबंधएवप्रत्यासत्त्यातथाचदंडस्वामिकेए प:
वभोजनंस्यात्ननुदंडसंयुक्ते । मदुक्त्यातुदंडसंयुक्तेइतिद्गुणत्वंतत्रानचभोजनकालेदंडसंयोगोना
स्तीतिचेन्नकिंततः । दंडिनंपश्येत्यादौदंडस्यकार्यान्वयित्वेनतद्गुणत्वसंभवात् । नहिसर्वत्रकार्यान्वयित्वेए
वतद्गुणत्वमितिनियमः । किंचिद्दर्शनेनापितत्संभवात् । यत्तुतस्मिंहेरितिप्रतीकेतुयादृशपदेनचसवेना
न्वोव्रीहितत्वाभावः । तदेतत्संज्ञाभ्यांवृद्धिरैचेत्यादौनाममवयवसंज्ञाविशेषधकत्वेनविहितविशेषणेफलाभा पत्र.
वादितिभावइत्युक्तंवैयाकरणनव्यैः । तत्रापरमसर्वस्मैइत्यादौस्मायाद्यभावरूपफलस्यवकुंश्च ५५

कत्वात्। तस्मात् तदंतसंज्ञाभावः परमसर्वस्मै इति न फलं। एवमकज्ञपि न फलं। सर्वनाम्नः प्रातिपदिकविशे
षणे सर्वांतप्रातिपदिकादित्यर्थसंभवात्। न च समासप्रत्यये इति प्रतिषेधः शंक्यः। तस्यानित्यत्वात्। प
दघितत्तिलिति। अथ एवं सर्वनामत्वेन [redacted] नतु निर्बाधः। सर्वनामप्रकृतिकसमन्यायेन तत्त्वाभावा
दिति भावः इति। तदपि न तत्रापि सर्वनाम्नः प्रातिपदिकविशेषणे सर्वांतप्रातिपदिकाद्यासमभीत तदंतादि
त्यर्थसंभवात्। एवं च सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधेः फलं चिंत्यं। अत्र सर्वादिषु उभशब्दपाठोऽनर्थः। न चो
भकौ इति प्रयोगसिद्धिः फलं। अन्यथा अकजभावे कप्रत्यये द्विवचनपरत्वाभावेनोभयेत उभयत्रेत्यादा
विवायच्छसेगादितिवा च्याउभाद्दुदात्तो नित्यमिति योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतयानित्यमित्यनेन द्विवच
नपरत्वयोग्यस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तवृत्तौ अयजित्यर्थकेनात्र तदभावात्। द्विवचन [redacted] परयोग्येति विशे
षणान्तृतसिलादिभावृत्तिः। वृत्ताविति [redacted] विशेषणादुभाभ्यामित्यादिव्यावृत्तिः। उभशब्दपाठप्रत्याख्या
नं कुर्वत्तो भाष्यकाराणाम यमेवार्थः संमतः। कैयटे तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनव्यर्थबोधकत्वेनात
सो स्तु अव्ययत्वेन तदबोधकत्वमित्यत योरयजभवृत्तौ प्रवृत्तो च विशेषउक्तः। एवं च लाघवान्दाष्य
संमतत्वाच्च मदुक्तं एवं नित्यमित्यस्यार्थ उचितः। एवं च नित्यमित्यनेन द्विवचनपरत्वाभावे तत्राप्तु

णकचंद्रिको मशब्दादुत्पन्नो द्विवचने लुका नापहृतं ततोन्यत्रापि जितित्तत्परिष्कारं च स्वीकृत्य सर्वादिषु मशब्दपाठं च
स्वीकृत्य भाष्यकारस्य मौ टिवादेपरत्वपरमनोरमाग्रंथे तत्स्यात् ग्रंथश्च अपास्तः। यत्तु अंतरंगत्वादि
५६ ति सत्त्वप्रतीकमुपादाय शब्देंदुशेखरे उक्तं। नांतरंगवलीयस्त्वस्याप्ययं विषयः। युगपत्प्राप्त्यभावा
56 त्। असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यादि तु। अंतरंगोत्तरं बहिरंगप्राप्तेः। तदुभयमपि पाक्षिकं। यथोद्देशपक्षे
तत्संभवेपि कार्यकालपक्षे युगपत्प्राप्तिसंभवात्। लक्ष्यानुरोधेन कार्यस्य प्राधान्येन च कार्यकाल
पक्षाश्रयणस्यैवौचित्यात्। तत्पक्षांगीकृत्य प्रवृत्तमलस्य तद्धारव्यात्। निर्मयोद्देशपक्षाश्रयेणाविड
न स्यादनुचितत्वात्। यदपि अंतरंगे कर्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगप्रवृत्तेरनयावारयि
तुमशक्यत्वात्। बहुराजस्य याजेः षत्वादिति। तदपि न। प्रवृत्तांतरंगकार्यविरुद्धबहिरंगकार्यप्रवृत्तेः क्व
चाप्यदर्शनात्। यदपि यथोद्देशपक्षाश्रयणे अंतरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तौ च तत्र यथोद्देशे उभयप्राप्तिबोध
इति वार्त्तिकमप्रत्याख्यानपरमेव स्यात् पूर्वांतरमिति भाष्ये मानं। तत्र याहि द्विर्त्रिः शब्दप्रवृत्ति काले पजेतस्यजेस :
शीविषये पुंस्येव षानाभिधानमिति तद्दाशयः इति। अपयन्त्यपांतरपक्षे भाष्याशयवर्णनं। तदपि न। राम
यथोद्देशपक्षाश्रयणेपि पूर्वप्रवृत्तांतरंगबाधायोगात्। न चैवं नेम शब्देपि विकल्पो न स्यादिति वा ५६

र्थो ऽनर्थकप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन तन्नान्तरंगमपि बाधित्वा विकल्पप्रवृत्तेः अन्यथा
शक्यं क्षुद्रुपहेतुमित्यत्र नपुंसकत्वस्य बाधापत्तेः । अत्र अव्ययान्तरमिति तु लाघवानुरोधादुक्तम् । तत्र शब्दलाघ
वे सत्यपि बहुतरयोगविभागगौरवात् । वार्तिककारमते वचनारम्भगौरवात्तत्रकारेणापरिभाषा
स्वीकृता । किंच भाष्यमप्यव्ययान्तरमिति नित्यमित्येतद्विषयकं न तु द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्येतद्विषयकं
तथा चानभिधानमिति भाष्याशयं वर्णानमुधैव । यत्तु तथापीति कौमुदीप्रतीकमुपादाय प्रत्ययग्रहणेन
तदन्तग्रहणं प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिद्धये न उत्तरोत्तमेत्याद्यर्थं परमकतरस्याव्यप
देशिवद्भावेन कतरस्य च संज्ञासिद्धेरिति भावः । तत्र मानमाह । केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात्केवलाभावात् ।
यद्वा प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोजनं संज्ञाप्रवृत्तिप्रयोजकं सर्वार्थवाचकत्वमित्युक्तं नवीनैः । तन्न केवलयोः सं
ज्ञायामपि परमकतरकतरेत्यादौ सर्वनाम्नः परत्वमुपजीव्य शीभावसुडादिप्रयोजनसंभवात् । एवं च
विहितविशेषणतो कुत्रापि नाऽप्रयणीयमिति लाघवं संज्ञोपसर्जनव्यतिरिक्तयोः स्वार्थपरयोः सर्वार्थवा
चकत्वसंभवात् । यत्तु सर्वार्थप्रवृत्तिकत्वात्सर्वार्थकत्वाद्द्वितीयमपि ना अकजादिसिद्धिस्तु सर्वान्तप्रा
२२ तिपदिकादित्सर्थेनेत्युक्तमेव । किंच संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नेत्यस्य बाधो विनोक्ति लाघ

तर्कचन्द्रिका

५७

57

वांतर्बहुव्रीहौ। यत्तु मतुप्स्वहणामिति निमनोऽस्मात्प्रतीकस्तु यादाय षष्ठ्यन्यदिति सूत्रे प्रष्ठे त्यादावेंतरंगत्वात्तज्जा
तस्यतु कानिवृत्तये तत्क्रियते मतुड्ङि द्वैयासामर्थ्याच्चेनांत्य स्वरः। वांछा[illegible]दिप्रकृतिकक्विवंतादेरतु अप्र
युक्तत्वेन लक्षणाविषयत्वैवनेति उक्तं नवीनैः। तन्न। नांमर्थिके लोपविधिरनभ्यासविकारे इत्यनपेक्षात्वा व्या
वृत्तिसिद्धौ मतुड्ङि द्वैयेन वांवाछादिव्यावृत्तिसिद्धौ अनभिधानाद्भ्यणस्यप्र्यथलात्। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति
। यत्तु के संघातग्रहणेतीत्यादौ लुकि गन्निमित्तकादेशानिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानाल्कृतस्तदा च षष्ठे लुकु
प्रत्यापत्ति श्चेतिवचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिंत्यं। लुक्यपि प्रत्ययलक्षणास्सलाप्राजाएने यइत्यादावि वाक्कृत
स्यह परिभाषाया अप्राप्तिः। नलुमतेतिनिषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्यएवेति स्पष्ट
मेव। तस्मात्तु युष्मयोगे जानाति पुष्पेण योजयतीत्येतत्साधके पुष्प्ययोगेस्तीति वचने भाष्यकृतप्रत्या
पत्यनुवृत्तिर्हि न्नापि कातंत्रेऽहि च जोरति घिति परतः कुत्वमित्युक्तं नवीनैः। तन्न। के संघातग्रहणेतीत्या
दौ लुकि निमित्तकएव वधादेशः स च लुग्वकारस्थंमतः। तथा च न लुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या निमित्तवि
नाशे नास्तु रेवकृतस्यह परिभाषया वधादेशाप्रवृत्तौ [illegible] प्रकृतिप्रत्यापत्तेर्व्यर्थत्वेनानाकृतत्वस्यह प राम ५७
रिभाषानित्यत्वज्ञापनसंभवात्। किंच। अत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिः स्वीक्रियते उतनानाघं

ग्रक्षन्निमित्तत्वं विनाप्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन तन्निमित्तत्वे च न लुमतेत्यस्य प्रवृत्तेस्तुभयथापि प्र
त्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। नाप्यः प्रत्ययलक्षणासत्त्वादिति भवपुकेव्याघातात्। द्वन्द्वे चेति। बहुव्रीहावि
ति बहुवृत्तेः चिकीर्षितेत्यर्थः। अत एव समुत्पन्ने तत्र गुरुनिर्देशोपि सार्थकः। अन्यथाद्वन्द्वमात्रालाघ
वाद्द्वन्द्वे इति प्रथमं तमेव पठेत्। एवं च द्वन्द्वे पानीत्यादिमनोरमाग्रन्थो वयवसर्वनामसंज्ञानिषे
धदूषणापरः तद्व्याख्यातः। अथ ~ अन्नगर्भश्चावेणेव पराहतत इति दिक्। विभाषा जसि। जसि विवक्षिते द्वन्द्वे
चेत्यनेन प्राप्तो निषेधो वा स्यात्। न च निषेधाभावे शीभाव इवाज्ञातात्पर्यविवक्षायामकचिव
णाज्ञमतरकेऽस्याप्यस्मादिति वाच्यं समुदायपतिषेधवादिनो विमते जसः शी। जसि सोऽत्रः समस्या
नुगीति क्लिष्टव्याख्यानेपि अवयवस्य निषेधाभावेन तादृशप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। न च जहत्स्वार्थ
वृत्तिरिति पक्षेऽवयवस्य निरर्थकत्वादज्ञातार्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्तीति वाच्यं।
अवयवनिषेधवादिनापि तद्दुःशकत्वेनेतस्य दोषस्य दूषणाभिनिवेशास्य जसः इति गुरवः। तत
व्याख्यानस्य चव्यर्थत्वात्। इतरकशब्देन समासे तु तत्प्रयोगसिद्धत्वात्। एतेन किं च विभाषा ज

इति२

तर्कचंद्रिका सिद्धमनेन फलाभावादेव पूर्वनिषेधाभावे तत्साहचर्येणाप्याधिकारानुरोधेन चंद्रदेवेत्यस्याप्यवप
५८ वनिषेधफलाभावो शब्दलोकेनापास्तौ तानुदापनिषेधवादिमते यत्फलं शीभावरूपं तत्तदेवावपव
निषेधाभावादित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन फलाभावादिति अविचारिताभिधानात्। नहि जसः शीति वि
58 हितविशेषणमिति प्रागेवोक्तं। तरापाजरसं स्यतेरस्य अत्र शब्दानुशासनाच्छब्दस्याविशेष्य
त्वेनोपस्थितत्वाद्धायवाद्धजरस्येति पुलिंगेनैव निर्देश उचितः। एवं चैकदेशविकृतेतिपरिभा
षायाश्चापितोपयोगः॥ स्त्रियां तु प्रातिपदिकग्रहणे इत्यनयोत्तवन्द्रावेन वाप्रवृत्तिः। यत्तु विमन्श्चा
देशेभ्यः परत्वाज्जरासिस्तु सेगतेर्विभन्मादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्। अत एव जराम्या
इति सूत्रे जरां सीत्यत्र नुमजरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा
त्वदीत्याशिभोस्त्वर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमाविप्रतिषेधासंगतिः
७।४ स्यदेवोमनमतु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वशीभावप्रवृत्तेस्तत्संगतिः स्यादेवेत्याद्युक्तं शब्देंदुशेखरे
नवीनैः। तन्नाषष्ठेवर्वचनेजासेइतस्य सर्वैरपि साधुत्वे [illegible] सीकृतस्याभावप्रसंगात्। न च भा २न
ष्यप्रामाण्यादिष्टापत्तिः। तस्यान्याभिप्रायत्वात्तथाहि। न पुंसकस्येत्यत्र सर्वनामस्थानेति रा.म.०
५८

प्रा२

विषयसप्तमी।पदेशिभावस्यैवपदर्थत्वेनंननुहाउसीत्यस्येत्यमिप्रायेणैवमत्वेपरत्वात्कारसितु
कं।पदन्नोमासिति।अत्रप्रभृतिग्रहणंस्याद्यर्थंतत्रशब्दत्वेनएवंचमांसपचनीत्यादिसि
द्धिः।पत्तुसाद्यर्थंसुत्वेनमांस्यचनीत्यादावपिनलुमत्तेतिनिष्ठियानित्यत्वात्सादिपरत्वेवो
ध्येशब्दत्वेनसाद्यर्थमित्यन्यान्नत्वाशोकष्यत्रग्रोगेष्विसस्यवैयर्थ्यापत्तेः।नासिकायापत्र
सहृद्देषुनसितिभाष्यपठितवार्त्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चोत्रासन्यंप्राणमस्त्वित्यत्रापितद्धदेवशास
दिपरत्वोत्रत्रसुप्रभृतिष्वितिवाशेशासभृतिष्विसुत्वान्यत्रक्कविदेवप्रवृत्तिर्बोध्यते।अतएवपाद्
न्निशाग्रहणंचरितार्थंतेषांहिविधानमपिकोशासिद्धत्तपातत्रव्यवस्थार्थंतापाएववक्तव्यतयासु
प्रसत्वपक्षानेप्रवृत्तोतस्यासंभवेननतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेत्तुःशब्देदृशोवरेनच्याः।तत्राशब्दत्वेनसा
द्दश्येक्वविदेवेतिज्ञापनेनसूत्रवार्त्तिकयोःसार्थक्यात्।एवंचसर्वत्रैनिमत्त्वेनसमाधानेक्वेशो
पिनेतिलाघवं।अन्यथाभवद्रीत्यात्रापिमांसपचनीत्यादाविविभक्तिपरत्वंसंभवेनवैयर्थ्यस्य
तुल्यत्वात्।किंचपद्दाघादेशानौच्छान्दसत्वेनलोकेप्रवृत्तिःक्वाचित्कीतत्रापिसाद्यर्थत्वेनप्रवृत्तिप्रवि
क्काचित्कीतुभयत्रापिलक्ष्येकचहुष्कृताङ्गमतोगोरवात्लहीणेकवहुषाततापामापिसिध्य

तर्कचंद्रिका र्थं तदावश्यकत्वात्तावत्स्तुतेस्तत्र शास्त्रप्रवृत्तिः सिद्धेति तदर्थं भाष्ये ऽशास्त्रप्रवृत्तिरिष्यपि दृश्यते कुहोश्च
णीत्यभिधानात् । द्वितीयपितस्यापि त्वेकच हुष्वता पा आवश्यकत्वेनाहूतोपितत्विमिष्यैवमिति देः । नव
५९ तुमति भातिसूत्रमेवानावश्यकं पादादि पर्यायाएवपदव्याघदयः अतएवकोशे उभयोरूपादर्शनेन
54 हि क्वचित्स्थान्यादेशयोः पर्यायेष्वपादानेकोशे दृश्यते । न च तत्स्वक्रोष्टुरित्यादिविघवस्थ्यार्थमिति
वाच्यं वेदे विपरीतप्रयोगस्यापादयितुमशक्यत्वात् । लोके तु ... तेपि सूत्रेऽव्यवस्था पा आभावेन तस
द्धैकच हुष्वतत्येव व्यवस्था संभवात् । अतएव स्थानिनामनुपादानान्नहि स्थान्यादेशभावे स्थान्य
इष्टो७ नुपादानेष्वक्वचिद्दृष्टं । अल्लोपोनः । ननु राजकीयमित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनाल्लोपः प्राप्नोति । अ
त्र अल्लुकुसूत्रे भाष्यकारैर्द्वेधायमाहितत्वात्तथाहि । एकदेशविकृतमनन्यवदन्यष्टानिर्दिष्टस्याराज्ञः
केचेत्यत्र राजशब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न लनितिलोपाभावः । अथवा पुनरस्तु विशेषेण श्वादीनां संप्र
सारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तव्यावृत्त्यर्थं तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते अल्लोपोनः नका
रान्तस्येति । इह सूत्रे ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्यकारैर्द्वेधा व्याख्यातं तथाहि । अन्नकारान्ते रा०
न्तस्येति । इहसूत्रे ... प्राप्नोति अनेन त्वाविकारेत्यसदेशस्य कार्यं नवत्ता ५९
स्यलोपे प्रयोजनं तत्त्वागात त्वादित्ति इत्यत्रापि प्राप्नोति

त्तिन दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं अनो कारं विशेषयिष्यामः अनीयोकार इति। एवमपि अन
साम नसेत्यत्रापि प्राप्नोति अन्कारेणांगं विशेषयिष्यामः अनाकारं अन्कारांतस्यांगस्यानो योकार
इति। एवमपि अनस्तन्नोत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि कार्यकाले संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थि
ते दृष्टव्या भस्येति तत्रोपस्थितं वृद्धिमिदं भवति यचि भमिति तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः
अनाकारं यजादिपरस्यानो योकार इत्यादिना परिभाषां विनापि सिद्धिः सर्वं का स एव परिहो स्तर्वे हृत्कृः।
वृत्तिकारैस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि अनेत्यवि कारेति परिभाषामाश्रित्यान्तेतस्य भस्यांगस्याकार इति व्या
ख्यातं। न च साम्माष्येण त्यान्यायातेति क्रमितव्यं न हि मरुगाः संतीति यवानो ध्येतो। तस्मात् धान्येतस्याः परिभा
षायाः प्रयोजनानि तद्दर्थमेषा परिभाषा कर्तव्येत्येतदुपसंहारात्। एवं चात्रेतस्य भस्यांगस्याकार
स्य लोप इति वृत्तिकारादिव्याख्यायाः यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे च संभवात् अंगाव यवोऽसर्वना
मस्थान यजादिस्वादिपरो यो निति व्याख्यायास्तु कार्यकालपक्ष एव संभवादेतदाश्रित्य मनवीनोक्तेत
त्वं उन मनुचितमितिदिक्। यत्तु भस्येति प्रतीकमुपादाय यांगस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः। एतेन भलस्य व
षणोऽप्रत्ययवस्वश्वशब्दयोरपि विधाना भेनन प्रत्ययात्तोप इत्यपास्तमिति शब्दरत्नोक्तं तदपुक्तं।

माष्यरोत्याकार्यकालपक्षाश्रयेणपचिभमित्यस्योपस्थितेर्वाच्चेपपदार्थत्वेनाशंकासमाधान
योर्गमत्राविरोधगतत्वात्। अथवानानेनमस्मन्नाविधीयते किंतु नलोपाभावोनिपात्यते एवं चायस्मि
न्येतत्स्हितेनेतिव्याख्यानमेनुपयुक्तमितिदिक्। आदरणादिति। एवं स्यादपि विधौ स्थानिवद्भावइति
पक्षेत्वेऽन्वायदत्येवात्रगत्वमिति मूलेतु शब्देनाप्यसः स्त्रचितः। स च फलाभावाद्दोषबहु
ल्यान्नाप्यविरोधाच्चेति। तथाहि वीमेदित्तमाश्रित्य ति कः। अपीपचत्वितिप्रयोजनत्रयमुक्तं। तत्तु
विहितविशेषणेन स्थान्यादेशयोः कार्यस्योद्धरणार्थत्वेन परस्माहच्चर्येण यथाक्रमे साधितं सक
लत्रैककार्यैः। एवं च फलाभावः स्पष्टः। प्रविगणय्येत्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्सोरयादेशो
न स्यात्तथाहि गौरित्यादौ स्थानिवद्भावेनैकृते ऊङ्‌स्यात्स्ववृद्धेरिति सुलोपश्च स्यात्। एवं च दोषः
ल्पषष्ठः। आपन्नात्मनादौ स्वविधावाडादिस्थित्यर्थमपरविधाविति वक्तव्यमिति पक्षे पं
च मीसमासे भवोपि नास्ति एवं च माप्यविरोधः स्पष्टः। एवं चापरविधाविति वक्तव्यमित्यन्या
स्यां तरेपि पंचमीसमासोवक्तशक्य इति भूवद्युक्तिभाष्योशयानवबोधनिमित्ता न हि माष्यका
रेणपयामसेस्यापपित्वादिति यत्तत्कते व्यमित्युक्तं येन भवद्युक्तिं संगच्छेत किं च प्रकारांत

रेणानिर्वाहस्तत्रारत्त्वाघ्राप्येणसूत्रस्यव्याख्यानमनुचितं।इदंचसमर्थःपदविधिरितिसूत्रेद्विविधं
सामर्थ्यपरिभाषाचेतिपक्षेयावान्व्याकरणोपदेशस्तस्यसर्वस्यसंग्रहेपियुक्तसामर्थ्यंतन्निमित्त
ग्रहणाकर्त्तव्यत्वेनलाघवेसत्यप्येकार्थीभावःसामर्थ्यंपरिभाषाचेतिसूत्रमभिन्नतरकंभवतीत्य
नेनभाष्येणसूचितं।व्याख्यातंचकैय्यटादिभिस्तथैवाथतुअल्विधित्वादितिप्रतीकमुपादायएवमे
कइत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेषुचसर्वत्राकारोनविवक्षितः।आदेशएवविवक्षितः।अन्यथानिषादकर्षूश
ह्यादेर्हृशेठञिव्यजनरूपकादेशेकशब्दस्यजात्वात्कल्लोकेणइतिह्रस्वानापत्तिरिदंठस्येकइतिसू
त्रेभाष्येकैय्यटयोः।इदमुपलक्षणं।सन्निपातपरिभाषयापिकादेशवारणंबोध्यमितितव्येरुक्तौ।त
त्राकेणइत्यत्राप्यकारस्योच्चारणार्थत्वेनव्यंजनमात्रेककारेह्रस्वविधानात्तत्त्वग्रहणेपीतिनि
षेधाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाःअप्रवृत्तेः।नचातिप्रसंगः।व्युत्पत्तिपक्षेएकाधाकेत्यादिष्व
वत्सर्थंतद्धितग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकेनैवनिरासात्।अव्युत्पत्तिपक्षेवार्त्तिकाभावेलिंगग्रहणेने
तिबोध्यं।एवंचयथाश्रुतेवव्याख्यासंभवेतादृशव्याख्यानमनुचितंननुतथापिककारादित्तौहिते
तिप्रसंगस्तद्वदस्यइतिचेन्न।भाष्येकंठःपेठः।शठइत्यादाविकादेशव्यावृत्त्यर्थं।ठस्येकइत्यत्रस्वरितेत्त्वा

तकिचंद्रि
६१
61

च्चारणादुवाच्चापिंस्वरितोच्चारणेन स्वरितप्रत्ययाकारविशिष्टोयः ककारस्तस्मिन्परतोहृस्व इत्यर्थे
स्वीकारेणावर्णस्यप्राधान्येनाश्रयणात्परिभाषाप्रवृत्तौ नैषादकर्षुक इत्यादिसिद्धिः। यद्वा मनोर
मायां ० स्येक इ सिद्धेव्यर्थतद्धितिबोधनार्थमुत्पत्रे देशे पविधेये चाकारस्याविवक्षितत्वेनत्रोद्देशेऽ
प्यविधित्वसंपादनार्थविधेये तु ० प्रत्ययाकारेणैवसिद्धे व्यर्थतद्धितिबोधनार्थमुभयोरुपादाने नतुग
देशत्वावच्छेदेन। एवं च प्रत्ययाकारप्रयोजनं तत्र प्रत्ययाकारविवक्षायामर्थकादेशस्यानिनितत्र
हि के ० इत्यादिव्यावृत्त्यर्थ स्वरितगुणोच्चारणेनसार्थकात्तरपत्वस्यानिनिप्रयोजनेपूर्वोद्देशे ० नि
त्यत्रतूच्चाद्देशेएवविवक्षितत्वेयथेसुसुक्षतात्वेक इत्यादौ। एवंचनकाप्यनुपपत्तिः। किंच प्रत्ययेऽ
विवक्षितत्वे ० स्येत्यत्राविवक्षितत्वमागतमेवतथा च संमुग्धपार्थ च कारस्यासंगतिः यो न तु क्ष्मे
क्षुस्यषमेवा। एवं मिकादेशस्यातिव्यतप्रत्ययेऽस्यादेशविधायकेसूत्रे ० स्येक इत्यत्र चेत्यर्थ इति
स्थानन्यादेशयोरित्यस्त्वविवरणोपि बोध्यः। न च पंचमी समासान्ताश्रयणोमाथितपुतः क्विपि माथि
ताच्चरतीत्यर्थे ० किमातिथिक इति भाष्यप्रहृत्तरूपासिद्धिरिकादेशापवादकादेशप्रवृत्तेरिति वाच्यं पंचमी राम०
तीपि पंचमीसमासे आदिष्टादेचः पूर्वस्यैव परस्यापिस्यानिवद्भावाभावेन कादेशप्रवृत्तेरिजागा ६१

रुकलात्वात्तस्मात्काष्ठशृगेवन्नास्तीतिवन्नस्थितपक्षेः क्विपोदर्शनमित्येवंतत्वं।अस्तुवान्नस्थितावच
रतीत्यर्थेन्यातित्कइत्येवरूपं।नस्थितिकइतिरूपेतुनस्थितेमतापृतस्येत्यर्थएवा।अतएवकेय्य
टेनव्याख्यातंसन्निपातपरिभाषाप्रनाश्रित्येति।यत्तुपरसाहचर्यस्यवलीयस्त्वादितिदिकृइति
मनोरमाप्रतीकमुपादायदृिगर्थस्तुएतदर्थेपंचमीसमासस्यावश्यकत्वेतितत्ताहि।परसाह
चर्यस्यबललेशानाभावात्।विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देनशास्त्रीयस्यैवग्रहात्तु।मोविस्येनांगतद
ग्रहेरित्यादिस्तुतेवानेः।तत्र।परस्यासोभवस्यपेतिश्रचुःपरस्मितिसूत्रस्थनाष्यविरोधीत।
नवन्दिदिपिविभाषागमहनविदविशांतुदविदोदश्रेत्यादौपरसाहचर्यस्यस्वीकृतत्वात्स्वानव
माष्येपंचमीसमासेनैस्तातिथिकेत्यस्यसाधितत्वात्सआवश्यकइतिवाच्यंतस्यतत्राग्रहा
भावात्।वस्तुतस्तुसुकृतांतात्कइत्यत्रागविशेषणात्तदंताविधौतांतादितिलघोतग्रहणात्सामर्थ्या
प्रत्ययोपदेशेतांतादित्यर्थलाभान्नातिथिकेसाहोदोषलेशोपिनास्तीतिसिद्धांतः।एवंचमनोरमा
दिसकलग्रंथनिर्वाहेतइव्याख्यातम्।स्त्रीदिदृवाधनेनतदूषणमनुचितमितिदिक्।आङोनास्त्रि
याम्।अत्राङोस्त्रियांनइतितनगितिवासुवचां।पुसीत्येवसिद्धेऽमुनाकुलेनेतितपुंसकेनडागमसिध्य

[illegible]

तर्कचंद्रिका

६२

62

र्थं क्रियेमाणाण्वीपोग्रहणसामर्थ्यान्नुत्वं स्यनासिद्धत्वांऽस्य थवाप्रत्ययइत्यादितिर्दे शात्पूर्वत्रासि
द्धत्वेत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्यानमुनेत्यस्याभावेपिरूपसिद्धिः। अत्रैवतात्पर्यंग्राहकं पुंसात्येवकि
द्धेः स्त्रियामितिकरणं। एतेननुम्यिवाक्तुंऽस्र मुषोकुलायेत्यादावसिध्यापत्तेरितिमनोरमायेथुःनु
म्यप्यस्तुइतिमकाकपुपाद्यायाप भावः तत्रैणनाभावेनकारेवकार्यंतप्रतिऽस्न्यंप्रतिचवहतेकार्यंत
रप्रतिपुभावोनासिद्धइतितदर्थः नुस्येवास्त्विति पाठएवकारोप्यर्थः उच्चारणार्थत्वादिति तत्रैणोच्चा
रितेद्वितीयेनेशाद्धेइत्यर्थःइतितन्मात्रग्रथस्थापास्तः। किंच यथाश्रुतेपितत्राघाऽस्यणामनुचि
तमेवनेसत्राकारस्योच्चारणार्थत्वेनसाह्यादन्यातभावेननवानकारेकर्त्तव्येइतिमनोरमार्थःस्या
धुःनतुमेवद्धक्ततत्रैणोतिगोरवात्। अवधेःऽत्राऽहणानास्तुऽोनउत्कारिष्यतेऽनथावदिलोपे
त्वोपत्याविति दिलोपापत्तिः। पत्यावैश्वर्यइतिनिपातनेनदिलोपामा
सिद्धमगाविति नवस
वसिद्धेः। नचविशतीतितिलोपापत्तिः गच्छतोपरहारादिभ्यइतिनिर्देशेनतिलोपमावसिद्धेः। नच
स्वरेमेदःतिलोपकेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणादाकादेशेएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिऽभयथाप्युदात्तत्वा
तातत्याचस्वरेरूपेवाविशेषाभावादंहणंमाप्येप्रत्याख्यातं। पतुनेत्संज्ञइतिमनोरमामतीकमुपा

६२

दर्दचिंसं तत्रविंशतिशब्दत्वामावात्॥नहि सोपःकथंनारणी॰ यद्दतिचेत्र अहः
छस्वारवेतिसूत्रस्यायतिविंशतेडितितिकीयतेतत्रतच्छितेइत्यत्रनतीयतिच्छितेस

द्दघेषमपितद्भुक्तिर्क्षि सा तस्यलोपइतिसूत्रभाष्ये इत्त्वाणगोर्थांनामपीत्त्सकलस्यसत्त्वमुक्तत्वान्नद्द
तु क्तेनवीनैः तन्नातान्द्दशाभाष्यानुपलम्भात्। यद्दपिक्षाद्यीमास्त्वदितिप्रतीकमुपादायभिन्नकालस्या
वयस्यर्थत्वात्तस्येतिभावः।नचञ्ञोविदर्थस्येतिप्रकरणेनसमासवाधइत्वानेनदायोपिवाध्यइतिवाच्यं
।प्रतिपदविधानाषष्ठ्यान्तसमस्यतइतिवार्त्तिकानुरोधेनतत्रतथाकल्पनेपीहतथाकल्पनेमानाभा
वादिति।तद्दपितमयुह्नेशाकल्पस्येतावनार्षउत्पादितिनिर्दिशद्भमानस्यात्रापिसत्त्वात्।अन्नङ्सोन
काराकारेणनुनासिकत्त्वेनैत्त्वेज्ञानफलाभावाच्च।एतेनतत्त्वेकोणाकारस्त्रूच्चारणार्थइत्त्वेकइतिकेषां
चिदुक्तिरपास्ता।अचत्त्वरकाम्र्रतपः।इहस्त्वेसत्तुशाकसंज्ञाप्रदेशेषुहलग्रहणेनैवसिद्धेः।हलग्रा
ह्योपादानमेकहेत्तुकहोनतुसुनुपेतेसीतिप्रत्ययैःप्रकृतेराद्यैषोइतिव्यवहारविकोषांविरित्याहेदाघ
मोरारनुलोलस्तुतिस्यएत्तेकलोनतुसुतिसीतिप्रत्ययेःप्रकृतेराद्यैपेऽतिखट्वानिक्कोषांविरित्याहेदाघ
ग्रहणंविनापिसिद्धेरलघार्थमितिचेत्तन्नवहुअप्यसीत्यादोसुलोपानापत्त्रः।तस्मादिद्धा
ग्रहणंविनापिसिद्धेरलघ्वर्थमितिचेत्तत्रवहुग्रपसीत्यादौसुलोपानापत्तेः।तस्मादिद्धा
भित्यादाविवक्षावेतातात्प्रहृतिरितिव्याख्योयांकेवलेतुव्यपदेशिवद्भावेनाएवंचदीर्घग्रहणंमा
वेऽतिवहुइत्यादावतिव्याप्तिरेवनतुवहुअपसीत्यादावव्याप्तिः।यःसकर्त्तेत्यादावतिव्याप्तिरव्या
तिरप्तिनात्यदादीनामअन्नङ्साविस्तुभेयत्रापिविवद्धितनवाऽपयत्णात्तयसःइत्यत्रहतेतप्रहृति

त्वाभावात्। पद्यहल्ङेतस्य प्रवृत्तिर्त्वेपिततः परलोपाभावात्तस्य हादीनामद इत्यादौ परसप्तमीत्वेपिनदो
षः एवं श्राविष्यासुजातः श्राविष्ठ इत्यादौ तद्धितेषु कित्त्रीप्रसंगस्य पललुकि प्रत्ययलक्षणेनावृत्तलोपेति
व्याप्तिः ननु छते दीर्घग्रहणे अस्य खीड् द्वंद्वहत्तस्य इं द्वंद्वन्द्रोरित्यादौ दोषस्तद्वस्य इति चेत् सत्यं।
ऊ ई श्रा श्राविति प्रश्लेषेण दोषाभावात्। एवं च दीर्घग्रहणामनुत्यज्ञा एवं च हल्ड्याभ्यः सुतिसिहल्ड
ति सूत्रमस्तु। मनोरमायां तु हल्ङन्तात्संयोगान्तलोपेन च साधयित्वा ज्ञापकसोरितिन्यासे न किंचिद्दू
षकमित्युक्तम्। ननु छाव्यग्रहा श्रा ममत इत्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घेनापृक्तेः
।तथाहि अस्त्रीत्यादौ यणप्रघवाछत्रमित्यादौ तु कुत्वं न स्यात्। यत्तु न लोपात्त्राव संयोगान्तलो
प इत्येतस्मिन्नर्थे ज्ञनेस्य संबुध्यंतस्य चेति व्याख्यानेन दिसंबुध्योरिति यत् ज्ञापकं तन्नवीने
विभक्तिसंयोगान्तलोपविषये सिद्धत्वाभावज्ञापनं द्वारे तिशेष इति व्याख्यापनदोष इत्युक्तं।
तन्नातादृशव्याख्यापितेपि अनुपपत्यभावत्वात् पदज्ञापत्तेनुपपत्तिस्तद्वैवुहितेन चाप्यनन्तु
यलिकिंचिदपि। किंच ज्ञापकसोरितिन्यासे सुपीत्यादौ दीर्घो न स्यात्संयोगान्तलोपं बाधित्वा संयोगा
दिलोपे रेफातत्वाभावेन वोरुपधाया इत्यस्याप्रवृत्तेः यदपि परमनिष्कर्षे हहल्ङ्ज्ञापकसोरितिसूत्र

न मनस्त्विमसु क्तौ तदपि न श्वविभाषाऽज्ञमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् न लोप इति दीर्घो न स्यान्नि
त्योऽग्रहणमपि कर्तुमिमं वाऽप्यलघुत्वेन नवीनोक्ततत्समर्थनं तु नमः सन्म्यकाः स्वतन्त्रे छस्यमुनेर्नि
यतुमशाकत्वेन भाव्यमेतत्सम्भवेऽपि स्वायन्ने शब्दप्रयोगे ऽवाचक्रशब्दप्रयोगायोगोदिति न्याये
नासमदादिप्रयोगे तदयोगात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणात् इदं शलिङ्गप्रकारान्तानिरूपितवि
शेष्यता शालिप्रयाक्ति तेविधेयर्थमिति वृत्तिकृन्मतात् तेनात्तणोऽितीत्यादिसिद्धिः। भाष्यकारास्तु
तणहद्र्मितिसूत्राविनेत्यनुवर्त्यात्तणोऽिति साधयित्वस्य नियमार्थीत्वमाहुः। युक्तं चैतन्नियमा
र्थत्वाविधेयर्थेलप्रहेतुमसुहृषदित्यादौ दीर्घो दुर्वारः। तदर्थमत्तणोऽितीत्यादिसिद्धेऽपि यत्नान्तर
मास्थेयमिति गौरवं मन्त तु प्रतिभाति अत्र लोपेऽस्येव सूत्रमस्तु सर्वं सूत्रोत्प्रत्ययस्येमनु
वर्तत स्थानिवदिति चात प्रावप्रत्ययलोपे स्थानिवदेवे समर्थः। अन्नस्थानिवद्वत्स्यदंतद्दिशे
षधमाश्रितपरंतेन सुहृषदित्यत्र दीर्घस्वरयोर्वावृत्तिः। शब्दाधिकारमाश्रित्य स्थानिवत्स
द्भ्यता दशाख्याख्याने मानं तु लोपे इति सूत्रकरणमेव। अन्यथा तस्य व्यर्थत्वापत्तेः। वस्तुतस्तु त
दपि मास्तु सुहृषदित्यादौ दीर्घः अत एव च पैणक्ष यणाणसंतस्यैवैवसोऽमिनसीअलोमोपसी

तर्कचं
द्रिका
६४
64

तिस्वरोपि मन्त्राहुश्च येणापर्युदासेन वा अत्र यमागमः संतस्यैवेति वक्तुं शक्यत्वात् । ननु मतागमस्य
अंगस्यागमनोगसर्वप्रतिषिध्यते ति न कर्तीत्यादावागमो जायते चेति गुणो न । अहं दृ दातीत्याद
वनागमो ऐकाच्छ्रासिध्यति । अत्रागमस्येति सुत्यजा पूर्वविधावित्यनुवर्त्तनलुप्ते तन्निमित्तकस्यैव
स्य विधौ कर्त्तव्ये न स्यानिपरत्वस्य र्थं संज्ञावात्वा । एतेन लुमत्प्रत्ययपर (तो यः पूर्वं सत्त स्यात् इति न
तोलव्यांगसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यं मागमतावेत्यर्थः । तेन पंचेत्यत्र पदसंज्ञा भवति । एज
पुरुषाहोमसज्ञानां अगसंज्ञातु प्रत्ययोद्देशलाभ्रत्यसंज्ञाकाले जातातिष्ठत्येवातत्काले कार्यं
भावाद्ध्यप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सतस्यालव्यागसेज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेरिति श
वे. दृशे रवोक्तमगस्पे संगीहृत्य व्याख्यानं फलाभावाद् पास्तं । अंगेत्यादि तिष्ठत्येवेत्यंतेन तत्काले सा
दिसेत्यंतस्य विरुद्धत्वात् स्वानं च तत्कालेत्यादिप्रवृत्तेरित्यंतः । अर्थः कार्यकालपक्षे ऽतो न विरोध इति वा । स
। यथोद्देशपक्षे दोषस्पतदवस्थत्वात् । त्रिशु मरूपादिति । ननु सामम आकमिति सूत्रे भाष्ये ऽलिं
गे पुष्पदृसुदीस्तु तं तेतद्वेषप्रथमयोरितिति सूत्रे पुष्पानित्यादौ तस्मान्छसो नः पुंसि पराणपरेणाभा
ष्पेणात याम्रवमोनं संस्काहितिसूत्रोशिर्मीनुमादिभिः प्रुम्पहाघा देशानां विप्रतिषेधपरेणावार्त्तिकेनत

न्ताप्येणावविरुद्धमितिचेत्तन्नालिंगमत्वेपितद्बोधकप्रपरिहितेइतिभाष्यात्मनिप्रेतत्वात्। एवंचतंत्रीत्यादौ
टिलोपमाहात्म्येवृत्तापूर्वाराणीपः। नतुलिंगाभावादितिदिक्। ओत्रत्र्युः। पुंस्तुल्ये। पङ्क्तःः। अपङ्यीत्या
दाविवोच्चारणार्थत्ववारणायेतिशब्दे॥ शेखरे तन्त्रानिजांत्रयाणामितितिनिर्देशेनयथान्यासेसोतशाकाय
ड्वास्तिन्यासेपिवारणासंभवात्। तस्मात्त्रियद्दानत्कयोतीतिणिचिक्विपित्रिदितिरूपंतत्रापङ्रूपेविशे
षस्तन्दावात्मात्रयादेशःःहेतः। नचगोणात्वात्तत्राप्राप्तिरितिवाच्यंअत्रपुंकारणेनगौणोपिप्राप्तिस्वीकारात्।
तस्मात्त्रियत्रीणामित्यस्माधुरेवायदित्रिदित्यत्रानभिधानेतदायजित्येवस्तुवचायंतु ज्ञोतुसवर्णादी
र्घइति।ङ्देतुसंभवनामात्रेणएषांऊँइङ्दृतौचसप्तम्यर्थइतिस्तत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानभिधानादितु
कंप्रादेङ्शेखरेनवीनेः। तन्त्रापायपीपपीवातप्रमीत्यादौतोसप्तमेकवचनेप्रसर्वैःस्वीकृतत्वेनतत्रस्वे
ष्टयानभिधानेमानाभावात्। ननुयपीपपीवातप्रमीत्यादौनामत्वेतत्रापिस्मरसीयदीतिभाष्यानुपप
त्रिर्मानमितिचेत्तातस्यपूर्वपच्छाभाष्यस्यसिद्धोतात्वव्यापकत्वात्। भावाद्पूर्वपदस्यभ्रदितिस्विधांतभा
ष्यदभिधानस्येवुन्नाप्यत्वात्। पद्मामाष्येस्त्रीलिंगोदाहरणात्स्त्रीलिंगएवेतत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारेणभाष्यानु
पपत्यभावात्। यद्दिवोदाहतिरणीयमितितिहषतर्हिऊकारेणसाहवर्यादिति।तस्मुहि। स्त्रीयामेवसंभवाद

तर्कचंद्रिका ण्क्विवंतेति। आचारक्विवंतात्कर्त्तरीत्यर्थः। अथवा मीङ् माने इत्यस्मात् न तु माङः धातोः। तस्मिन्नोत्वमव
६५ कारादावितिवचनादीत्वासिद्धावातान चतस्मात्क्विपि वा तेप्रमाइत्यपि स्यादितिवाच्यं। वातप्रमीरिति
65 उणादिसूत्रेण तस्मात्क्विबभावज्ञापनात्। अन्यथा धातुभेदेन रूपद्वयसिद्धौ किं तेनायत्नेनसि
द्धौ यत्नाभावार्थं चदितिचेत्तर्हि अनभिधानान्न तस्मात्क्विप ईत्वमवकारादावितिवार्त्तिकप्रत्याख्या
नपक्षे तु न कश्चिद्दोषः। न च पापानः शंस्याइत्यादावीत्वापत्तिः भाष्यप्रयोगान्नेव निर्विचारेव
प्रवृत्तिरित्वीकारात्। एवं च दधातेः क्विपि धीरिति भाष्यं संगच्छते। एतेन दधातेः क्विपि धीरिति भाष्यैक
कदेशस्तु क्तिरितिशब्देन्दुशेखरे नवीनोक्तिरपास्ता। हेवहुश्रेयसीति। अत्र उत्वे कृते ह्रस्वविधानसामर्थ्या
ह्रोणो ना अन्यथा वापदेन घोर्गुणाइत्येव ब्रूयात्। एवं च ह्रस्वस्य गुण इति गुणग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघ
वं। यत्तु प्रक्रियाप्रकाशे वापदार्थो नाह्रस्वः ह्रस्वनघोर्गुण इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्। जसि चे
त्यत्रैकदेशोस्वरितत्वप्रतिज्ञापाह्रस्वपस्येवानुवृत्तिरिति भाष्यस्पष्टं। अवार्थानां गुणास्तु वक्तुमशक्याः
। अतः घोवंतले शोके मातस्य द्वनयो रपीतिरभसा घुक्तानः शब्दस्य पाषार्थत्वेन गुणापत्तेः ह्रस्वग्रहणोत्व राम०
इत्युपस्थित्या जंतो वा पदे ग्रहणाभ्रदोषः। तस्य नपुंसकत्वेपि हे वारे इतिवत्स्याद्धो गुणः स्यादेवागुणान्तु लेक ६५

पदोपस्थितत्वं वेत्याद्यावपि अनापत्तिरित्युक्तं नवीनैः शाब्दे दुर्ग्रहत्वात्। तन्न। आनित्यस्यत्वेन लक्षणैकवचनस्य कृता
पाः आख्यातप्रकृतित्वेनान्वितत्वमतांगस्य तस्याप्रवृत्तौ विजाभावेनानः शाब्दे समस्तबुद्धिपरत्वाभावात् नदीसाहचर्य
र्येणाख्यालिंगस्यैवार्थस्य ग्रहणाद्वानः शाब्दे गुणप्रवृत्तेः॥ अर्थवार्थेतद्योः संभवव्यभिचाराभावेनैकपदो
नुपस्थितत्वं वेत्याद्यावपि दोषाभावः। यदि च विदिगेतोपि अर्थवार्थकः स्यात्तर्हि नदीत्वादेव सिद्धत्वात् यैकग्र
हणेन ग्रहणं सन्नर्थके स्यात्। तस्माद्दोषाभावाल्लाघवाच्च प्रत्ययैकव्याख्यानमेव युक्तं न त्वेतेषां गौरवादि
कृतान्नघाः अइवत्तु मतिः। यत्तु स्याट्ट्ठेति प्रतीकमुपादाय मतस्याटः योग इति स्त्रभाष्योक्तेः टट्ठेति न्या
सेनतु वृद्धिरेचोति विधेयांश आटइत्युक्तं कुमरशाकः। अस्य योहस्तं नित्यत्वं व हिवाणो याट् सूत्रस्थाता वित्यप
कर्षणाद्यन्याय्यत्॥ वृद्धिरेचीत्यस्य तु परस्परूपं बाधकमिति बोध्यमित्युक्तं शाब्दे दुर्घटत्वेन वीनेः। तन्न। आन्तर्य
काप्रतिहतानां विप्रतिषेधबलाबलमिति न्यायेनातो गुण इति पररूपेऽकरणकार्यत्वापत्तात् तत्र आमुच्यत्वा
ररूपं बाधित्वा वृद्धिरेचोत्यप्रवृत्तिसंभवात् तान्तरत्वादादत्तानुटत्वाघातइति नुहुवाधनार्थं तत्रार्थकमिति
वाच्यात् तत्र योजनत्वे हस्वनद्यापो नुडित्यत्रैवडेन्तेत्येव ब्रूयात्। यत्तु इह परत्वादिति। सहेतुक ऊति न्यायाश्रयणा
दिति भावः। स्यर्थं चेदेहस्वनद्यापइति अत्र न्यायेये यथीहा ऽपवादेन बाधस्सर्वेष्वन्यविकाशत्वात्। अपवादो नु

तर्कचंद्रिका
६६
66

गदीर्घत्वस्येति दीर्घो किति इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनागमादेशयोरपि नत्वसत्त्वात्। तथा पुनरवकाशेन बाधे
ऽपवादस्य त्वनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः। अत एव गुणोऽत्त्वे सत्यपवादत्वाद्बलादिशेषं न बाधते किं तर्हि अ
नवकाशत्वादिति गुणोऽपृक्ते ऽलुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तेः पादः पदिति सूत्रस्थ शब्दोत स्माऽस्याऽनित्ययोराग
मोः परत्वाद्दामिति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरित्याहुर्नवीनाः शब्देन्दुशेखरे तत्त्वानिरवकाशेनोत्सर्गबाधे समा
वेशो न स्यात्। उत्सर्गापवादयोः समावेशस्य क्वाप्यदर्शनात्। तस्य चासाधुत्वे पादः पदिति सूत्रस्थावि
प्रतिषेधपरं भाष्यं मानं तथाहि। इदमिह संप्रधार्यं आट् माट् स्याट् क्रियतां आनिति किमत्र कर्तव्यं परत्वा
दामनित्यास्त्वाट् स्याट् कृते प्राप्नुवति आमन्यस्य कृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभ
योरनित्ययोः परत्वाद्दामिति। व्याख्यातं च कैयटेन आडादीनामवकाशः (वृद्ध्याः) कुमार्याः सर्वस्याऽ
ति। आमोऽवकाशः कृते याडादिषु बहुवचनाद्व्यवधानेऽपि प्रवर्तनात्। यदि तु प्राप्ते याडादिभ्यादेश आरभ्य
त इत्युच्यते ततोऽपवादत्वान्नित्यं बाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्य चानुसमावेश एव स्यादिति।
टरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य अत्रानेकाचोऽसंयोगादित्येवास्तु। य्वोरित्यनुवर्तते। तथा चाधात्ववयवसं
योगात्परो यो य्वादेस्तो मो धातुस्तदन्तोऽगस्य यणित्यर्थः। न च लुलुवतुरित्यादौ यणापत्तिः। उवर्णान्तस्य चे

राम.
६६

त्तर्हि सुप्येवेति श्नोः सुपीत्युत्तरसूत्रस्य नियमार्थत्वात्तान च सुपि चेत्तर्हि उवर्णान्तस्यैवेति विपरीतनियम
मापत्तिः। सुधीशब्देऽचि सुपि यणो निषेधात् अत्र धातुपदं नार्थक्योभयविशेषणमिति केचित्। अस्मा
कापाधातोरेव ग्रहणमिति तु न्याय्यं। इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजसुनायम
हसुतश्रीहरस्मभट्टविरचितायां तर्कचन्द्रिकायां अजन्तपुंल्लिङ्गसमाप्तिमगमत्॥ ५॥ छ॥ ओः। रमेति। अन्ते
कादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पद्यत इति केचित्तवाचाक्षो ष्ठ्र ग्रह इत्या देलिंगविप परिभाषाया
अभावरूपकत्वेन ज्ञापकत्वात् ओषेत्स्यादावस्तु चेत्स्यादेरिवाचापितस्याएवमव नियुक्ता। फले विशेषाभावा
त्। मनोरमायां तु प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिरुक्ता तदर्थं परन्तु परिभुवतित यापरिभाषया प्रातिपदिकत्वेन
व्याप्यधार्मिणां विशिष्टबोधेनेनन या प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्वनितं चेदं बहुव्रीहेः। घस्य इत्यत्र भाष्ये इति। तत्र
समस्तव्रात ध्याप्य धर्मीणामिति गुरुव्याख्याने फलाभावात्। परिभाषापांच व्याकर्षणे चित्प्रातिपदिकग्रहणात्तत्प्रमाण्या
भावात्तो प्रातिपदिकत्वाद्दित्तस्य स्वार्थत्वानुपहारा ज्ञानञ्च बहुव्रीहेरिति सूत्रस्थभाष्येनानामिति वाचां। न
तत्रैतस्यार्थस्यासंस्पर्शात्वात्। तथाहि। ऊधसोनङ् लिङ्गाधिकारो ऊधसो नङिति सूत्रे समासान्तप्रकरणे हला

तर्कचंद्रिका

६७

67

बहुव्रीहेरूपसंयोऽपत्र श्रोत्रिवक्रव्यां तत्रालीसस्पं संतसमनकारोजीषप्रतसपश्चात्त्रिपांभवतीत्यर्थो भ ॥ ८८
वति ऊधसुपोनदि । तिसमासांतेषु नपटितत्वात् । एवं च महोधाः पूर्णमपः कुंडोध्नी धेनुकमित्यत्र ङ नभव ॥
वतीत्याशंकाकेऽसमासांतनिवृत्त्यर्थं समासांतप्रकरणे बोधासोनङ् लिंग यामितिवक्तव्यमि । तिप्रि
तिसिद्धांतितं। मध्ये च शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं विचारितं । शेषाद्विभाषेति न च तत्त्वादिति वेत्तु भयोरप्य पसं
भवः प्रतिपादितः ङीषा बाधेन न च तत्तानां बहुव्रीहित्वाभावेन चेति । एवं च लिंगविशिष्टपरिभाषापात्रसं
स्पर्शोपि नास्ति । किंच समासांतेषु सानप्रवर्त्तनेऽन्यथा द्राणां राज्ञोत्यत्रापि राज्ञा हः सखिभ्यष्टजिति ट
चि पुंवद्भावेटिलोपे मद्रराजीति स्यात् । एतेन ननुङीषि ब्लूतेन दंतस्य बहुव्रीहित्वाभाव दहुव्रीह्य यत्कवाक त्वा
भावाच्च न चंत बहुव्रीहेः कवितस्यार्थपिकथं न ङीप्तिरिति चेन्न लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्सामेः केवलव
हुव्रीहेः लिंगमत्ससस्य विशिष्टाच्च बहुव्रीहेर्न चंतात्कवितिरूपार्थः स्यात् । समासांतविधौ लिंगविशि
ष्टग्रहणं नेति शास्त्रमस्यभाष्यंतु तदनित्यत्वपरतया व्याख्येयमिति भाव इति विवरणोक्तमप्यपास्तं
।करभोरुसीत्यादौ कवाप्यसान चंतबहुव्रीहेः कवितस्यर्थो व कुमप्यशाकाः। एवं चाशंकासमाधानयोर्गभंगत्वा राम.
वेतो बाधनत्वामनोरमासमर्थनेऽप्याग्रहश्चेन्न हीत्यं समर्थितं प्रातिपदिकाद्येत्वादयो विहितस्तेषां वं ६७

वंतावदपि भवंतीत्यर्थः। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चेत्यत्र सर्वनाम्नो स्याड्ङिसेवमनुवर्त्तनं चात्। तस्मा
अवड्ङेः स्त्रस्याभाव्यपरीत्यान्तस्योदात्तत्वे। एकादेश उदात्तेनोदात्त इति नेत्यनेन विधेः केवलोदात्तत्वापत्तिरिति तन्नयो
किमनुक्त्वा। चेत् सर्पीघुष्टानां निपातनवदन्तामुदात्त एव पठेनादोषाभावः। केचित्तु अत्र ह्रस्वह्रीरेत्सनंत
रं सर्वनाम्नो ह्रस्व पठः स्तुडिति पन्नाम्ना नतः आमि नित्ते स्वेव यदृत्यादि यथा न्यासं एवं च यादोह
स्वश्चेति मनोरमोत्से हितन्यासादपि मण्डूकप्लुतेः नाम पर्यस्य चानाश्रयणा लाघवं अ
थवा निसर्वनाम्नः स्तुडित्यनंतरमत्र पाठः याटो चेति वान्योसः कार्यः। एवं च महल्लाघवं यत्तु ए
कादेशस्येति प्रतीकमुपादाय सर्वनामशब्दे नेत्यर्थः। न चैवमप्यावेतत्वाभावः एकादेशानिष्प
न्नस्याद्वाभावात्। अत एव ह्रस्वदेत्स्यादोपपादिवन्द्रावेनाह्यमाश्रित्यावेत्तानिदिति सोऽयं पठक्तः
।पराद्विवन्द्रावेन तत्त्वेतु न लभ्या। उभयत्र आश्रयणोत्वादिवत्वाभावात् इति वाच्यम्। उभयत्र आ
श्रयणो त्वदभावस्य भाष्ये एकदेशानुक्तत्वे सिद्धान्तिसंमतत्वाभावात्। तच्चेति ङे-तेङ्णोच्या
तो वक्ष्यामः। परे तु लिंगविभावस्य भाष्येत्येकादेशिष्टपरिभाषयावंतस्य सर्वनामत्वं। आवृत्त
त्वतुपराद्विवन्द्रावेनेत्याहुः। इति शब्देन्दुशेखरे नपुंसके तत्र लामन्त्ले स्पष्ट विषयत्वेन तत्राह ह्रस्व

तर्कचन्द्रिका
६८
68

परमाणुभावेनोमपत्तेश्चाक्षरोत्तत्तादिवन्नावशाकायाः तत्प्रतिपादकभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वेन समाधा
नस्य च क्रममनुसन्त्वात् । यदि स्यादविषयकत्तदिति दूषेतथापि भाष्यस्य स्वेच्छयैकदेशयु
क्तिकथनमनुचितमेवाह वस्तुतस्तु तत्रापि सर्वनाम्नः इत्यस्य सर्वनाम्नो विहितादापः
ङि इति चेन्न स्यास्याडापश्च परस्य इति सूत्रार्थस्य भाष्यसंमतत्वेन दोषाभावात् । अवार्थेन घा
ऽस्वः । अवार्थे द्वित्वं यदाति भाष्ये उक्तत्वेनावाउत्स्यादिश्च इत्येतत्प्राप्तेर्भावरावासपुक्तेति
प्रतिपादितं । एवं च उल्लेकवतीनां प्रतिवेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकनकर्तव्यो । ननु जगदेवेस्या
दौष्ठ्य्हात्वाभावाद्धस्वो न स्यादिति चेन्न तत्र समासेन घच्छत्वाभावेपि समासान्तर्वावार्थ
घच्छत्वस्य सत्वात् । एतेन घ्यन्तरं यदोस्यागत्वाघुचारं वार्थकां तस्य ह्रस्व इति नियमश्या
रीराज्ञगद्देवेस्यादेह्रस्वो भवत्येवेति शाब्देदुःशेषवैनत्मोक्तमपास्तं नहि संबुद्धावितिविहितवि
शेषणं किंतु परविशेषणं तथा वितिच जगद्देवे सत्त्वे तत्स्य घ्यन्तत्वेन ह्रस्वसंभवेतादृशास्त्रेश
स्य व्यर्थत्वात् । यथा विजसोर्देशस्येति । याडाम्नविषये पूर्वविप्रतिषेधेनान्यत्र परविप्रतिषेधे राम:
धेनजसौ सिद्धत्वेऽस्यर्थः । नचैवमेत्वशानुह्याडामोनित्यत्वाद्देपुसत्ते पुत्र्यजादित्वाभावात्संनिपा ६८

तपरिभाषयाचजरसादेशस्यप्राप्तिरितिवाच्यं शब्दांतरात्प्राप्नुवन्विधिरनित्यइत्येतादृशानामप्य
नित्यत्वात् आकारांतरप्रक्लृप्तस्यैवापोगृहीतत्वादिति हेतोकस्येतिभाष्योक्तानाद्धाराएवंनसन्नि
पातपरत्स अपिदोषाभावः।एतेनयद्यपिजरसादेशस्यनिमित्तकसुपादायैवं चैवलक्षणानुदयाग
मोनित्यत्वान्पूर्वमेषुप्रवृत्तेषुकिंचिदजादित्वाभावात्कोपि संनिपातपरिभाषयाजरसोनाप्रा
प्तिरितिमेवोक्तः।यद्यपियाडाभोःजरसपेक्षयापरत्वात्तयोःकृतयोरेधेऽजादित्वविघातादंसंनि
पातपरिभाषयानजरसःप्राप्तिरेवमेत्वेपितथापियाडाभोःजरसपेक्षयाऽंतरंगत्वफलंदर्शयि
तुमाहाएवमितीतिशब्देंदुशेखरेनयोक्तमपास्तं।एतेनजरसउत्सादीनामसिद्धिप्रसंगात्त
त्वेचोक्तिःसंभवाभावादिष्टापत्तिःप्रदुष्करास्यानित्यत्वाभावेनविप्रतिषेधसंभवेपरत्वाद्
स्यैषवाचित्वात्किंचित्पूर्वविप्रतिषेधेनक्वचित्परविप्रतिषेधेनोक्तिःसंभवतस्तावत्प्रदुष्टे
त्वचस्तकलग्रंथकारसंमतत्वादेवसोपपत्तेः।अतएवापरत्वाद्स्यैषवाचित्वमाद्यकापि
र्वविप्रतिषेधेनस्यात्।यद्यपिअत्रपरत्र्योदाहरणेसूत्रभाष्यवार्तिकानांफलभेदःआपत

तर्कचंद्रि तितेषामनभिधानं नायथातिखट्वस्य अः आतिखट्वाः दत्मादेरितितत्दपिन ह्यार्ईपनिकोदीर्घमितआ
६९ देशोनस्थानिवद्दित्सर्थ केनह्याप्रग्रहणोदीर्घटुत्वने नहूस्वे स्थानिवन्द्वावनिषेधेनाभावेनदी
69 र्घतत्स्थानिकेसुतरामासाभावात्सुलोपाप्रवृत्तातिखट्वाः इतिरूपसिद्धावनभिधानस्यसमर्थ
त्वात्‌। एवमतिखट्वायेसत्र्याटो यनापत्तिः। अत्रकोनुदोनुविंत्येव। आप्स्थानिकस्था
निकस्याघुत्वाभावात्‌। ङितिहूस्वश्चात्रअप्रवृत्यनुवर्ततेतोहूस्वोदीर्घोवेतुभयमपिनाप्नोमि
द्वातितंप्रस्याप्व्विवितिस्त्रेणात्रतुत्रैवव्रूस्याम‌ः तह्रस्वप्रत्येसामान्याधिकरण्येनान्वयः दीर्घप्रच्चे
तुवैयधिकरण्येनचेहूस्वावितितिविभक्तिविपरीणामेनेतिविवेकः। अत्रवाचिहस्वश्चेतिसुवचंए
वंचवामीतिस्त्रेङितिग्रहणंचनकर्त्तव्यमितिलाघवंनचैवंश्रीणामित्यादोसन्निपातपरिभाष
यानुटनस्यादितिवाच्यंतस्याः अनित्यत्वात्‌। यद्वास्याम‌र्थलम्बप्रत्ययनिरूपिताचीत्यस्याविशेष
णत्वाघस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषयाविशेष्यप्रत्यययुपुरत्यस्याविघातात्तन्निपा
तपरिभाषायाअप्रवृत्तिः। यद्वासोहूस्वश्चेतिन्यासः। एवंचनकोपिदोषः। यत्तुअजहत्स्वार्थी
पद्दोवितितत्समतीकमुपादायतुनोकोर्थेहविध्वेनितातद्वाजेतुहृवेरवितोविलेजहत्स्वार्थवृत्तेर राम० ६९

भावः॥ किंच जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थाशब्दयोरन्यपदार्थो वा कर्मदृष्टस्वार्थस्यागतेरभावाविति स्वार्थः।त
त्रांशे स्वार्थपुरस्कारेण वृत्तेः कथमन्यपदार्थो त्रियोद्धृतिः॥ न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेपि स
मुदायघटकत्वेनावयवस्यापि सशक्यः इत्याशयः॥ तर्हि जहत्स्वार्थत्वेपि तु स्यात्तत्रापि पदद्वयेन्य
पदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। पदद्वयं वाचकपदस्याधिकरणत्वविवक्षायां तु तत्र जहत्स्वार्थ
त्वेपद्वयेपि तु स्यादिति शब्दत्वेन व्यक्तं॥ तत्रैकदेशवृत्तेर्जहत्स्वार्था तु तत्रैव पक्षेऽष्ठविरोधिनीति वचन
मूलकं हि नव्यैरस्वारस्यमुक्तः॥ स च मुनित्रयवचनाभावे ... मूलत्वात्तस्य ... त्रयवस्थापकत्वाभा
वे न बाधितः अस्तु वैतार्किकादिसकलसम्मतत्वाद्यं तत्र ... वपदार्थबोधाभावाच्चैतद्वचनप्र
माणं तथापि कुशलादिपदेष्विव रूढिलक्षणावृत्तिविषयकत्वमनुशाब्दिकपरिभाषितहेतद्धित
समासैकशेषसनाद्यन्ताधातुरूपवृत्तिविषयकः येनान्यवद्भावेन स्वरसः संगच्छेत तावत्तु तत्तु मंडपा
च्वकरणिश्वगंधादिपदेष्विव यंतर कुशलादिपदेषु पियौगिकशक्तपदत्वमेव युक्तम्। एवं चत्ता
किंकादिभिर्नं उपपदस्य यौगिकशक्तपदत्वं कुशलपदस्य लाक्षणिकत्वमुक्तं तदनयोर्वैलक्ष
तपाभावादयुक्तमिति विवेचितं शब्दार्थतर्कामृते स्वामिभिः॥ किंच जहत्स्वार्थे सत्त्रकोदृशावचन

तर्कचंद्रिका व्याप्तिकिंस्वीकृत्यतुनास्त्वरसःस्त्रच्युतेःकिंयथा।स्थितैवकारमाश्रित्यजहत्स्वार्थपानीयमःउतैव
कारस्यभिन्नक्रमत्वमाश्रित्यविरोधिरूः इतिपमः।नाघःसमर्थःपदविधिरितिसूत्रस्थराज
७० पुरुषइत्यादौविरोधिरूपभावेपिजहत्स्वार्थप्रतिपादकभाष्यविरोधात्।नहितीयः।भजदस्वा
71 र्थावाःनियमाभावेनतद्वीजंतुरूढेः(विरोधित्वेजहत्स्वार्थवृत्तेरभावइतिभवदुक्तार्थासंगततः।कि
चवेदांतिभिर्जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थेतिलक्षणाभेदाःतत्रगंगायांघोषइत्या
दौतटेघोषइतिवोधेजहत्स्वार्था।गंगासंबंधितीरेघोषइतिवोधेतुअजहत्स्वार्था।काकेभ्यो
दधिरक्ष्यतामित्यादावजहत्स्वार्था।सोयंदेवदत्तःतत्त्वमसीत्यादौजहदजहत्स्वार्थेतिविवेचितं।
नवृद्धीत्याजहजहत्स्वार्थपोःसमुच्चयाभावाद्धिरूप्येतशाब्दिकमतेपिर्यतरादौजहत्स्वार्थाराज
पुरुषइत्यादावजहत्स्वार्थाप्रासेदकइत्यादौजहदजहत्स्वार्थेतियथासंभवंवोध्यं।तत्ता।[illegible]कास्तुजहे
त्स्वार्थपदेनैननिर्वाहेनजहजहत्स्वार्थानचाजहत्स्वार्थत्वसंभवेनवितिगमनाविरहः।नत्रःप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववोधकत्वेननतदसंभवादित्याहुः।अत्रेदंवक्तव्यं।किंजहत्स्वार्था राम०
वृत्तिरेवनेतिब्रूषेउततत्सत्वेपिजहत्स्वार्थपदेनैवनिर्वाहइति।नाघःतत्त्वमसीत्यादौसकलसंमता ७०

नुमवस्यापलपितुमशक्यत्वात्तावोधानुरोधेन जहत्स्वार्थायोरिवतस्यापावश्यकत्वाच्चाभंगत्सः जह
त्स्वार्थपदेनोभयवतीत्यस्यबोधपितुमशक्यत्वात्। अस्यथापदं चतुर्विधं इत्यापि उक्तिं प्रताते
त्र्यापितुल्ययुक्त्यारूढिपदेन योगिकपदेन वा निर्वाहसंभवात्। तस्मात्तार्किकोक्तं तत्त्वं खंडनेदुरा
ग्रहमात्रमितिदिक्। यदपि किंचेत्यादितुल्यमित्यंतं तदपि नारथंतरादौ केनापि रूपेणाच्यापाभावे
जहत्स्वार्थत्वप्रकारत्वेनान्यान्वयित्वेऽजहत्स्वार्थत्वमितिभेदसत्त्वेन तुल्यत्वाभावात् इति दिक्।
। मन्तोरमायामनित्यत्वादितिप्रतीकमुपादायपेकोचोत्यादिनाकरैस्यषमित्यंतेन नलुमतेत्स
स्यानित्यत्वमुक्तं तदिकोचीतिसूत्रस्यभाष्यस्यभिन्नाभिप्रायत्वाविरोधादसंगतं। तत्र पाहि अजन
हतांकिमर्थं त्रपुष्पामित्यादौ मा भूत् इति न तु न लोपो भविष्यति पंचत्रपुष्पीइत्यादौ विगतकालपा
कपालेतिनु। मीगतत्वाभावात्स्वरं के थां हितेप्यजन्तहलोपे पंचत्रपुणीत्यादौ विवक्षे घातभक्तस्यनु
मोऽवयववस्यांगत्वाच्चाघातात्। अतिरम्याणि मतिस्र इत्यादौ वाल्वतिसभावोपत्यौ मद्वतः। नचव
ध्योत्वेतिपूर्वविप्रतिषेधः शेष्यः। तत्रवद्धिशब्देन विहिताया एव ग्रहणात्। त्रपूणीत्यादौ तु मि
नामीतिदीर्घोभावेपि नोपधायाः इति तत्सिद्धिः। शुचीनामित्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नहमू

तर्कच का

८२

षत्वस्याप्रवृत्तिः। बहुभिः कुलैरित्यादौ षड्हेतुपि गत्वप्रयोजनमस्ति सनेन स्वार्थसिद्धिः। एवमत्र प्रयोजना
भावे तो घुनत्तरार्थत्वं तर्हि स्वरितत्वाकारेण लाघवात्तत्रैवाप्यंकुर्मोत्तत्र पुंइत्यादौ संबुद्धिभाव
त्रिरपि न प्रयोजनं न न लुमतेति निषेधेन विभक्तिपरत्वाभावात्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदङ्ग्रहे
णं करोति तज्ज्ञापयत्यावार्यो भवतीह कश्चिदन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति किं तेन स्व
ज्ञापने प्रयोजनं हेत्वपुहेत्वयो अत्र गुणसिद्धौ भवतीति। एवं तर्हि सिद्धमित्यं तन्माण्डप सर्वैः नलु
मवृत्तस्यानित्यत्वपरतयाभ्यासात्तत्तुन चमत्कारावहं एवं हि स्पष्टप्रतिपत्तये तज्ज्ञापयस्यो
चार्यो नलुमतेत्यस्यानित्यत्वमित्येव वदेत्। किं चैकस्मिन्नेव रूपे प्रवृत्तिप्रवृत्तिर्विकल्प फलि
कानित्यस्य लेनदृष्टानमत्र प्रतिभाति। अन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति गृहानि संधि
नाप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं वेति न्यासः सूचितः। सा च व्यवस्थितविभाषा तथा च हेत्वपुहेत्व
पोऽइत्यत्र विकल्पः सिद्धः। क्वचित् नित्यं क्वचिदभावः इति सर्वेष सिद्धिः। एवं च नलुमताङ्गस्येति स
त्रं न कर्त्तव्यमिति लाघवं। न च व्यवस्थितविभाषायां लक्षणानुरोधात् प्रयोगानुरोधेनेति वाच्यं गा०
अनित्यत्वात् अप्रयोगे पितुस्यत्वात्। पहूप्रत्ययलक्षणानित्यत्वल नेवज्ञाप्यते। एवं च प्रत्ययलक्षणा ८१

प्रवृत्तौ त्रपुरुइति सिद्धिः तस्तत्वृत्तौ तु नुमित्र पुनः इति स्यात् अत एव कम्भाष्ये रूपद्वयमुपात्तं गुणा
सिद्ध्यर्थं नजसहणस्य सार्थकात् । इति तल्लोमते तिसृत्रातिस्तृत्ववादितापित्रेव मेवे ष्फलं वाच्यं वा
पुनस्तु नपुंसकस्य ह्रस्वः इति सूत्रादजित्यनुवर्त्य विभक्ति विपरिणामेन नान्वये तस्याम प्यादेवानि
त्यत्वासिद्ध्यर्थता ॥ इमजत त्रालिंगमनास्तोच्चीः अतो मान्यान्नामिच्छिदेः ननु मइति एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे
भाष्ये तस्यैवोक्तत्वात् । लाघवाभावाच्च यत्तु वस्तुतस्तु मइ सवपदच्छेदः लाघवात् सुपि चेति दीर्घः पर
त्वात्तु सन्निपातपरिभाषयेत्युक्तं मनोरमायां तन्न त्वयोक्तभित्तदेवानुसृतं तत्तस्यथ्यामान्निवेशे शब्दला
घवस्याप्यु लाघवस्याप्यभावात् । ह्रस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तस्य हि घातकत्वायोगादिति दीर्घवार
णत्वयुक्तमेव तत्कारउच्चारणं थ इति प्रतीकमुपादाय ननु तपरः सूत्रप्रवृत्त्यर्थः । नपुंसके ह्रस्वाच्च
श्रवणाभावाद्धवत्याप्रसिद्धेरिति भाव इति उक्तग्रन्थेन विरोधात् । यदि शावद् लाघवे स्याग्रह श्चेत्त
र्हि आन्मइति सूत्रे तु दीर्घवारणं तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य परिभाषया आगकार्ये इति परिभा
षायावाप्रवृत्तइति न्यासस्तु अयुक्त एव विधेयस्य पूर्वं निपातात् । जशशसोः शिः ननु निरनुबं
धकपरिभाषया कुंडशोदद्वात्तोत्यादोतद्धितस्येव शसोग्रहणं स्यादिति वेन्नातदपेक्षायाम् ह

वुर्यपरिभाषायाः लोकशास्त्रसिद्धत्वेन बलवत्वात्तयैव व्यवस्थोपपत्तेः॥ अन्येतु येनानुबंधेन कृतत्वानु
बंधकत्वं तदनुच्चारणाद्यावत्तत्प्रवृत्तिरितिवदंति॥ डकोचिविभक्तौ॥ अन्नमत्सुपीकोचोतिसुवचा सुव्य
तिरिक्तविभक्तिसज्ञकेप्रयोजनाभावात्। पूर्वोक्तमदुक्तरीत्यातु न लुमतेत्यस्याभावेतदनित्यत्व
ज्ञापनार्थमचीसपि माऽस्तु। सुपीकइत्येवसूत्रमितिनिष्कर्षः। भाष्येप्वनितामिति। भाष्ये हाग्रह
तोकिमर्थमितिप्रारं कात्संप्रदाने निवृत्त्यर्थमितिसुल्कोटकः किलेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वानिर
स्तंतातच्चतदैवनिर्वंतुतियदिसंनिपातपरिभाषयाप्राप्तानगामद्दत्यादावातोधातोरितिलोपाभा
वःअन्यथाटकः किलेआतोलोपेआकारांतधातुत्वाभावादातोधातोरित्यस्याप्रवृत्त्यासान
गायेतिरूपं।अकित्वेतुआकारस्यगुणेपररूपेतोहिवन्दानविशिष्टधातुत्वेआतोरितिलोपेस
मग्यरूपं एवंमनमेदेज्ञापकत्वासंभवः। संनिपातपरिभाषाज्ञापनेतु ज्ञापकत्वसंगच्छत्ताइति
दिक्सवर्णानपस्सकात्।अयंतु गतंगानेपिविधीचहि। गोलुक्लाघतइतिभाष्येत्तलदाघल
स्यवाधकः। एवंचानयोस्तुल्यबलत्वाभावेनलुगलयोर्विप्रतिषेधाप्रतिपादकोमनोमोग्रंथो ।।म०
युक्तः। एवंचपदत्वेपत्तमीप्रहार प्यमुक्तत्वेविषयसप्तमीपक्षेतुसुतरामयुक्तत्वंबोध्यानेचवि

युसमीन्नेपूर्वमत्वे अतोमितिसोरमादेशेतंकुलमितिस्यादितिवाच्यं।लुकाविषयापहारेणात्वाप्रव
त्तेः। पयस्तुतंकुलमिति।हित्तीयैकवचनेइति शेषः। प्रथमैकवचनेतुसंकुलमितिवोध्यंमिस्यादिति
तिशब्दे।तेनतत्वाप्रवृतंसोरमादेशेएकादेशेचांमेयतत्वाप्राप्तेताद्दिवृन्द्वाववि।हादन्त्वाभावेतस्य
स्यानिवद्भावेनसुलाभावात्सत्वस्याप्रवृत्तेः। इत्यभिप्रायेणैवमनोरमायांतंकुलमितिस्यादित्युक्तं।द्र
ष्टाहुइति।अत्राहीत्यनेनात्रास्वासेः स्वरविततः सचेयमसप्वेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः।तथाहि।ई
पसवेऽपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यहीर्घत्वंवक्तव्यमितियस्यप्रत्यासत्त्योपसर्जनहूस्वविषयकस्यपुंव
द्वचनास्तिह्यमित्यनेननपुंसकोपसर्जनहूस्वविषयकेनवाधः।यदिपुंवद्भावातिदेशफलि
तार्थकथनेनेवमस्मावहुव्रीहिनेत्यनेननपुंसकहूस्वत्वनिषेधोनस्यात्तर्हिभाष्यविरोधःस्पष्टएव
यदिहीर्घत्वमपिसामान्यविषयकमितिवृषेततर्हिप्रकृतग्रन्थासंगतिस्तदवस्थएव।प्राप्तात्वा
नासंगतिश्च।व्यापकेनहिव्याप्यस्याप्रसक्त्यानेयुक्तमितिदिकापूर्वविप्रतिषेधेनेति।ननुनु
मोनिसलात्त्वत्वंवृद्ध्याप्रवृत्तस्यतुतुमिष्टत्तेनिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषयानुमोव्यवधानादनित्यत्वा
तुल्यवलत्वाभावेकथंपूर्वविप्रतिषेधः।नचमस्त्रेषष्ठ्युतोच्चारणाभावेननिर्दिश्यमानेत्यस्याप्र

तर्कचन्द्रिका

७३

73

वृद्धस्यात्ज्वलन्तावस्यापि नित्यत्वमिति वाच्यं शास्त्रार्थस्यानित्यत्वमाह आयुपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् अत्र
न्यथा परमक्रोष्टुशब्दे विशिष्टस्य तत्ज्वलन्तावापत्तेरिति चेन्न शास्त्रान्तरप्राप्तस्यानुमोत्पन्नित्यत्वात् त
।विभक्तौ विलस्यांगविशेषणत्वेन तत्ज्वलन्तावस्यापि नित्यत्वाद्वा एतेन गाधिकारे तदन्तविधौ
सत्वेन तदन्तग्रहणेन पदांगमाद् इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेपि सूत्रे षष्ठ्यानिर्देशाभावा
निर्दिश्यमानस्यानुमाव्यवधानमित्यस्याभावे पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात् सहेहति न्यायेन नपुन
स्तत्ज्वलन्ताभाव इति शब्दे लोकमनयास्तु पुंवन्तावो भावतीत्याहुरिति अत्राहीलनेमाथवातीति क्रम
तेस्व स्सः स्त चितः स्त चोपजीव्यविरोधात्तु वन्तावाप्रवृत्तेः। हलजंताः नपुंसकलिंगाः।७३।अहो
ढः। ननु घुगित्या देघत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वे स्यात्तेनव घत्वविधानस्य वैयर्थ्यपर्यायतापत्तेरिति चेन्नावा
हेति ढुहेतिढुहे घत्वविकल्पविधाने घत्वस्यापवादत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात् तुल्यार्थात्तु विकल्पे एवमिति
न्यायेन वा विकल्पाभावे सिद्धे षत्वविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वाभावासिद्धेरिति भाष्यकैयटयोस्प
ष्टत्वात् काणेतरं तुहादेरिति सूत्रे नैव स्पष्टे॥ पतु एके द्वितोयमिति अत्र लवात्तिककारादुक्तमर्थः। अ
पदान्तभाजामित्यर्थे पलद्वकापदान्ते प्रायोजनत्व प्राप्त्या चत्वे विना वमोः
पदान्तभाजमिति।८देन्त्वले

लाभतातथाचेतिवदत्तामलखङ्गतास्यार्थस्यसूचनात्। अतएववृत्तुगाणटषष्ठइत्यादौमवलेवृदुगादौनोजन्तत्वे
प्रत्ययसिद्धत्वेनतदभावस्याचलंस्याप्यभावादितिभावइतिशङ्कात्वेनयोक्तं। तलात्वायत्तशब्दप्रयोगेकिमि स
वाचकंप्रयुञ्ज्महेइतिन्यायेननिर्बीजत्वेनाणाघाणौवात्तापर्जन्यवृष्ट्याहणाप्रहत्याचत्वंमाक्षाङ्गातस्मादिसं
व्याख्यायाएकेपुष्पकस्माद्यतिरिक्ताः अपहातभाजोहित्यमाहुः। तन्मतेहृगादीनांपदांतत्वात्ह्व्रित्वापद्युष्मास्मादिम
तेतुपदांतापदांतसाधारणत्वाद्धित्वीयोमवत्स्येव। अतएवैकैकत्वनेनतत्राप्यवाससूचितः। तथाचेतिमत्सं सेन
तिस्तुचूर्यपाशाशिहृत्वीयपत्वेपवान्तत्वपदांतत्वेदादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्त्ततइतिप्राञ्चः। दादिरित्यावर्त्ततइति
तुन्योच्यमध्यमातिक्रमेकारणाभावात्। तत्रदादिग्रहणंसोपदेशत्वज्ञापकत्वेप्यास्यतिव्याप्तिपरिहारहधातो
रित्यस्यतथात्वेहितिअव्याप्तिपरिहारेप्यतिव्याप्तिपरिहारेणनस्यात्। नव्येरपितथाव्योकारादाववृत्तुतस्तुउपदे
शकालत्वलक्षणमितिव्याख्यानदादेरितिसूत्रेभाष्यानुक्तत्वाद्विमर्लोभस्तुतदनभिमतं चात्। तथाहिद्रोग्धेत्यत्रघत्व
स्यासिद्धत्वात्ढत्वंप्राप्नोति। नाशंवाहोदादेः। ततोधातोर्घः। दादेरितिवर्त्ततेनेतिनिवृत्तौ। एवमपिद्योदादौ। तुच्य
तेतत्रेदंनास्ति ध्याति। अघोक्।। किंतर्हि स्यात्। तस्यघोकानेषदोषः। धातोरितिनेपादादिसमानाधिकरणष
ष्ठीदादेर्धातोरिति। कातर्हि। अवयवयोगेषष्ठी धातोर्यदादिरवयवइति। सा चावश्यमवयोगषष्ठीविज्ञेया
उत्तरधीलकाचोवशो[illegible] भषऽषतस्यस्ध्वोरितिइहापियथास्यात्। गदभयतेरप्यस्यगर्दविति। यघवय
वयोगषष्ठीद्रोग्धेत्यत्रनप्राप्नोति। एषोपिव्यपदेशिवद्भावेनधातोरवयवोभवतीति। पदित्तहाल्यातेसम

तर्कचंद्रि

७४

७५

तस्मात्तर्हि तेनैव घोगित्यादिसिद्धत्वाच्छंकासमाधानमसंगतं स्यादिति तन्न भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वमाशंक्य
धासमाहितम् अपवादे वचनप्रामाण्यादिति होढेदादेरिति वा तत्राद्ये अव्याप्त्यतिव्याप्तिशंकानवकाशाद्द्वितीये
तु अव्याप्तिमाशंक्य नैषा समानाधिकरणषष्ठी अपि तु वैयधिकरण्येन समाहिता एवं चाद्येऽव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्द्वितीये त्वति
व्याप्तिस्तदवस्थैवेत्युपदेशिवद्भावनियामकत्वमावश्यकमिति भाष्याभिमतमिति चेन्नाव्यधिकरणषष्ठीत्वेनैव
सर्वसामंजस्यात् । तथाहि । धातोरवयवो य आदिस्तस्य हकारस्य घकार इति सूत्रार्थः । दामलिडित्यादौ
धातोरवयवो य आदिर्न डकार इति नाव्याप्तिः एवमधोगित्यादावडागमेऽप्यधोगिति धातुत
दवयवो धोगिति तदादिर्हकार इति नाव्याप्तिरिति भाष्याशयः स मनातिनवीनानां तु । अत एव भाष्ये घत्वस्या
सिद्धत्वाद्धुगित्यादौ ढत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायायं वैवं ग्रहणं क्रियते ढः अदादेरिति ततो धातो
रिति ह्नोरिति वर्तनेति निवर्त्तमित्युक्तं । द्रुहेस्तु वा द्रुहेस्पनेन घत्वस्यापि विधानाद्धुडित्यादौ न दोषः इति त
दाशयः । तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यस्थतद्धितदादेरित्यनुवर्त्तते फलाभावेन तदुपदेशावद्वाद्धिष्ठहलोकं
सामर्थ्यात्तस्य अर्थाधिकारानुरोधाच्च सर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवं अत एव नामधातुविषये दाम
लिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावो सिद्धोऽयं वेचत्तदेके बोध्यमतः पापवादत्वयच्चोपि हादिप्रहस्योपदेशकालिक राम०
दादित्व हकत्वोचिता । अदत्वाशयगात्तु बालानां स्फुटं तत्प्रतिपत्त्यये इति बोध्यं न चोपदेश इत्येव कुत्तो ॥ ७४

नोक्तं गौरवापत्तेः। धातोरितित्नु तद्घडित्यादिव्याख्यापं तत्रात्रावश्यकं। अव्याप्तेरिति। अधोगीत्या
दौ तु स्या। ननु धातोरेवमपि धोपोदादिसर्थे इदं सिद्धं वैयधिकरण्यं च गर्दभयते रप्रत्ययेन धीवन्त्या
दौ मद्यभावापोत्तरस्त्र्नेऽन्नावश्यकं। दोग्धेतिव्यपदेशिवद्भावात् सिद्धस्य घं चेदाभाष्येन न अ
हा। अतिव्याप्तेरिति। दामलिडित्यादौ स्या। न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्तद्विपेवैयधिकरण्यानु
पपूर्वं तेभाष्यकृतो धावनं मर्थमिति चाव्यो दादेरिति वर्तनं इत्यस्योक्तमाशयमजानतः। एव
मपि घोदादेरित्युच्यते तत्राधोग्रसिध्यतीति शंकापांमुत्तरस्त्रार्थमपि प्रसंगात्स्मितान्तु दादिप
दलक्षणामधोगित्यस्यासासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं चनप्योक्तं। अत एवाग्नेवैयधिक
रण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्तेहार्थमनावश्यकत्वभाष्येध्वनितं संगच्छते इत्यलमित्याऽः। अ
त्र नन्कृतभाष्यप्रयोजने तु प्रथमपक्षेऽपि अव्याप्तिव्याप्तिवारणं तत्रोक्तं तु तन्नास्ति किंच
जानन्तः इति उक्तार्थमेव वैयधिकरण्यमिति च क्लेशो नास्ति न वीक्षोत तु तो स्तीति सुहृदये विवे

चंद्रिका
७५
75

क्तत्वमितिदिक्। वाडुहमुहेति। अत्रवाडुहादीनामित्येववक्तुमुक्तं। नचवर्गणानिर्दिष्टत्वाघऽस्तुकि
नस्यादितिवाच्यं तस्यैच्छोदसत्वात्। लक्ष्यानुरोधात्क्वचिद्भाषाविषयत्वेपि स्त्रियाशयेतिनिषेस्या
नित्यत्वेषस्यसिद्धत्वात्। अनित्यत्वेवगुणायऽस्तुकोरितिज्ञापकेवोध्यं। तिनाजर्घीदत्वादौभ
षभावसिद्धिः। पक्षेतस्याः भाष्यानुक्तत्वाद्प्रमाणत्वमितिकिंचित्। तन्न। भाष्यानुक्तत्वस्योभ
पत्तेतुस्यत्वेदोदेरित्यत्रोपदेशइतिव्याख्यानस्वीकारः परिभाषायाश्चत्वागइत्यत्रवीजाभा
वात्। उक्तंचनन्वार्थेस्तिपाशयेत्यादिनिर्देशानांज्ञापकत्वस्यसर्वैरेववर्णितत्वात्। इग्यणः सं
प्रसारणंपतस्तत्रशाटकवदित्यस्यव्याख्यावसरेतथाग्रहणेपियणः स्थानेसंभवतिपरस्य
संप्रसारणशब्देनजातस्यसंप्रसारणसंज्ञाभवतीत्यर्थइतिभावः। तिनदिवउतोनसंप्रसार
णत्वमित्युक्तंनवीनैः। तन्न। इकोगुणवृद्धीत्यत्रेवात्रशब्दपारायणपरोप्रमाणाभावात्। त
थाहिन्यायाश्रयणेगौरवाच्चदिवउदित्यत्रसत्यपिसंप्रसारणत्वेदोषाभावात्। नचहलइति

राम
७५

१

दीर्घप्रवृत्तिः।तपरकरणेनतदभावसिद्धेः।भाष्यविरोधाच्च।तथाहिभाष्येइग्यणोभवंतीतियोयंवाक्या
र्थःलृस्यापिसंज्ञेतिवाक्यसंज्ञापक्षःतत्रविधायकेसिद्धावपिवाक्यस्यपौर्वापर्याभावादनुवादस्य
लेनसिध्यतिध्यति।यणःस्थानेयःइग्वर्णःसंप्रसारणसंज्ञइतिवर्णसंज्ञापक्षः।अस्मिन्पक्षेनुवादे
सिद्धावपिविधौनसिध्यतीत्याशंकायांस्त्रशारकवदित्याहि।नापरिहृतं।नह्युक्तमभवद्युक्तमाख्यानेसंभव
ति।भवति।भवतां।भ्रमेवीजंतुवाक्यसंज्ञापक्षेदोषपरिहारायानुवादस्थलेसंप्रसारणोज्झातःसंप्रसा
रणमितिभाष्यान्नहितद्विधायकेपेनभवद्युक्तंसंगच्छेत।पक्षेननुरावमदुहितणमित्यादौलस्योत्तमै
कवचनेइडितस्यसंप्रसारणात्वांऋॡइतिदीर्घप्राप्तिः।नचयथासंख्यसंबंधाददोषःऋलृकृलृ
त्रेलृकारोपदेशःकिमर्थइत्यादिभाष्यविरोधादिति।चेत्प्रदेशेषुयणइगित्येवसिद्धेसंज्ञाविधान
सामर्थ्येनतद्भावितग्रहणाश्रयणान्नदोषइतिशब्देन्दुशेखरेनमैरुक्तं।तदपिन।गौरवात्।लृकारो
पदेशसामर्थ्येनतद्भावेपिशक्यार्थवाधमारोपयथासंख्यसंभवेनभाष्यविरोधाभावाच्च।नहिश
ब्दतःसाम्येनावपयासांख्यप्रवृत्तिरितिनियमः।परस्यैपदानामित्यादौतदभावापत्तेः।एवंचेग्यणइ

चंद्रिका तिसत्त्वं नारंभणीयं प्रदेशोऽच्छे वेग्पणा इत्येव वक्तव्यमित्यपरं लाघवमिति दिक्॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां द
॥ अत्र सेत्यनुवृत्तं वस्वादीनां त्रयाणां विशेषणं तेन पवान् स्रं सुध्वंसुभ्यां विचिन्वात्स्रन्नङ्खा
७६ ध्वन इत्यादौ दत्वाभावः। नचाभ्यां विचन्नास्तित्त्र नसंनिधानादिति वाच्यम्। नित्रयोक्तिं विनास्वेच्छया
76 नसंनिधानस्यायुक्तत्वात्। न च भाष्ये पपिवानित्येवोक्तत्वान्न दसिमतमिति वाच्यं तस्योपलक्षकत्वा
त्। अत एवोक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति। एतेनाभिधानादिति प्रतीकमुपादायपलस्ध्वं
स्वो विहितनास्य नसंनिधानादतः संयोगांतलोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तं। अत एव भाष्ये ऊतास से
त्यननुवृत्तौ पपिवानित्यत्रैव दत्वाशंकाकृतानुवृत्तौ चानडुह्भ्यामित्यत्रैव दत्वाभावशंकाकृते
ति दिक्। इति नव्योक्तमपास्तं वस्तुतस्तु सेत्यस्यानुवृत्तिर्माऽस्तु मास्तु। अनडुह्वव्दसाहचर्यात्
धर्मान्तैतैकवचनेनातेषां दत्वाभावः। परवत्तुभ्यं स्तु अत्र चतुर्ग्रहणं सुसज। स्तां नायडितिरेफा
तस्यापि पदसंज्ञाविधानात्। न च त्वार इत्यादौ जगापपिरोत इत्येनेना धउभ्यो लङ्गिति न्यासेन वा रेफा
तस्यापि पदत्वं ततस्त्रिषेधोत। एतेनेरेफांतस्यापि पदसंज्ञेव तुन हंता चत्वार इत्यत्र लङ्गापत्तेः। त राम० ७६

ङ्गेणेनेत्युक्तौ तुपदस्याघवाभाव एव स्यात् इति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तं एवं त्रिचतुर्भ्योर्हलादिरिति सूत्रेऽपि च
तुग्रहणाकरणे व्याप्ते न लाघवस्य स्पष्टत्वात् न च चतसृणामित्यत्र चतसृनादेशविधित्वेन त्वाभावे
ऽप्येतत्वाभावात्त्वं सप्तसूत्रे च चतुर्ग्रहणं सार्थकमिति वाच्यम् यथोद्देशपक्षे दोषाभावात्। कार्यका
लपक्षेऽपि लिङ्गाश्रयेणाशब्दार्थोपयोगस्मृत्वागतत्वोत्स्वरस्य शब्दमात्राश्रयेणान्तरङ्गत्वात् पूर्वं
प्रवृत्तेः। पन्त। शब्दद्वारकमिति न चैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यापत्तेः। तन्नत्र त्रिप्रपंचन
श्चामित्यत्राप्रिप्रपंचनशब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोष इत्यादवस्थ्यमिति वाच्यं। एतत्सामर्थ्येन प्राधानी
भूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं वचनानि ईशो गो स्वान्स
माहारमाहारेण सर्वञ्जस्त्रे पुनिर्देशादर्शनात् इदं तु कानाचरूत्वाच्च वरूवनोपपत्तेः। किं च नषट्स्वसा
दिभ्य इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेणावरूवचनवत्त्रिस्थ्योजस इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणात
दवेह। पिवरूवचनवक्तुमुक्तमिति शब्देन्दुशेखरोक्तं। तन्न गोरोऽपि तु उपपत्तेः न च व्याप्तेः भाष्यादिस
लग्रन्थविरोधात् तस्मात् मृज्ञ्जना सुप्सुनाः तपरस्तत्कालस्य द्विर्वचने वीप्सादौ समाहारैकवचनदर्शनेन

चन्द्रिका त्वदुक्तहेतोरसिद्धेश्चाकिमः कः। ननु इमः इत्येव सूत्रमस्तु। त्यदादेरिमः अः इति सूत्रार्थः। न वा लोपस्य
स्येत्यस्य प्रवृत्तिः नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति निषेधात्। न च मो इत्यत्राप्रवृत्तिः। अंगवृत्तपरिभाषया
७७ निषेधात् स्यानिवृत्त्यादेशेन द्विर्भक्तिपरत्वाभावात्। न च कृतिहोः घ्रातोत्पत्त्यानुहत्वपर्यमावश्यकता
77 तत्रापि उतिहोः अतीतिन्यासेन निर्वाहत्। न चान्त्यादेशगुणायप्रिरिवाच्यं नानर्थक इति परिभा
षयांगकार्ये कृते पुनर्नांगकार्यमिति परिभाषया चादोषात्। न चाकच्छिशिष्टस्य कः इति रूपा
पत्तिः। कादेशविधेस्तामार्थ्यस्य कः इत्यनेनतार्थग्रहाभावे प्रर्थग्रहाभावे प्रतीतेस्सात्राकचोन
भिधानात्। वाक्येनैव तदर्थप्रतीतेः किंच निर्दिश्यमानपरिभाषयाकष्कस्य कादेशप्राप्तिरपि ना
स्ति। अत एव भाष्ये भिधकी सत्राकविधित्वं न प्राप्नोति प्राप्ताननागत्वाद्वित्वे कजिस्त्वं। के घ्व
देन तस्य आहत्यासाकच्कस्य कादेशत्वः। न चैवमशादेशोपि साकचस्य न स्यादिति वाच्यं विवा
नसामर्थ्येन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेः सकचस्य कादेश इति दुराग्रहे हइमः कः कृतिहोः अ
तीतिन्यासः कार्यः। त्यदादेरिमंतस्य कः कृरिति व्याख्यानेन निर्वाहः। न च निर्दिश्यमानपरिभाषये राम० ७७ २

मएवस्यादितिवाच्यम् । मत्वर्थादित्वासंभवेनैमत्स्यैव निर्दिश्यमानतयापरिभावात् च वैय्यधिकरणे
नान्वयः । सामानाधिकरण्यसंभवे तस्यान्याय्यत्वात् । तस्मादत्रसः मनोरमायां यत्तदुक्तमस्मात् ग्र
घस्त्वायात्तरमणीयतरा वेति स्वधीभिर्वैध्यमिति दिक् । हलिलोपः हल्ङ्याशितिवक्तव्युक्तं । एवचालोप्रशके
वन । अन्यथानानर्थकेइति परिभाषयाअलोन्त्यस्त्रपेत्वाभावात्तस्यारंभात् । तयोः आश्रंयणेगौर
वस्यात् । सामुङ्गात्रात्रयलाघवं च च इदमोत्वादेशोऽस्तांम्यामिसत्राशोऽनुदात्तत्वादंतोदात्तत्वमुपजीव्योदि
दमितिस्मावेकाच इतिवाविभक्तेरुदात्तत्वंस्यात्तेनाभ्यामिति सर्वत्रानुदात्तपदेनाडिसंबुध्योः अत्र तमसंवुद्धे
रितिवक्तुमुक्तं । परमेव्योमन्नित्यादावयंस्सपादित्वेनमतान्नलोपाभावस्यसिद्धत्वात् । सर्वेवेदाना
घ्योलोकत्तुपदात्तत्वाभावादवग्रपोजनाभावात् । समासे संभवेपिअवुत्तपदेप्रतिषधइतिप्रति
षेधात् । यत्तुव्याख्यानत्वितितत्तुतान्यविर्वोधितासत्यपित्तपाठेविलुमतेतीतिनिषेधानित्यत्वेनवान
पुंसकानामित्यस्यसिद्धिरितिलाघवमस्तीति शब्देंदुशेखरेनिरूक्तं । वस्तुताएवंलाघवस्वीकारेतुस्या
नित्वत्सूत्रेएववाग्रहणंकृत्वाव्यवस्थितविभाषाश्रितत्सयलव्हाणमूत्रस्यतनिषेधवोधक
नलुमतेतिसूत्रस्यतथावातप्रसंकेतिवार्त्तिकस्यापित्त्यर्थसंतत्वभवात् । नचव्यवस्थितविभाषा

तर्कचंद्रिका
७८
78

अयमेन प्रत्याख्यानेन चमत्कारावहमिति वाच्यं अतिसत्वाश्रयेणापि प्रत्याख्यानेन तथात्वात्। उ
त्तरपदे इति। अत्र शक्तमपि पदेप्यते नेन तु सुवचमेव तेन राजतीवाचरति राजीयतीत्यादौ न लोपः
सिध्यतीति। न च परमे व्योमन्नतिष्ठितेत्यादावुत्तमस्तेपि न लोपापत्तिः। पूर्वइत्येव सिद्धे उत्तर
शब्दोपादानेन तत्पुंस्तगतस्यैव ग्रहणात्। अत्रोत्तरपदशब्दो न रूढः किं तु यौगिकः तेन च मेति
वहवस्त्रिला अस्येति मध्यमपुरेषु भवति। भाष्ये तु अयमस्मापास्मदित्वेन भत्वपदत्वे स्वीकृत्य
परमे व्योमन्नित्यादौ न लोपाभावो यथोक्तीवृत्तिसिद्धो रूढेरुङि ग्रहणप्रत्याख्यानात्। तथा च तन्नि से
घकं वार्त्तिकमपि अयात्प्रत्याख्यातं। न च संबुध्यर्थमिति वाच्यं हे राजन्नित्यादौ तस्याहेसमासा
संभावात्। नलोपस्तु स्वरा। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः संवेधमात्रमन्यषष्ठ्यंते न समासः तेन रा
जभिराजन्यानित्यादौ स्यान्निमित्तो भयस्तेवे घेपितिपमप्रवर्त्तते। अत एव भाष्ये सर्वविभक्त्य
तः समास इत्युक्तं। व्याख्यातं च कैयटेन सर्वविभक्त्यर्थक षष्ठ्येति। एतेन सर्वविभक्त्यावयकः स
मास इति भाष्यस्यार्थः। विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च। तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः स राम०
पविषये कर्मसाधन इति शब्देन्दुशेखरोक्तमयाक्तं गौरवात् फलाभावात् भाष्यानुक्तत्वाच्च स्वरविधौ ७८

पचार्म। अत्र तद्धितार्थेति समासेन लोपेऽवर्णांतं पूर्वपदमिति अर्मे चावर्णाद्धु चमजिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं
प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। अत्र द्विसंख्ये संज्ञायामिति समास इति केचित्। तन्न। संज्ञाभावात्। यद्यपी
त्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समास इत्यर्थ इति तत्सामर्थ्येनोतदपि नासंप्रतीस्तत्रानुवृत्त्यभावेन तद्धुत्तरमिति
शब्दस्यायुक्तत्वात्। तास्मन्नुदायोत्तरेमिति शाब्दस्यैकदेशो च यस्याविषत्वात्। संज्ञायामित्यस्य स्वार्थे त्वाच्चा
न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति विद्यमानवद्भावात्स्वरः प्राप्नोत्येवेति वा
च्यं। मा ष्प्रेयतो नावइत्युत्तरसूत्रलकहल्स्वरप्राविस्तुकत्वात्। भाष्ये कंपट्योस्वरविधेरुदाहरणं नोक्तं तत्रवी
जं चिंत्यं। यत्तु संज्ञाविधौ प्रत्ययविधौ चेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्यये प्राप्नुवन्त्यपीति मनोरमायामुक्तं तन्न
ष्पविरोधादुपेक्ष्यं। तथाहि संज्ञाविधौ किमुदाहरणं पंचसप्तन्नलोपे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति असिद्धत्वा
द्भवति। संज्ञाग्रहणानर्थक्यं तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नाकृतायां षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुक् न चाकृते लु
कि पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोतीति तदेतदानुपूर्व्यासिद्धं भवति। स्याद्युक्ते तर्हि हे
उद्दत्तौ दत्तवहितौ। अत्र नुलोपस्यासिद्धत्वमपि त्वाभावे हे वीत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वनिपातानि यमः सि
ध्यतीति। नवीनैरपि शब्देन्दुशेखरे इदमेवोक्तं इतु चिंत्यं अत्रापि प्रकृतिमात्राज्ञ यत्वेनातिरंगा यां विसे

जायां प्रकृतिप्रत्यययोश्च पठनेन बहिरंगत्वस्यासिद्धत्वात्। यद्वा दृंहेः कर्तव्ये यः धिमन्तकस्तस्य पूर्वं निपात
इति व्याख्याने दोषाभावाच्च तस्मात्संज्ञाविधावितिव्यर्थं सत् ज्ञापयति अन्यत्र भावाभासिद्धत्वस्याप्यपे
नियम इति। यत्तु सुलत्तधाप्यधमविष्ठिन्नोद्दे रूपकविधेर्ग्रहणात्। एतेन दंदशिष्वित्यादौ यत्वरूपस्तुषि
धावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदं नियपप्रासत्ते वैरूप्यापत्तेश्चेति शब्देन्दुशेखरे नवीनैरुक्तं। तत्राग्रोरवात्
कृताभावात् भाष्यकाराघनुक्तेश्च दंदशिष्वित्यादौ यत्वस्य सुवितत्वात् तत्त्वेसति सुप्रकृतिलक्षणपधर्मोक्ति
तत्वाभावेनैव निर्वाहात्। वस्तुतस्त्विदं मर्थ्यं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनैव सिद्धत्वात्। न संयोगा
द्यन्तात्। वम्याभ्यां संयोगस्य विशेषणान्न तदंतलाभेन तग्रहणं येन विधिरित्यस्यानित्यत्वेनैव सिद्धत्वापत्त
तिति न समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णेत्यादि सिद्धं॥ हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु॥ अत्र पुनः अनुवृत्तग्रहणाभावे च षेद्व्रत्र
हयतीत्यादावप्यापत्तिः। धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषया धातुसंशब्दनेन विहितप्रत्यय एव तद्ग्रहणा
न्नात्। हननीयते राडुलिते दंग्रवर्जिते येन नाम्नवे धातनितिन्यायेन ञ्णिद्विषये वर्णद्वयन्नवधा
नेप्रवृत्तिः स्वीकारात्। हितेरत्र्पूर्वस्य। अत्र योगविभागेन सर्वत्रत्वानियमः। तत्र पूर्वग्रहणं व्यर्थ्यं। अन्य
त इति पंचमहांतेनैव कंवेसामंजस्यात्। ननु तपरत्वं विवक्षितमुत्तवा। अर्थावेद्व्रहाणीत्यादौ णत्वं न

स्यात्। इत्युक्तेऽपि प्राघानीत्यत्रापि णत्वं स्यादिति चेन्न। आद्ये प्रकृतिप्रत्ययोभयनिमित्तत्वाद्बहिरंग

स्य दीर्घस्यासिद्धत्वात्। इत्युक्तेऽपि प्राघानि सिद्धत्वेनादोषात्। इत्युक्ते पि शायानीत्यत्र तु यथोद्देशपक्षे बहिरंगपरि

भाषाप्रवृत्तावत्रासिद्धत्वाभावेनादोषात्। न च कारणोपाधिवृद्धिषु इत्यनेन हन्तेः प्रत्यये घ्नादेशे पूर्वपद

दिति णत्वे दुघ्नाः इत्यत्र इव प्रघ्नन्ति इत्यत्रापि प्रसक्तौ घ्नन्ति इत्यनेन नातिप्रसक्तौ णत्वे नि शेषाद्धन्तेरत्ति इत्य

तथा प्रघ्नो घ्नन् इत्यत्रापीति वाच्यम्। प्रघ्नाति हन्तेर्णत्वविधानेनोपसर्गात्परस्य घनस्य णत्वाभाव

ज्ञापकत्वात्। एवं सति तथा नोदेशो इत्यनेन नति ष्यतोपि प्रसज्यात्वावपदादिति णत्वं भवत्येव। अन्तर्घणो देशो

ति णत्वविशिष्ट पाठो युक्तः॥ भाष्यरीत्या तु नेमे हन्त्यादेशाः किंत्वखण्डनिपातनानि अन्यथापि त्वा

दनुदात्तत्वे घ्नन् इत्यंतोदात्तपदेन स्याद्वा आदेशपक्षे तु घ्नान् इत्यकारात आदेशोऽनुदात्तात्तो वि

धेयः तस्य लोपेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेनोदात्तत्वविधेयमिति क्लेशः। तद्गीत्या प्रघ्नन्तु

इत्यत्र णत्वशंकापि नास्ति प्रघ्नाघव इत्यत्र हन्तिस्थाने घ्नन्ता घनादेशाभावेन हन्तित्वाभावाण्णत्वशंके

व नास्ति षाष्ठद्वित्वस्य दिः प्रयोगत्वेऽपि विकारागमाभ्यां हन्तित्वाभावात्। एवं ज्ञापकेन सिद्धत्वाच्च॥

वार्त्तिककारेण सर्वग्रहणपक्षस्यैव चित्कार्यकालपक्षःस्यैव विपर्यादेशापक्षे योगविभागत्मस्व
वाच्यसामान्यचिन्ताचेतिगौरवात्कुव्यवाये इति वार्त्तिके कृतं त्वाष्यकारैरपि तद्देवस्वीकृतं। एतेन
हादेशेष्विति प्रतीकमुपादाय हादेशाकवर्गव्यवाये इत्यर्थः। आर्षत्वाद्वार्त्तिके समासः वार्त्तिके
हादेश इत्युक्ते दुघणा इत्यादौ सर्वपदादिति णत्वं सिध्यति तत्र हि हेतेरपप्रत्ययो घनादेशश्च
अतएवांगारैकदेश इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः क्तेत णत्वयोरुच्चारणं। तत्रापि हेतेर्घनाघादेशा
वधानात्। न्याय्यत्वादिति। न च वार्त्तिकरीत्या बहुदूत्राहाणाति णत्वमायाति सूत्रारंभे तु नेति वा
र्त्तिकारंभस्यैव न्याय्यत्वात्कथं न्याय्यत्वाबहिरंगत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वेन प्राघानीत्यत्र दोषः। त
थासूत्रारंभे प्रघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्त्तिकरीत्या तु नेति वाच्यं अस्तु सर्वस्येत्यनेन हस्यानिक
कवर्गाभावबद्धेतेरेवोपलक्षणेनादोषात्। प्रघाणप्रघणयोः क्तेत णत्वयोरगारैकदेश इति सू
त्रे उच्चारणमत्रत्यात्सर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वेमानं णत्वनिपातकल्पनापेक्षयोक्ता
र्थेतात्पर्यग्राहकत्वादितिभावः स्तदेतद्ध्वनयन्तोकं वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्येतीतिनवीनोक्तमपा

स्तं॥ मनोरमायां वार्त्तिकार्थोपसंग्रह इत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनवाची तेन वार्त्तिकप्रयोजनानि ह्रस्वग्रह
स्तु मः साध्यानीति तानि सूत्रेणैव सिध्यंतीत्यर्थः। न तु भवदुक्तानि धेयपरः॥ तेन हस्थानिककव
र्गानाववदिति मूलव्याख्यानमनुचितमेव। किंचात्र हस्थानिकत्वं साक्षादुद्देश्यकत्वमुत समु
दायांतर्गतत्वेनापि। नाद्यः प्रघन इत्यत्र हस्थानिककवर्गाभाववद्धेतित्वाभावेन णत्वापत्तेः। ना
न्त्यः द्रुघण इत्यादौ णत्वानापत्तेः॥ निर्वीजलक्षणाग्रो गौरवं च॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः
॥ अत्रोचातिग्रहणं नियमार्थं औपदेशिकधातोस्तद्धितप्रत्ययस्य चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोंच
तेरेव विनयथा स्यान्मनुख्वास्त्रच्छ नीत्यादौ नोऽव्याप्तिः। प्रत्ययविधये मानं तु लाघवादच इति
वक्तव्येऽधिकसंग्रहार्थं बहुवचनं तेन धातुतद्धितप्रत्यययोर्नियमः॥ एवं चाधातुग्रहणमस्तु त्य
जं। नन्वेवं शमीत्याद्यानि विविद्वानित्यत्रापि नुमो नापत्तिः वसोर्धातुविहितप्रत्ययत्वातिचेन्न। औपदे
शिकप्रत्ययत्वस्य विवक्षितत्वात्। वसोस्त्वातिदेशिकप्रत्ययत्वं न तु औपदेशिकं। यद्वा स्यान्नुगि
त्वादेव सिद्धे पुनरुगित्करणं सामर्थ्यान्नुम भविष्यति। वसोरुगित्करणस्याविशेषणार्थत्वेन तु शत्रुप्रत्यय

तकेचेद्रि स्योगित्करणसामर्थ्यादुकारांतधातुविहितप्रत्ययस्य भवत्युगित्कार्यं॥ धिनुणस्तु नोकारांतत्वं
मितिनतत्रनुज्ञायहोपेयिवानितिनिर्देशोनभवतिवस्वंतस्यनुम्॥ नन्वौपदेशिकधातोश्चेदि
८१ तितिपमेगोमानिवाचरतीस्वीगोमानित्यत्रोगित्त्वश्चेति उ॰प्र॰संगः॥ नचेष्टापत्तिः॥ सूत्रभाष्य
रो विंध्यादितिचेन्न॥ उगितश्चेत्यत्रचकारस्यैवकारार्थत्वेनसंज्ञातरानुपहितप्रातिपदिकएवलब्ध
४। धानात्॥ अत्रतुधातुसंज्ञोपाहितप्रातिपदिकत्वान्नदोषः॥ नचैवंप्राचीत्यत्रापि उ॰प्र॰नस्यादि
तिवाच्यम्॥ नौपदेशिकेतिविशेषणात्॥ ननुचकारादेतादृशार्थःकथंलभ्यइतिचेत्॥ तत्रत्तेनेस
न्नेतिशेषः॥ अन्यार्थविशेषवत्त्वापिसंभवात्॥ भाष्येतुसामान्यनियमं॥ स्वीकृत्यपुंवोरनाका॥ वित्तिसूत्रे
नपुंसकस्यझलचइत्यत्रयोगविभागमाश्रित्य ऊ॰ह॰इत्तुभाष्येशेषइतिमाख्यायशमीत्यादौनुम
भावःसाधितइत्यलमितिदिक्॥ नसंप्रसारणेसंप्रसारणं॥ इदंसूत्रेत्यर्थंतुशकं॥ सूत्रमत्वेका
र्येकालपक्षमाश्रित्यैकवाक्यतयाविधानाद्यण्प्रत्ययेपरत्वेनसंबंधात्प्रत्ययाणएवयेननाव्य राम॰
वधानमितिन्यायेनतत्संभवात्पूर्वेपर्णांप्रासभावात्॥ यथोद्देशपक्षेपिवाक्यस्यतदर्थस्यवासंज्ञि ८१

ङित्वात्पूर्वान्तु । यर्थसंभवात् । मद्गुत्करीत्यादिप्रदेशे षष्ठ्या गुणो ह्रस्वात्स्तत्रप्रसंगाभ्यासान्न पद्धेतुपदादर्शनेऽपि
दोषाभावात् । न च नाष्टपेतन्मप्रत्ययात्व्याप्तमिति वाच्यं । लोपवान्नुरोधे न ततः स्त्रीकारे बाधकाभावा
त्तान न्ह्रुयायेऽश्रग्रहः । उपेप प्रतिपत्त्यर्थले षामव्यवस्थितत्वात् । एवं च गुणस्तत्र न संप्रसारणो
तित्तन्निषेधस्तत्र वचनकर्त्तव्यमिति महद्भाष्यम् ॥ निषेधसामर्थ्याद्वचनाभावेऽपि च श्रयणीयमिति
दिक् ॥ अर्वणस्त्रसावनञः । अत्र साविति प्रसज्यप्रतिषेधः । नतु पर्युदासः । बहुवर्वादित्यसिद्धा
पत्तेः । ग्रंथकारेण पि न तु साविति वदृष्टत्तस्यैवांगीकाराज्ज्ञाः । एतेन पर्युदास एव स्तुचितः प्रस
ज्यत्वेन च साद्ध्यमिति नवीनोक्तिरपास्ता ॥ अनञः किं । अनर्वाणि नपुंसके प्रत्युदाहरणं न
तु पुल्लिंगं स्त्रीलिंगं च विकल्पत्वात् । एतेन नानञः किमिति । अनञ इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्यः इत्यर्थः ।
उत्तरमनर्वेति । यज्ञ्वशब्दसदृशो नर्वशब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थ इति नव्योक्तिरपास्तेति केचित् । तन्न
नञ्योगे न प्रत्ययमुपाद्द्वोपेन नपुंसके प्रत्युपपरत्वाभावेन तत्र आदेशस्य तत्रा प्रवृत्तेः । अन्यथा
वर्मि यदित्यत्रापि स्यात् । सहस्रदृगर्वा गार्वेति श्रीहर्षप्रयोगोपि तत्रानुकूलः ॥ अत एव मूले

गार्क.वाद.
८२
४१

गार्ग्येपेतौ वासिद्धे पर्युदासे प्रयोजनाभावात्प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः॥ इंद्रेव मत्त्रेत्र द्वं पं सर्वेणास्त्र
मघोनश्च नशिष्यं छांदसं हितत्तः। मतुप्रत्ययोर्विधानाच्च छंदस्सु भयदर्शनादिति वार्त्तिककारेण।
प्रत्याख्यातं। तथापि तत्सौठिवादपात्रे। सो परतः नञः परस्य प्रतिषेधवार्थेत योगावश्यकत्वं तु।
च छांदसत्वेन निर्वाहः। वैदिकमात्रप्रयोगविषयाणामत्राणामेवं वै प्रप्र्थापत्तेः। तिषास्वीरे
रतयोः प्रत्याख्याने विनिगमकाभावात्। न च भाष्यकै प्रयटयोरपि तत्त्वोक्तमिति वाच्यं। वार्त्तिका
शयवर्णनमात्रपरत्वात्। एवं च लोकेपि प्रयोगो निर्बाधः। अत एव कोशे श्वपयोर्येदं द्वपर्याये
चतयो रूपादानं। नहि केवलछांदसानां लौकिकपर्यायेषूपादानमस्तीति दिक्। यथिमथ्यनु
क्षाणां। अत्र त्र्यादिसेवस्तु वचं। एवं चोतरसूत्रे दितिन कर्त्तव्यमिति लाघवं। न च परस्पराप्तिः। पथि
मथ्येमुक्षां लोपः। भस्य टेः इतः सर्वनामस्थाने इतिन्यासेन सिद्धेऽकारसामद्विधानं यत्तत्र
त्रसानुनासिकव्यावृत्त्यर्थं। अन्येषोपि मास्तु। विधीयमानत्वेनभिन्नकालप्राप्त्यभावात्तपरकर राम.
णासामर्थ्याद्गुणांतरव्यावृत्तिसिद्धेः॥ यत्तु भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तत्स्यैवोक्ता ८२

त्वकुत्वेपि तस्याकर्तव्यायां नलोपस्यासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावात् ॥ एवं च परिभाषानित्यत्वे
नात्वप्रतिपादकः । अनोरमागमेथः तत्र व्याख्यानत्वेन थल्क्योपेक्षपः ॥ संनिहितेति । तेनातिजादीनां न । अत्र
ति दुः किं । रूढिवेत्यादौ नेड्वशिकृतीति निषेधो मा भूत् ॥ किमर्थं प्रत्ययस्य कुः । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादत्त
न्दुणोऽस्य विज्ञाने बहुव्रीहिः । न च प्रत्ययग्रहणाभावेऽक्किन एव कुत्वं स्यादिति वाच्यं । तस्य लुप्तत्वात्
। एतेन न च तदभावे वस्य कुत्वापत्तिः तथा सति क्विनो घइत्येव वदेदिति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तं
। प्रत्ययग्रहणोत्तरं तग्रहणमिति तदंतस्यैव संभवात् ॥ नन्वतद्गुणबहुव्रीह्या अघरोरज्जुसृड्
पपद इत्यत्र क्विप्यपि कुत्वं स्यादिति चेन्न । सृजिदृशोरिति सूत्रे कामन्नज्वृत्तिसूत्रे च भाष्ये रज्जुसृड्भ्या
मुपपदकामत्तीर्ति प्रयोगोऽस्य सृजियज्योः पदांते कुत्वाभावज्ञापनात् ॥ विश्वस्य वसुराटोः ॥ अत्र वि
श्वशब्दः सर्वपर्यायो गृह्यते न तु देवताविशेषवाची । व्याख्यानात् । अभिव्यक्तपदार्थत्वाद्दाराट्
इत्यनभिव्याहृतविश्वासिद्धसाहचर्याद्वा । एवं चादित्सविश्वावसव इति अमरप्रयोगः संगच्छते ॥ शब्दे
न्दुशेखरे तु नरे संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षणात्तदुपप्रयोगः साधितः ॥ तदसत् देवताविशेषवा

चिन्नोपि विश्वेदेवा दशास्त्तता इति संज्ञात्वात्। संज्ञापदापकर्षणो नापि व्याहृतसंभवात्। एकाऽसं
योगाद्योरितेच॥ ननु प्रत्ययकृत्स्थाने ताप यः स्थितिरित्यादावपि लोपः स्यादिति चेत्। अत्र केचित् हल्
ङ्यादेः प्रत्ययस्यैव लोपमिच्छन्ति। अन्ये तु ताद्दशप्रयोगाणाम् अनभिधानमेव तत्र मानं तु काष्ठ
शगेवन्नास्ति कुतः काष्ठशक् स्यादिति भाष्यमाहुः॥ ममतु मति भाति। ऊलीसत्रापि पदस्येन्य
स्य संबंधात् संयोगान्तलोरेकपदस्थत्वेएव लोपः॥ तथा च न कोपि दोषः॥ तदोः सःसावनन्त्ययोः
॥ अत्रानेत्सग्रहणं शकामकर्त्तु॥ तकारसाहचर्येणानेत्यस्यैव समवात्। केचित्तु हेसेत्यादे
सत्वे जातेपि पुनःप्रसंगविज्ञानेनालं महः। अन्ये तु दस्य चेत्सत्वं तर्हि अदस एवेति अदसयो
गविभज्यार्थमाहुः। ङे प्रथमयोरम्। अत्र प्रथमा शब्दः प्रथमाद्वित्तीयासमुदायेगौणः। त
था चैकपदमेव। लद्वणाः यां माङम्वाघनार्थं वृश्मास्राने ति सूत्रमेव अन्यथा तस्मादित्यत्रेने ने
वसिद्धे तदर्थं स्यात्। एवं च ङे इति लुप्तषष्ठीकम् इति केशोपि न। किं च पृथक्पदत्वेपि वचन रा०म०
योरित्यथा शवास्यात्। तस्मात् न तोरमा यां पृथक् सर्वत्वस्वीकारो व्यर्थः। वाहो सो॥ अत्राकारो ८४

विवक्षितः। एवं च स्यष्प्रातिपन्नयेत्वहोस्माविर्लेववक्तुमुक्तं।। एवं च मात्रालाघवं प्रक्रियालाघवं
च भवति।। न च राशिजंतात्किपि युष्मस्मद् इति प्रातिपदिकयोरादेशे विशेषोऽस्तीति वाच्यं।। सोर
मादेशे विशेषाभावात्।। न च नपुंसके लुगापत्तिः। मकारप्रश्लेषेणाशीभाव इव तस्याप्यप्रवृत्ते
। एतेनादेशयोर्हलंतत्वे हे कतरद्दिमत्रेवर्हलत्वेह हे समत्र मलोपो न स्यादिति केषांचिदुक्तिरपास्ता। प्र
वींकरीत्यात तत्र मलोपाभावे हे त्वं हे हम् इति तिर्मांत स्येव तत्र साधुत्वात्।। त्यदादेः संबोधनाभावाच्च। शे
षे लोपः। अत्र शेषग्रहणं शाकमकृत्तुमपर्यंतस्येत्यस्य संबंधी विभक्तिविपरिणामेन मपर्यंता
स्य रस्य लोप इत्यर्थसंभवात्।। अलोंत्यपरिभाषातु न प्रवर्त्तते नानर्थक इति परिभाषया।। एवं चा
त्यलोप इति पक्षो निर्मूलः। न च सामस्माकमिति ससुट्निर्देशो ज्ञापक इति वाच्यं टिलोपे कृते हि
साम अस्माकमिति लघुन्यासेन लक्ष्यनिर्वाहे गुरुभूतससुट्निर्देशेन ज्ञापकत्वस्वीकारे फला
भावात्। किं चास्मिन्लोपे युष्माकमित्यत्र नुट् दुर्वारः यदि अपवादेन निषिद्ध उत्सर्गो न प्रवर्तत इ
ति ब्रूषे तर्हि अतिलाकमित्यत्र डडायतिः दुर्वारैवा भाष्ये तु सत्यासायवर्णिनमात्रेनतुतत्रागमः।।

॥ एवं च टिलोपपक्षे एव सर्वसंमत इति दिक्॥ भ्यसो भ्यम्॥ अत्राभ्यमिसेव पदच्छेदः न तु भ्य

 मिति। अन्यथा लाघवात् सुप्रतिपत्ते भ्य भ्यः इ भ्यसः इत्येव दद्यात्॥ अत्राभ्यमत्तु पक्षच्छेदे

 पि साधुरिति कौमुद्यां तन्न। णिजेत्ताल्विपि अभ्यमिति रूपे विशेषस्त्वात्॥ असल्लोपप्र

वृत्तिरीत्योक्ति संभवाभावेन फलाभावेन च पक्षद्वयाभावाच्च॥ एकतिङ् वाक्यमिति॥ एकति

ङन्तार्थमुख्यविशेषकं वाक्यमिति निष्कर्षः॥ न च देवदत्तेन शायितव्यमित्यादौ अव्याप्तिः अ

स्ति भवंती परोऽपि प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् तत्रापि तिङन्ताध्याहारेणाव्याप्त्यभावात्॥ ए

वं पचतीत्यत्राप्यध्याहृतकारकमादायैकवाक्यत्वबोध्यं॥ समर्थसूत्रभाष्ये आख्यातं स

विशेषणं वाक्यमित्युक्तं। तत्राख्यातशब्देन धातुरुच्यते सर्वमाख्यातजं नामेति सत्र तथा द

र्शनात्। तेन देवदत्तेन शायितव्यमित्यादावेनाव्याप्तिः॥ तत्रैवोत्तरभाष्ये एकतिङ् वाक्यमि राम

ति लक्षणमुक्तं तत्तु तिङ् समानाधिकरणे प्रथमेति न्यासे सर्वत्र तिङ् सामानाधिकरण्य ८५

स्यविद्यमानत्वात्व्यापकत्वाद्देवदत्तेनशायितव्यमित्यादावस्तिपदाध्याहारोगौरवबोधात्स्वै

त्तिङन्तार्थमुख्यविशेष्यत्वस्यब्रूहिब्रूहिदेवदत्तेत्यादावपिसत्त्वाच्छेदनेवादर्त्तव्यमितिस्व

चयितुमुत्तरग्रन्थोपादानं॥मीमांसकैरप्यर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादि

त्युक्तं।व्याख्यातंचार्थैकत्वान्नावनेकत्वादिति।नचदेवदत्तोभुङ्क्तेयज्ञदत्तश्चेत्यादावप्ये

कवाक्यत्वापत्तिः।एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यत्वस्यसत्त्वादितिवाच्यं।कारकभेदेनक्रिया

भेदस्वीकारात्।तार्किकैस्तुअर्थैकत्वात्प्रयोजनैकत्वादितिव्याख्यातं।एवंचप्रत्यक्षानुमा

नयोरप्येकवाक्यत्वेप्रमाणनिरूपणारूपप्रयोजनैकत्वात्तदुक्तं।तत्तुअर्थैकत्वादिति

किंसोनेत्तेसदनंकरोमिघटस्यधारयामुशेवंकल्पयामितस्मिन्नीदंव्रीहीणामेदःसु

तनस्यमानइत्यनेनविरुद्धं।तथाहिप्रत्यक्षस्यानुमानानपेक्षत्वेपिअनुमानस्य

प्रत्यक्षसापेक्षत्ववदिहसदनप्रतिपादकस्यमोदनप्रतिपादकानपेक्षत्वेपिसादनप्र

तर्कचंद्र तिपादकस्यसदन्नप्रतिपादकस्यापेक्षात्वस्यतुल्यत्वंएवंचयद्दिनत्रैकवाक्यत्वंसंमतंनहित्र
त्रापिस्यात्‌यागसाधनरूपस्यप्रयोजनैकत्वस्यचात्रसत्वेन।उभयोस्तुल्यत्वात्‌।किंचप्रत्य
८६ क्षानुमानयोरार्थ्यांकंशाब्दंतुक्रियाकर्मतोरिवाशाब्दी।यद्येकवाक्यतास्यात्‌।वाक्यार्थव
86 धेतस्याएवनियामकत्वात्‌।यदिस्वतंत्रेच्छातर्हिपचत्यंगातिमत्तत्तदेकंवाक्यमितिवक्तुमु
चितंनतुयत्किंचित्स्वार्थमयोनंतादृशैकवाक्यत्वेफलाभावाच्चत्वंपठतवप्रतिष्ठाभविष्यती
त्यत्रप्रतिष्ठारूपप्रयोजनैकत्वादेकवाक्यत्वेतत्रादेशापत्तेश्चेतिदिक्‌।कोशेतुतिङ्सुबंतचयो
वाक्यंक्रियावाकारकान्वितेतिवाक्यलक्षणमुक्तं।तत्राद्येतिङंताध्याहारेणैवसर्वत्रवोधोद्वितीयं
तुतंविनापिवोधेइतिविवेकः।।शब्देन्दुशेखरेतुतिङंतचयःसुबंतचयःतिङ्सुबंतचयःवा।श
वृक्षेदर्शीयपचतिभवतिदेवदत्तेनशयितव्यंचैत्रःपचतीतियथाक्रममुदाहरणानि।इदंतुलो
किकैकवाक्यलक्षणं।शास्त्रीयैकवाक्यलक्षणंत्वेकतिङ्वाक्यमित्युक्तं।तत्रशास्त्रीयेऽणैवनि राम
र्वाहेलौकिकेफलाभावात्‌।तिङंतेसर्वत्रक्रियापासत्वेनक्रियाचेत्कारकान्वितेत्यस्यवैयर्थ्यं। ८६

पतेश्वा। प्रहृतिप्रस्य प्रसमुदायेषु च तीत्यादौ लौकिके कवाकात्ता याः सर्वसंमतत्वेन भवदीत्या
तिङः सुबंतत्व याभावात्तत्राप्याप्ता पतेश्वा। आद्यमिक द्विर्वचनस्य सिद्धिः प्रयोगपक्षे लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादौ निपातप्रतिषेधार्थमतिङः ग्रहणमस्य सार्थकमाख्येतस्य सा
र्थ्यानंवार्तिकाशयवर्णेन मात्रेन तु तत्राग्रहः। सामंत्रितं॥ संबोधने चेति प्रतिप्रथमाप
दं चानुवर्तते। तेन संबोधने विहितप्रथमांतमामंत्रितसंज्ञमिति सूत्रार्थः॥ तथा चात्र
सकारग्रहणं मास्तु। न चात्र संज्ञाविधित्वात्तदंतविधिनेति वाच्यं। महासंज्ञाकरणेन संज्ञा
विधावप्यस्य प्रवृत्तेः॥ न फलाभावः। हे हे भो इत्यादौ नांतत्विसिद्धेः फलत्वात्। अन्यथा नख
नि भिन्न्यत्र भिस्यभावावदत्र प्रथमाभावादामंत्रितसंज्ञा न स्यात्। समः समि। समनोनि
ङः समङ् इति वा सुबंत्वं। तिरसस्तिर्यलोपे। अत्रालोपे इति मास्तु। न च तिरश्चेत्यत्र स्यादि
ति वाच्यं। अकारतकारयोर्लोपः च कारमात्रस्याचतित्वाभावात्। नवीनरीत्या इर्द्धिक
विकारस्यैकदेशविकृतन्यायस्याप्रवृत्तेः॥ अस्मदादीनेकदेशविकृतन्यायनाचलेपि अंच

इ समः समीति विधाने अकृत्वा निषेधाय यथास्यादित्यनन्मर्थमिति चिंत्यमेतत्

तर्कचंद्रिक तिपदस्यतंत्रादिनाजाद्यंतोपरेद्वातेव्याप्तेनेनदोषाभावात्। यद्वात्तिरसत्तिर्यंचातिन्यासःका
८० र्यः पूर्वोक्तरवार्थः। नत्त्रौपात्स्वं भवति यदि देशो ऽजादित्वमस्त्वेवेतिवाच्यं। अव्यक्तरूह प
87 रिभाषयातत्राप्रवृत्तेः॥ नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं। अचाहणसामर्थ्येनाचः परस्मि
न्नित्यस्याप्रवृत्तेः। यद्वाचिचकारादिभिन्नेचत्ताविमर्थः। तथाचास्मिन्न्यासेनकोपिदोषः
॥ यद्वात्तिरसत्तिर्यंत्रोभसंज्ञारहितेचत्ताविमर्थः। यद्वात्तिरसोचिविड्ढ्इतिन्यासेमात्राला
घवसत्त्वेपिद्वित्वसामर्थ्यात्प्रयत्नाधिक्यमितिनिष्कर्षः॥ किंचयथान्यासेतिर्येचमाचष्टेतिणयप
त्तीसादौटिलोपेनांचत्तेलुप्तत्वेनलोपरहितांचतित्वाभावादव्याप्तिः। तदर्थंशकंध्वादिपर
रूपेणालुप्ताकारेंचात्ताविति व्याख्याने क्लेशः। अलंसंतस्याबाधातोः॥ अंगविशेषणत्त
यात्तदंतविधौसिद्धेतद्ग्रहणमत्तमात्रेदीर्घो यथास्यादितिसेत्तदर्थांत्तेनगोमानितिसादीर्घः सि
ध्यति। अन्यथोपदेशेक्तवत्तोरेवालेतत्वात्तत्रैवैदीर्घस्यात्ततुमतुपः॥ तस्योपदेशोऽग्रयो राम·
गेवालेतत्वाभावात्। एतेनांगविशेषणत्तयार्थसिद्धेतदंतविधेरनुवादकमंतग्रहणमिति ८७

शाब्दं दृशोरवरोक्तमप्यास्तां॥ अनुबन्धानेकान्ताइत्यपद्धेवायोऽर्थं॥ अदस औ सुलोपश्च॥ अ
दसो ओरिस्यादुत्वं तु मुचितं सदा दीनामइत्यत्र विभक्ताविति विषयसप्तमीस्वीकाराद्धि
त्रकैः पूर्वमत्वे एकादेशे टिलोपस्यासाविलस्य सिद्धत्वात्॥ एतेन नन्वसौ औ इत्येवास्त्विति
चेन्न॥ असाविलत्रटिलोपे कृते निमित्तत्वात्सत्वं बाधित्वात्वदापत्तेः सावित्यस्य सिद्धिरिति
तदोः सः सावनन्त्ययोरित्यतः सः सावित्यनुवर्तते तेन सकारोप्यनेन विधीयते तथा
च रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात्॥ परं तु अस्मिन्सूत्रे दस इत्यस्य पञ्चमीत्वं षष्ठीत्वं सावि
त्यस्य षष्ठीत्वं सप्तमीत्वं च कल्प्यमिति गौरवं॥ यत्तु नन्वसौ रेवोत्वं विधीयतां सदाप
त्वेनासाविति सिद्धं किं सुलोपविधानेनेति मैवं॥ असकौ इत्यत्रापि प्रसंगस्यादि
ति लघु संगादिति मनोरमा॥ प्रतीकमुपादाय तत्र चैत्वविधायके आ आविति मनसा स्पष्ट
निर्देशान्नेत्वं॥ कारिकेत्यादावप्यात्वानापत्तेः॥ तस्मात्स्पष्टनिर्देशो नात्रेत्येव माध्व

तर्कचंद्रिका स्पृष्टं। एतेन सदा नाम इत्यत्र अविभक्त्या विभक्त्यास्य विषयसप्तमीत्वमपास्तं। एवं हि विभक्त्युत्
तेः पूर्वं सदा पदेनापि सामा इदमर्थस्य स्योल्लेपि स्थानिवत्त्वेनालान्निर्द्दिष्ट परिभाषया अस
त्वां विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। इदमेतेन विषयसप्तमीत्वं खंडनं शब्दरत्ने
दूषितं। तत्तु मदुक्तन्यासे गर्भस्वावितैव गतमिति दिक्।। गोवर्द्धनभट्टात्मज रघुनाथ सूनुत
मो निश्रीकृष्णभट्टकृततर्कचंद्रिकायां हलंतपुंल्लिंगं समाप्तं।। अयोभिः।। अत्र प्रमाणा
प्रकारोत्तरपदशब्दस्य ग्रहणं।। तेन प्रत्ययग्रहणं न तत्र प्रकारस्य लुप्तत्वेनाप्रत्ययस्य तर्केंद्र गोत्र
रत्वात्। स्पृष्टं चेदं दाधवदाविति सूत्रे। एतेनाविति प्रत्ययो न गृह्यते आद्यन्तादिति शब्दे
दुशेस्वरोक्तमपास्तं। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययस्यैव ग्रहणापत्तेः।। छ।। इति हलं
ताः स्त्रीलिंगाः।। छ।। नैकर्त्तव्यं। समासेपि एवमेनदादेशो बाधकाभावः। सनारमायां तु
दृष्यावकृताः द्वितीयाटौस्वेनतत्वात्। तोत्तोपमादेशः। तत्सामर्थ्यान्नपुंसके लुकालुप्तेपि प्रव राम०
र्त्तते। एवं च वार्त्तिकमेतेन द्विधा पक्षे न कर्त्तव्यं। समासेपि एवमेनदादेशो बाधकाभावः। स

प्रातिपदिकार्थेस्यादिसूत्रेलिंगग्रहणात्तस्मिन्नस्याः प्रातिपदिकार्थएवतदंतर्भावेनपृथक्कृतदूषणा
नानुपपत्तेः। किंचस्त्रीप्रत्ययाःस्त्रियाः भार्यात्वेनविशेष्यतयाबोधयतिरुद्राण्यादौ। भार्यात्वसं
बंधविशेषः। तत्रैवानुरूपकत्वेनप्रकृत्यर्थान्वयः स्त्रीत्वंयोनिमत्त्वं। खट्वादेवदत्तादिपदे च
स्त्रीप्रत्ययानार्थबोधकाः। तत्रप्रकृत्यर्थयोनिमत्त्वस्त्रीत्वस्यायोग्यतयानन्वयादित्याहुर्गदा
धरादयः। तन्न। श्रीः इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावेपि स्त्रीत्वस्यप्रातिपदिकमात्रादपिप्रतीतेस्तस्या
पिस्त्रीत्वार्थकत्वंप्रत्ययस्यचेतिविनिगमनाविरहात् गौरवापत्तेः। किंचस्त्रीप्रत्ययादीनांस्त्रीत्वार्थकत्वे
णचस्त्रियामजितिस्त्रियामजिविहितेव्याक्रोशीत्यादावुक्तार्थानामप्रयोग इति ङीषनस्या
त्। द्योतकेषुतुनैवंव्यतिलुनीतेत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्यादुष्टत्वात्। अपिचाजेत्यादौ स्त्रीत्व
स्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनान्वयोनस्यात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यप्राधान्यात्
नचेष्टापत्तिः। तद्वादयःविशेषणतयाबोधतीतिस्वग्रंथविरोधात्। स्त्रीत्वविशिष्टाजेत्यनुभ
वविरोधाच्च। लिंगग्रहणमप्यस्याद्द्योतकत्वेनतस्यवाचकत्वसाधकोपन्यासवैयर्थ्यमिति चेत्। यदपि
रुद्राण्यादौभार्यात्वेनबोध इत्युक्तं। तदपिन। नहितत्रभार्यात्वेनैवबोधः। अपितुकन्यात्वेनापिपुं

तर्कचंद्रि

९०

90

योगस्योभयत्राविशेषात्॥ शास्त्रीयं प्रतिलिंगशास्त्रबोधेन गम्यते न तूपस्थितत्वात्। एवं च लौकिकमे
व लिंगं शास्त्रबोधेन गम्यते न तु शास्त्रीयमिति तार्किकानां दुराग्रहमात्रं तस्यापि बोधे बाधकाभा
वात् पंचाजीति। न चात्र प्रत्ययविधित्वेन ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेनेत्यनेन च तदंतविधेः प्रतिषेधा
त्कथं टापः प्राप्तिरिति वाच्यं। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च येन विधिरित्यस्यानि
त्यत्वज्ञापनेनानयोरभावस्य प्रवृत्तेरनुपपन्नत्वात्। एतेन महत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधि
कारेण च स्त्रीप्रत्यये तदंतविधिर्ज्ञाप्यत इति मनोरमाग्रंथः। तच्चाहस्मात। एतद्ग्रंथस्यापास्तः
॥ प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य स्वबाधेनाग्रहणप्रातिपदिकेत्यस्य चरितार्थत्वेन ग्रहणवत्तेस
स्वबाधे मानाभावात्॥ युक्तं च तदंतविधिरनित्यत्वेन न तु स्त्रीप्रत्यये तदंतविधिः। गुणितां ह
णस्य व्यर्थतापत्तेः। स्त्रीप्रत्ययेनैव तदंतविधेः सिद्धत्वात्। किं चाजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेष
णान्नेहेति मूलं पारव्यानानामिति संयामि त्वेतदजादीनां विशेषणमिति तत्पाठव्याख्यानेनाप्युक्तं। बा
धकस्य बाधसमानविषयत्वे पंचाजीत्यत्र विशिष्टस्य जातित्वाभावाट्टापः प्राप्तेरभावा राम:
त्। न त्वेवं मजस्य स्त्री अजीति स्यादिति चेन्न। अदंतस्य स्त्री अदंतीति वादिष्टापत्तेः। अत एव अद ॐ

द्वाचामहल्पूर्वा जातिरित्यत्र जातिरिति व्यर्थो मुख्ये कार्यसंभवाज्जातिवाचकस्यैव ग्रहणात्पुंयो
गेऽगवृत्वाद्व इति मनोरमायामुक्तम्। यत्तु शब्दरत्ने ऽपुंयोगे ऽज्ञेत्येव भवितव्यं गौणमुख्यन्यायश्च प
दकार्यविषय एवं च श्रद्वाचामहल्पूर्वा जातिरित्यत्र जातिरित्यावश्यकमिति ध्येयमिति मनोर
मादूषितम्। तत्तु न सम्यक्। विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तेः। प्रपिधम्प्राप्तिर्द्विरू
लकोहि स न्यायः। स्पष्टं चेदं मोत्तरसूत्रे भाष्यकौस्तुभादिग्रंथेषु॥ किंच गौणमुख्यन्या
यः पदकार्यविषये न प्रातिपदिककार्ये इत्यत्र मानाभावः। फलाभावश्च॥ पादोऽन्यतरस्या
॥ अत्र द्विपदी द्विपादित्ती प्यत्ते न तु द्विपदेति। उत्तरसूत्रे द्विपदेत्ती प्यत्ते न तु द्विपदी द्विपादि
ति। एतच्च यथान्यासेन सिध्यति। पादः पत् यो यं पदशब्द आश्रित्य टापि द्विपदेत्यस्याप्यापत्तेः
। किं पिपादिति प्याप्यत्तिः न चोत्तरसूत्रे एतस्य ऋचवाचकत्वाभावेनासंभवात्तदनुरोधेन
पूर्वत्रापि तस्याग्रहणमिति वाच्यं। असंजातविरोधित्वेन पूर्ववाक्यार्थानपवृत्ते पि दोषस्तत
दवस्थत्वात्। किंचित्वत्पत्वाक्येन पूर्ववाक्यार्थनिर्णयो दृश्यते। स त गतिकगतिकः॥ गौणमु

तर्कचंद्रि एवमन्यायेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वा न निर्वाहः। उभयोस्तुल्यत्वात्। मन्मतं तु प्रतिभा
६१ तिपदादित्येकं सूत्रं कैवल्यमास्तीति लिङ्गं। अन्यतरस्यांग्रहणं भाष्ये तु। पदशब्दात् ङीपि द्विपदी
१। पाद् इ रूपद्वयसिद्धिरिति। स्यासिद्धत्वात्। एवं चानचि द्विपदेत्यस्य प्रशंकैव नास्तीति लाघवं न
चैवं केवलाविवक्षा। टाबृचीत्यनेन टाप्येकपदेत्यादिसिद्धावपि याच्ववृस्येकपादि
त्यपि स्यादिति वाच्यं। टाबृचीत्यनन्तरं पाद इत्यपि सूत्रकरणेन पादद्वादपि टाप्प्रत्ययान्ता
तापत्तुल्यत्तसमासांत इति केषुदाप्रतीकमुपादायोत्तरसूत्रे कच्छभिधेयायांतस्यैव
संभवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः। तेन पादपतेः किं वं तस्य ग्रहणं नाद्विपदी
ति। द्वौ पादाववस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दांतलोपस्ततो ङीपि पादः पत्। ता
दृचि। पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोपवाद इति प्राञ्चः। तच्चिंत्यं शेषाद्विभाषेति सूत्रस्य भाष्यविरोधा राम.
त्। तत्र हि प्रतिपदविहितसमासान्तानां कपोऽवेकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तं। तद्वी ६१

त्वात्स्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात्। बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यत्रापि
भाष्ये स्पष्टमेतत्। अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे पादः पाद्भवति समानार्थमकारान्तपदशब्दा
द्ङीषं नेगीकृतेत्यत्र व्याख्यातं। उच्यते च छंदसि तत्स्याः समानार्थे के पदा एकपाद इति च भा
ष्योक्तं संगच्छते। तदा हि न चापि एकपदी एकपादिती ष्यत एव एवं चैकपादृगिति स्यादिसूत्रम
ते सिद्धे टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्त्य पादित्यत्र [illegible] चानभिधानमिति तु न भा
ष्याशयः॥ ङीर्वतप्रयोगस्य सूत्रमते [illegible] ष्यासिध्यापत्तेरिति बोध्यं॥ केवलपा [illegible]
स्त्रियां [illegible] विचासंभवेनात्र तदंतविधिरिति शब्देन्दुशेखरे उक्तं न व्यैः। तेन सूत्रमते विप्रतिषे
धे परत्वेन ङीपं बाधित्वा परत्वाट्टापि [illegible]। चैकपदे [illegible] लात् [illegible] पूर्वापवाद इति वद
तां सकलग्रन्थकाराणां संमतं चेदं तत्रापवादशब्दो विप्रतिषेधे न बाधकपरः॥ एवं च मनोर
मापि संगच्छंते इति। पदपि ङाप्सूत्रे टाबृचीति प्रत्याख्यातमित्युक्तं। तदपि न। तत्र हि आपाततो आ

प्रग्रहणप्रयोजनमात्रमुक्तं न तु सिद्धान्तस्थितिः प्रयत्नेन सूत्रप्रत्याख्यानं च व्यापित्वमत्र प्रमि
तिभवद्दुक्तं संगच्छेत । उत्तरग्रन्थे श्रा प्रग्रहणस्यान्यार्थताया उक्तत्वात् वस्तुतस्तु तद्धाच्यं पूर्वो
क्तमदुक्तार्थस्यैव साधकं । तथा हि । पद्दात् । द्विपदी पादस्य तु द्विपात् । एवं च रूपद्वयसिद्धौ अन्य
तरस्याग्रहणं व्यर्थं । ताद्वचोत्पन्ने तु पादोताद्वचीति पाद्यं ति न पदशब्दात् पादशब्दाद्वापि क्वचे
कपदे त्वेकमेव रूपं सकलसंमतं न तु नवीनोक्तरूपत्रयमिति दिक् ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ननु
वर्तं उत्पन्न वर्तं उच्चेति प्रश्नः स्युकुस्त्रियामिति लुकि प्रत्ययलक्षणतो न यत्नं तत्त्वात् ष्फः प्राप्नो
तीति चेन्न । ष्फविधावत इत्यनुवृत्त्यावर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥ नन्वत्र तद्धित
ग्रहणं मास्तु यूनः या ताऽणीत्यत्र सवर्णदीर्घेणेव सिद्धेरिति चेत्तत्तस्य बाध्यवचिदिवं तादृशणिष्फो भव
तीति ज्ञापनार्थत्वात् । तेनासुरेरूपसंख्यानमिति सिद्धिः ॥ वस्तुतस्तु अत्राधिकारार्थं तद्धित
ग्रहणं तेन तद्धिताः इति अधिकारसूत्रं मास्तु । न चोत्तरसूत्रज्ञापकतानस्यादिति वाच्यं । अन्यत्र कार्तं

मेऽग्रहकरणेन तत्संभवात् । नन्वेवमप्युपित्तद्धितत्वात्कुरूपिरसंज्ञोर्गुणापत्तिरिति चेन्न । यस्येतिवोर्च्यांक्र
त्येकारस्य ग्रहणेनादेशानिल्काजादिस्त्रीप्रत्ययस्य संज्ञा नेति ज्ञापितत्वात् । टिघुभादिवत्तद्धितेत्येव संज्ञा
यो कर्तव्यायां महासंज्ञाकरणेन तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञावलेनापि सिद्धत्वा
च्चोष्यः प्रत्ययस्यात्तुयत्तु दुष्यः प्रत्ययस्येत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागकरणं चुटू इत्यस्यानित्यत्व
ज्ञापनार्थमिति नवीनाः । तन्न । यकारप्रश्लेषपरभाष्यविरोधात् । वस्तुतस्तु इदं व्यर्थं चुटू इत्य
त्र चुष इति सूत्रे कर्त्तव्यं । न च षोडशी स्याहावपि लोपापत्तिः । उपदेशग्रहणेन तन्निरासात् ॥ उद्दे
शश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति भाष्ये सातेषामनुपदेशाभावात् । प्रातिपदिकानामुपदेशः क
तेऽष्टु इति भाष्यं तु न वस्तुभवस्यापकं । तथा ग्रहे श्वेज्ञाक्षिसादयः षडिति निर्देशात्प्रत्ययाति
रिक्ते प्रवृत्तिः । उणादेस्तद्धिते इत्यत्र तु पर्युदासेन प्रसज्यलाभः ॥ इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकाय
मानगौवर्द्धनभट्टात्मजजानकीजानिरघुनाथ्या । भट्टात्मजश्रीकृष्णभट्टविरचितायां तर्कचंद्रिका

तर्कचंद्रि यांस्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ प्रातिपदिकार्थमा
९३ त्रे। उच्चैः। नीचैः। हरिः। श्रीः। ज्ञानं। अत्र लिंगस्य नियतोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात्। [illegible]इत्य
९३ नुदाहरणं। वासुदेवस्य नियतलिंगत्वेपि प्रातिपदिकस्यार्थस्यानियतलिंगत्वानपायात्। नील
रूपवत्त्वसंपन्नमिति डायोगस्य साधुत्वं न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधात्। न च प्रत्ययस्था
दिति सूत्रस्थेन नासुवत इति भाष्यप्रयोगेण कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्य साधुत्वमिति मन्तव्यं। तस
मर्थेन शब्देन लोके सम्यक्॥ आर्षप्रयोगाणां तु साधुत्वेपि अस्मदादिकृतप्रयोगस्यापि साधुत्वे स्वा
यत्तशब्दप्रयोग इति न्यायविरोधात्। अन्यथा न कर्मधारयादिति सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः। नञ्समा
सस्य कर्मधारयत्वाभावेन नासुवत इति भाष्यस्य साधुत्वेन ज्ञापकाभावाच्च। अत्र त्रिकं प्रातिपदिका
र्थः॥ अनियतलिंगस्य त्वेहि द्विकं प्रातिपदिकार्थः। तटः तटी तटं इत्यादौ तत्र लिंगग्रहणात्सिद्धिः। इस
म्मिन्प्रायेण सूत्रकारेण लिंगग्रहणं कृतं। यद्दितु नियमो भ्रान्तो येन प्रातिपदिकेन हरणावबोध्यत्वमेव राम०
९३

प्रातिपदार्थत्वं लिंगं च प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तद्वा लिंगेति मास्तु ॥ परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः
अत्र प्रातिपदिकार्थो द्रव्यं परिमाणं गुणाः स्वस्य पार्थः । तयोश्च संख्याश्रयिभावेनान्वयः । त
था च द्रोणाश्रिते यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः ॥ द्रोणरूपं यत्परिमाणमिति
त्वयुक्तमेव । गुणगुणिनोस्तादात्म्यायोगात् । तयोस्तादात्म्यमिति मतेन घटो द्रव्यमिति व
त्सामान्यविशेषभावेन वा यथाकथंचिद्बोध्यं ॥ यदि तु परिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वं स्वी
कृत्य प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा क्रियेत तर्हि नामार्थयोरिति अभेदस्यादि सोहुः । तत्रेद
वक्तव्यं तत्रैव नामार्थयोरेवाभेदः नामार्थयोरभेद एव वा । नाद्यः वैश्वदेवीस्तोकं पचतीत्यादौ
व्यभिचारात् । नान्त्यः घटपटावित्यादौ व्यभिचारात् । तस्मात्कं भवति सामानाधिकरण्ये वै
यधिकरण्यस्यान्याय्यत्वमिति सेतन्मूलकत्वमेतस्य तथा च प्रकृते न कोपि दोषः ॥ ननु ए
वं द्रोणो व्रीहिमानयेति स्यादिति चेन्न । अभेदबोधव्युत्पत्त्यर्थे न परिमाणग्रहणेन यत्राभेद
बोधे उत्थिताकांक्षा तत्रैव प्रथमाविधानात् । यद्वा नामार्थयोः संसर्गतयाभेदसंबंधबोधेपि

समानविभक्तिकत्वतिंयामात्। एवं च परिमाणग्रहणं मास्तु पुत्र चैतत्॥ अन्यथा द्रोणो व्रीहि
परूपेत्यत्रमपबोधः स्यात्॥ यथा स्तुलक्षणया भेदसंबंधेनैव बोधः। न च प्रातिपदिका
र्थातिरिक्ताभेदसंबंधबोधात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यं। वाक्यार्थः सः। तथा च सर्वत्राभेदसं
बंधस्य संसर्गतयैव भानं। नैव स्वस्वामिभावादिसंबंधस्यापि वाक्यार्थत्वात्प्रथमापत्तिः। त
स्य प्रकारतयैव शाब्दबोधनियमात्। तथा च संसर्गतयाभेदबोधे प्रथमा। प्रकारतया स्वा
स्वामिभावादिबोधे षष्ठीति विवेकः। एहोः शिरइत्यादौ तु संबंधस्य प्रकारतयैव भानं। शिलापु
त्रकस्य शरीरमितिवत्। स्य षष्ठं चेदमाद्येतवदेकस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये। स्य षष्ठं चेदं प्रातिपदिक
थिषष्ठीशेषइति सूत्रयोः भाष्यो अन्यथोभयोरपि वाक्यार्थत्वे प्रथमाषष्ठ्योर्विषयविभागो
न स्यात्। ननु संबंधस्य भेदघटितत्वादभेदस्य संबंधत्वं कथमिति चेत्। अप्रुसंबंधत्वे स्वेतरा
थीन्वयित्वं। स च संबंधो द्विविधः। भेदोभेदश्चेति। अभेदसंबंधत्वं तु उपाध्येरसंकरत्वे सतितु राम.
पध्येयसंकरत्वे। उपध्येयासंकरत्वे सत्यन्वयित्वं भेदसंबंधत्वं॥ एवं च द्रोणो व्रीहिरित्यादौ लक्ष्य ९४

णायोपधेयसंकलत्वंबोध्यं॥ एतेनाभेदस्य संबंधत्वं नास्ति भेदघटितत्वात्संबंधस्य तथापि विशेषणा
विशेष्यभावो बोध्यः। अन्यथा षष्ठ्यापत्तेरित्यपास्तं॥ अभेदसंबंधातिरिक्तसंबंधे एव तेन षष्ठ्या न
चात्र मानाभावः। राहोः शिर इत्यादौ वा पाधिकभेदप्रतीतिवदेकभाष्यस्यैव मानत्वाच्च। किंच विशेष्या
भावेनान्वय एवाभेदसंबंधः स च घटो घट इत्यादौ समानोपाधिके बाधितोपि नीलमुत्पलमि
त्यादौ स्वीक्रियते संबंधत्वं तस्य न स्वीयते इति दुराग्रहमात्रं। लाघवगौरवाभावात्। अर्थप्रथमेसे
वस्मारमिति प्रपश्चितः। वार्तिककारेण तु अभिहिते प्रथमेत्युक्तं भाष्ये तु तद्दूषितं। प्रासादे आस्ते
इत्यत्र घञाधिकरणस्योक्तत्वात्प्रथमापत्तेरिति। तत्कोटिवादमात्रं। प्रधानक्रियानिरूपितान
भिहिताधिकरणत्वस्य सत्वात्सप्तम्युपपत्तेः॥ अस्तु वा तिङुक्ते प्रथमा। एवं चानभिहिताधिकारोपि
न कर्त्तव्य इति महल्लाघवं। न च प्रानंदः औपगवः कर्त्तेत्यादौ समासतद्धितकृद्भिरभिधाने तिङुक्त
त्वाभावात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यं। तत्रापि अस्तिर्भवन्तिपर इत्यनेन तिङंताध्याहारेणैव बोधात्तिङ
क्तत्वसत्वात्॥ एवं च राज्ञः पुरुषोस्तीत्यादौ पुरुषनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङोक्तत्वात्पुरुषपदादेव प्रथमा न
तु राजपदात्संबंधस्य निपत्वेपि प्रतियोगिन एव षष्ठ्यानाकृयोगिनः प्रथमप्राप्यबाधादित्यपरम

नुकूलं॥ अथ वा प्रथमेत्येव सूत्रमस्तु॥ अनिर्द्दिष्टार्थास्वार्थेत्तार्थे इति प्रातिपदिकार्थे मवि
ष्यति। स्यपं चेदं विनश्यांनानामौ सहेत सूत्रभाष्ये॥ उक्तविभक्त्यर्थातिरिक्तः शेषस्तत्र षष्ठीति
सूत्रार्थात्त्वषष्ठी शेषे इत्यत्रापि न दोषः॥ संख्यासंबोधनातिरिक्तार्थानभिधायकत्वे सति प्रातिप
दिकार्थबोधकविभक्तित्वं प्रथमात्वं यद्वा सुवादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वं॥ संबोधने चास्यां सं
बोधने च वक्तुरिच्छाविषयं प्रकृत्यर्थसमवेतं प्रकृतशब्दजन्यं ज्ञानं। तथा च वक्तुरिच्छाविषयरा
मसमवेतज्ञानविषयं मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः॥ तार्किकास्तु वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधा
श्रयत्वेनेच्छा प्रथमार्थः॥ तादृशेच्छायाः विषयतासंबंधेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानं। तथा च व
क्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयजन्यत्वावच्छिन्नाश्रयत्वेनेच्छाविषयो राम इति बोधः॥ संबोध्यत्वं च सम
वायसंबंधेन वक्तुरिच्छाविषयप्रकृत्यर्थसमवेतप्रकृतशब्दजन्यज्ञानाश्रयत्वमिति वदंति। तन्न
संबोधनपदार्थाभावात्॥ यत्तु वैयाकरणा नव्याः संबोधनमभिमुखीकृत्य ज्ञातार्थज्ञानानुकूल
व्यापारानुकूलव्यापारः। तद्व्यापाराजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वं। राम त्रायस्व

तिरामसंबोधनविषयस्त्रायामितिबोधः। अभिमुखीकरणं च स्ववचनार्थग्रहणोन्मादरत्वकरणं
तस्मै जकं च मुखयराहेत्यादौ त्याहुः॥ तत्र असन्निहितचेहोदृविवीरामभवेत्यादौ तदसंभवात्। अत्रम
ध्यमपुरुषस्तु युष्मच्छब्दोध्याहारेण॥ ननु भोः शालग्रामे चैत्रो गच्छती त्यादिवत् भो शालग्रामं त्वंप
चेत्यापत्तिरिति चेन्न। यद्दादौ नापरामृश्यमानसमानवचनत्वनियमात्। ननु अकांडशूलि
निर्भिन्नेवत्से जहति चेतनो। हतामरारामकस्यार्थं दग्धजीवितुमिष्टसीत्यादौ वक्तसंबोध्ययोर
कत्वेन मदुक्तताकार्थज्ञानसत्वात् किंतु वक्तुरिच्छाविरहाद्रामस्य संबोध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न।
आत्मानमात्मनावेत्सीत्यादाविव लक्षणया विशेषरामप्रतिष्ठितलक्षणविशिष्टरामयोर्भेदेन
संबोध्यत्वसंभवात्। ननु तिङैव प्रथमांत संख्याभिधाने प्रथमायाः संख्यावचकत्वं किमर्थ
मिति चेन्न। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वविरुद्धैकत्वसंख्याबोधाततदावश्य
कत्वात्। प्रथमा चाकारकविभक्तिः॥ कारविभक्तित्वं कारकाधिकारपठितकर्तृकर्मादिसंज्ञामु
पजीव्य विधीयमानविभक्तित्वं। क्रियान्वितविभक्तित्वं तु नवैय्याकरणोगच्छति सुहृदधियाविश्या

गोर्के चेद्रि ९६

96

दौ पणाद्यापत्तेः। न च सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रे भाष्ये ऽप्रधानग्रहणं प्रत्याख्याय प्रधानात्तृतीया
पत्तिमाशंक्योपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तं। तत्तु क्रियान्वितविभक्तित्वपक्षे ए
व संगच्छत इति वाच्यं॥ तत्र कारकशब्दस्यांतरंगपरत्वात्। अन्यथा शिष्येण सहोपाध्या
यस्य गौरित्यत्रोपाध्यायस्यागम्यन्वितत्वेनाक्रियान्वयाभावेनोपपदस्येत्यस्याप्रवृत्त्या तृतीयाप
त्तेः। एवं पुत्रेण सहोपाध्यायस्य स्थौल्यमित्यत्र गुणेनान्वयेपि॥ एवं च भाष्याशयमबुध्यायथा
क्षेरमात्रं दृष्टे। तेन प्रथमायामपि कारकत्वमिति भ्राम्यंत सकलग्रंथविरोधादुपेक्ष्याः॥ इति
प्रथमा॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ ननु कर्त्रीतज्जन्यफलेन क्रियया संबद्धुमिष्यमाणस्य कर्मत्व
मिति सूत्रार्थः। तथा च पितुः स्वर्गोद्देशेन ब्रह्मगोदाने पितुरपि कर्मत्वापत्तिः। न चेष्टत्वमर्थो नवच्छे
दकमिति वाच्यं। सूत्रे तदनुल्लेखात्। तस्मादिष्टत्वमर्थफलशालिकर्मेति सूत्रमस्तु। एवं च तथायु
क्तं चानीप्सितमिति न कर्मत्वमिति महद्भाष्यं। न चाग्नौ मीणकेवारपतीत्यादौ माणवकस्यानना
प्याद्दत्वात्कर्मत्वं वाधितलापादानत्वं स्यादिति वाच्यं। धात्वर्थफलानधिकरणस्यादौ चेरितार्थ

त्वेनापादानमुत्तरात्तिगोंदोग्धिदुग्धस्तत्रैवापादानं वाधितत्वात्परत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः॥ धात्वर्थस्तु प्रवृत्तिध्वं
सानुकूलो व्यापारः॥ भाष्ये स्वतन्त्रमताख्यातेन दोषाभावाच्च॥ एतेन धातूपस्थाप्येत्याद्यावुभयकर्ता
दिसंतः मनोऽस्माग्रेथश्वग्रेरिति प्रतीकमुपादायेप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैतदपवा
दत्वापत्तेः। न चाग्नेस्तत्त्वारितायात स्थापितदुपस्थाप्यफलयोगरूपफलाश्रयत्वात्। वारयतेश्च सं
योगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एवाईप्सिततमपि
त्युक्तावीप्सितमात्रस्यावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेन वाधः। ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्र
धानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं। अत एवाग्रेर्दृष्टत्वप्रतीतिस्तत्रेति भाव
इत्यन्तस्तद्व्याख्यात्। ग्रंथस्थापास्तसंयोगस्य फलकोटौ निवेशो गौरवात्॥ एवं निष्ठगोसंयोगा
द्यनुकूलगोमार्गपतित्वरूपव्यापाराभावानुकूलव्यापारविवक्षायां यवप्रतियोगिकगोऽनुयोगि
कसंवंधस्तलाघवान् गोभ्यो वारयतीति प्रयोगापत्तेश्च। प्रवृत्तिध्वंसस्य धात्वर्थत्वे तु तस्याग्नेतनि
ष्ठत्वान्नतादृशप्रयोगः। वच्छेदकत्वन्लाघवाद्धातेत्वस्यैव प्रवृत्तित्वस्य लघुधर्मस्याभावप्रतियोगि

तर्कचंद्रिक त्वसंमवेतसंयोगाद्यनुकूलव्यापारत्वस्य गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। यद्वोद्देश्याभावा
९७ नुकूलव्यापारो वा रयेतरर्थः। इष्टाभावानेलाघवानुकूलव्यापारो वा॥ ५ एवं च प्रवृत्तिर्न संयोग
97 द्यनुकूलव्यापारश्च पितु ह्र तित्ववज्जातिविशेषः। अखण्डोपाधिर्वा। तथा च + अत्र कारके इ
त्यधिकाराद्ब्राह्मणस्य पुत्रं पथानं पृच्छतीत्यादौ वकथितं चेत्यनेन ब्राह्मणस्य पुत्रविशेष
णत्वेन क्रियायामभावान्न कर्मसंज्ञा॥ कारकत्वं च कारकाधिकारपठित संज्ञावत्त्वमेव। न तु क्रि
यान्वयित्वं। प्रथमायामपि कारकत्वापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः। संबोधने तत्त्वे त्वोर्थः कारकं प्रथमे
वेति। धातुसंबंधाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् इत्यादौ संबोधनपदस्य व्यर्थतापत्तेः। क्वेत्वोर्थादाना
मपि क्रियाचयित्वे कारकत्वापत्तेः। तथा च पितृवद्वीरित्यादौ यणाद्यापत्तिः। कारकाद्दत्तश्रुतयोरि
त्यादौ कारकशब्दे स्वरितत्वात् अप्रयोगोरवाद्व। किं च क्रियान्वयः साक्षाद्दत्तपरंपरा संबंधेनापि। ना
द्यः सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः। नान्त्यः षष्ठ्या अपि कारकत्वापत्तेः। सप्तम्याः कर्तृकर्मद्वारकक्रि राम:
यान्वयः षष्ठ्याश्च नेति अत्र विनिगमकत्वाभावात्। न च तदन्वयप्रयोग्यतावच्छेदकक्रियाजनक ९७

त्ववदित्यर्थ इति नव्यानव्याख्यानमप्ययुक्तं । षष्ठ्यादिव्यावृत्तयोग्यतायाः वक्तुमशक्यत्वा
त् । मदुक्तलक्षणे तु कारक इत्यधिकारसूत्रेणैव विधर्मावच्छिन्नहणोनकोपि दोषः । षष्ठ्यादि
दधिकारपठितत्वाभावात् । त्वयापि तत्स्वीकारे प्रथमायाः अकारकत्वापत्तिः तथा च भव
त्सिद्धान्तहानिः रिति दिक् । हरिं भजतीति । एककर्तृका हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूला क्रियेति बोधः
। तिङन्ते सर्वत्र फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः सर्वैः क्रियायां स्वीकारात्
। एवं च हरिः सेव्यत इत्यत्रापि पूर्वोक्त एव बोधः । पूर्वोदाहरणे द्वितीया कर्मबोधिका । द्वितीये तु आख्या
त इति विशेषः तार्किकास्तु भक्तनिष्ठक्रियाजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरिति प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध
माहुः । तन्न तत्क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति वचनविरोधः । आख्यातं सख्या
प्रकारकबोधं प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः किं च फलस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रैव प्रत्ययार्थ
विशेष्यत्वेन वर्तमानत्वादेरन्वयः स्यात् ॥ किं च प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेनौदनादे
कर्तृत्वस्यापत्तेः । न स्याच्चेद्देवदत्तादेरप्रधानव्यापाराश्रयत्वात् ॥ किं च पाको भवतीत्यर्थे पका

नं. ८३

तर्कचन्द्रिका रणमितियद्द्वयघटितकार्यकारणभावकल्पने गौरवं चानवीनशाब्दिकास्तु मत्कनिष्ठक्रियाजन्या
हरिनिष्ठप्राप्तिरितिफलविशेष्यकं बोधमाहुः॥ तत्र मनोरमादिसकलग्रंथविरोधः क्रि
९८ याप्रधानमितिवचनविरोधश्च क्रियात्वं च फलविशेष्यकं निरूपकार्यतानिरूपितकार
णतावच्छेदकतयासिद्धो जातिविशेषः अखंडोपाधिर्वा न च सः कलेत्यनेन वचनं संगच्छे
ताऽस्मिन्विकल्पेपि प्रयोगस्तु सिंहो माणवक इतिवद्गौणः॥ न च सुप आत्मनः क्यजितिसु
त्रस्य भाष्यानुरोधात्तथा व्याख्यातमिति वाच्यं। तस्यान्याभिप्रायकत्वात्। तथाहि तत्र ही
ष्यते पुत्र इत्यत्र पुत्रमिच्छतीत्यत्रेव कर्मतापत्तिमाशंक्याभिन्नार्थत्वादिति समाहितं। तत्र चापु
त्रीयतीत्यस्माद्यावानर्थः प्रतीयते कर्तृकर्मादिरूपः स सर्वोपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मात्सद्द्वय
घटितवाक्यादपि प्रतीयते। इष्यते पुत्र इति वाक्यात्तु न कर्तृप्रतीतिरिति भिन्नार्थत्वान्न चैतत्रा
पि कर्त्राक्षेपात्समानार्थत्वं। लाघवात्पदद्वयघटितविग्रहे चरितार्थो विधिः पदत्रयघटि राम०
तविग्रहेन प्रवर्तत इत्यभिप्रायात्॥ तस्मात्फलविशेष्यबोधो संगत इति दिक्॥ स्पष्टं चेदम ९८

१४४